

**एम. ए. समाजशास्त्र
सत्र - II (CBCS)**

**समाजशास्त्र अभ्यासपत्रिका क्र. II
बंधित गट आणि समुदायः
जात, जमात आणि लिंगभाव**

विषय कोड : 93361

प्रा. सुहास पेडणेकर

कुलगुरु,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

प्रा. रवींद्र द. कुलकर्णी,

प्र-कुलगुरु,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

प्रा. प्रकाश महानवर

संचालक,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

प्रकल्प समन्वयक	:	श्री. अनिल बनकर सहयोगी प्राध्यापक इतिहास विभाग, प्रमुख कला शाखा, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई
अभ्यास समन्वयक	:	प्रा. अमित सुवर्णा सिद्धार्थ जाधव सहाय्यक प्राध्यापक दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.
संपादक	:	प्रा. सर्जेराव नारायण सत्यभामा बोराडे समाजशास्त्र विभाग, सतिश प्रधान ज्ञानसाधना महाविद्यालय, ठाणे.
लेखक	:	प्रा. अमित सुवर्णा सिद्धार्थ जाधव सहाय्यक प्राध्यापक दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई. प्रा. शिवाजी उकरंडे सहाय्यक प्राध्यापक गोगटे जोगळेकर महाविद्यालय, रत्नागिरी. डॉ. फाल्गुनी वाहनवाला सहाय्यक प्राध्यापक, एस.एन.डी.टी. विद्यापीठ, जुहू, मुंबई. प्रा. रंगराव हेंडगे सहाय्यक प्राध्यापक, शिवराज महाविद्यालय, गडहिंग्लज. प्रा. सचिन सनगरे सहाय्यक प्राध्यापक, गोगटे जोगळेकर महाविद्यालय, रत्नागिरी.

जानेवारी २०२२, मुद्रण १, ISBN-978-93-95130-07-3

प्रकाशक : संचालक, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ,
विद्यानगरी, मुंबई - ४०० ०९८.

अक्षर जुळणी व मुद्रण : मुंबई विद्यापीठ मुद्रणालय,
विद्यानगरी, सांताक्रुझ (पूर्व), मुंबई - ४०००९८

अनुक्रमणिका

क्रमांक	अध्याय	पृष्ठ क्रमांक
१.	सिमांत, सिमांतिकता, सिमांतीकरण - प्रा. रंगराव हेंडगे	०१
२.	जात, वर्ग, जमाती, लिंगभाव आणि अल्पसंख्याकाचे सिमांतीकरण - प्रा.रंगराव हेंडगे	०८
३.	एकाधिक सिमान्तिक समूह आणि त्यांचे भेदभाव, वंचितीकरण आणि सामाजिक बहिष्कृतता - प्रा.सचिन सानगरे	१७
४.	महात्मा जोतीबा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - प्रा. अमित सुवर्णा सिद्धार्थ जाधव	२५
५.	ई. व्ही. पेरियार रामास्वामी आणि वेरियर एल्विन - प्रा. रंगराव हेंडगे	४०
६.	ताराबाई शिंदे आणि पंडिता रमाबाई - प्रा. रंगराव हेंडगे	५०
७.	आरक्षण व प्रतिनिधित्व प्रश्नासाठी संविधानिक तरतूद - प्रा.सचिन सनगरे	५८
८.	सार्वजनिक कक्षा - डॉ. फाल्गुनी वाहनवाला	७७
९.	सांस्कृतिक राष्ट्रवाद आणि हिंदुत्वाची चिकित्सा - प्रा. शिवाजी उकरंडे	८५
१०.	दलित स्त्रीवादी दृष्टीकोन - शर्मिला रेगे - प्रा. अमित सुवर्णा सिद्धार्थ जाधव	९५
११.	जात, जमाती आणि अस्मितेचे राजकारण, लैंगिकता आणि सिमांतीकरण - प्रा. अमित सुवर्णा सिद्धार्थ जाधव	१०२

M.A. SOCIOLOGY
SEMESTER - II (CBCS)
SOCIOLOGY PAPER - II
MARGINALIZED GROUPS AND COMMUNITIES :
CASTE , TRIBE AND GENDER
SYLLABUS

[CC.602][6 Credits]

Course Rationale: This course is aimed introducing students to the significance of the sociological study of Marginalized communities. The focus is on the process and mechanism of Marginalization on Communities and those segments of the population which have lived on the margins of society and not received adequate attention. Emphasis will be on groups which have suffered extreme poverty, discrimination and exclusion for long a time.

Unit I: Historical Context of Marginalization

- Margin, Marginality, and Marginalization
- Marginalization of Caste, Class, Tribe Gender and Minorities
- Multiple marginal Groups and their Discrimination, deprivation and Social Exclusion

Unit II: Perspectives on Marginalization

- Mahatma Phule and Babasaheb Ambedkar
- Periyar Ramaswami and Verrier Elwin
- Tarabai Shinde and Pandita Ramabai

Unit III: Social Welfare and Issues of Rights

- Constitutional provisions for reservations
- Issues of Representational
- The Public Sphere

Unit IV: Contemporary Debates

- Critique of Cultural Nationalism and Hindutva
- Dalit feminist standpoint
- Tribes, Caste and Identity Politics
- Sexuality and Marginalization

Essential Readings:

- Chatterjee, M. S. & Sharma, U. (2003).
Contextualizing Caste: Post- Du-montian Approaches.
New Delhi: Rawat.
- Dasgupta, A. (Ed.). (2012). On the Margins: Tribes, Castes and
Other Social categories, Studies in Indian Sociology. New Delhi: Sage.
- Kotani H. (1991). Caste System, Untouchability and the Depressed. New
Delhi: Manohar.
- Thorat, S. & Umakant (Eds.), (2004). Caste, race and Discrimination.
Jaipur & New Delhi: Rawat.
- Xaxa, V. (2008). State Society and Tribes. New Delhi: Pearson Longman.

Further Readings:

- Byrne, D. (2005). Social Exclusion. New Delhi: Rawat.
- Chalam K. S. (2007). Caste-based Reservations and Human Development
in India. New Delhi: Sage.
- Gaikwad. S.L. (1999). Protective Discrimination Policy and Social
Change. New Delhi: Rawat. Geetha V. & Rajadurai, S. V. (1999).
- Towards Non- Brahmin Millennium. Calcutta: Samya. Ilaiah, K. (1998).
- Why I am Not Hindu. Calcutta: Samya.
- Mahar, J.M. (1998). The Untouchables in Contemporary India.
New Delhi: Rawat.
- Nathan, D. & Xaxa, V. (2012). Social Exclusion and Adverse Inclusion.
New Delhi: Oxford University Press.
- Shah, G. (Ed.). (2001). Dalit Identity and Politics. New Delhi: Sage.
- Sharma, G. (2009). Social and Political Empowerment of Indian Dalits.
New Delhi: Jnanada Prakashan.
- Sharma, K. L. (2001). Reconceptualising Caste, Class and Tribe.
New Delhi: Rawat.

सिमांत, सिमांतिकता, सिमांतीकरण

प्रा. संगराव हेंडगे

घटक रचना

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रस्तावना
- १.२ सिमांत, सिमांतिकता, सिमांतीकरण
 - १.२.१ सिमांत
 - १.२.२ सिमांतिकता
 - १.२.३ सिमांतीकरण
 - १.२.४ सिमांतीकरणाचे स्वरूप आणि प्रकार
 - १.२.५ सिमांतिकीकरणाची कारणे
- १.३ निष्कर्ष
- १.४ सारांश
- १.५ प्रश्न
- १.६ संदर्भ

१.० उद्दिष्टे

- सिमांतीकरणाच्या समाजशास्त्रीय आकलनामध्ये अंतर्दृष्टी प्राप्त करणे.
- सिमांतीकरणाची व्याख्या, स्वरूप आणि व्याप्ती यांचा अभ्यास करणे.

१.१ प्रस्तावना

प्रत्येक समाजाच्या मानवी इतिहासात सर्व कालखंडात प्रतिबिंबित होणा-या व्यक्ती आणि गटांचे सिमांतीकरण आणि सामाजिक बहिष्कार हे वास्तव आहे. 20 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात राष्ट्रीय सरकारे, आंतरराष्ट्रीय संस्था आणि संस्थांनी बहिष्कृत गटांच्या परिस्थिती सुधारण्याकडे अधिक लक्ष देण्यास सुरुवात केली. याचे श्रेय मानवी हक्कांशी संबंधित जागरूकता आणि सामाजिक संशोधनाचे महत्त्व यांना दिले जाऊ शकते. नागरी समाज, स्वयं-संस्था, वकिली गट, सामाजिक संशोधक आणि स्वयंसेवी संस्थांनी सिमांतीक

आणि सामाजिक बहिष्काराच्या समस्येचे निराकरण करण्यात आणि शाश्वत बदलांचे समर्थन करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.

सिमांतीकरण आणि सामाजिक बहिष्करणाच्या क्षेत्रात, वर्णद्वेष, भेदभाव, जागतिकीकरण, गरिबी, स्थलांतरण, सामाजिक कल्याण, आरोग्य आणि मानवी हक्क यासारख्या अनेक समस्यांचे निराकरण करावे लागेल. तसेच संभाव्य किंवा प्रत्यक्षात उपेक्षित आणि बहिष्कृत व्यक्ती गट आणि लोकसंख्येची यादी विस्तृत आहे. यामध्ये समाजातील सर्वात असुरक्षित घटकांचा समावेश होतो: उदा. महिला, बालके, गरीब व्यक्ती, वांशिक आणि प्रजातिक अल्पसंख्याक, अपंग व्यक्ती, स्थलांतरित, वृद्ध व्यक्ती, माजी कैदी, ड्रग वापरणारे, एचआयव्ही/एड्स संक्रमित लोक, मनोरुग्ण, वेश्या व्यवसायी (sex worker), बेघर लोक आणि सिमांतीक तरुण. जरी ते विविध पार्श्वभूमीतून आले असले तरीही या लोकांना सामान्य सामाजिक, आर्थिक आणि वैयक्तिक समस्यांचा सामना करावा लागतो. सिमांतीकरण आणि सामाजिक बहिष्कारासाठी निर्देशक आणि व्याख्या भिन्न परिस्थिती आणि प्रदेशांमध्ये भिन्न असू शकतात. म्हणून प्रक्रिया, प्रकार, रूपे, सिमांतीकरण आणि सामाजिक बहिष्काराची कारणे हे संबंधित संदर्भाविरुद्ध समजून घेणे आवश्यक आहे. हा विषय तीन घटकांमध्ये विभागलेला आहे: पहिले एकक समास, सिमांतता आणि सिमांतीकरण या संकल्पनांच्या सामान्य व्याख्यांशी संबंधित आहे. दुसरे एकक जात, वर्ग, जमात, लिंग यावर आधारित असुरक्षित गटांवर सिमांतीकरणाचे परिणाम स्पष्ट करते. तिसरे एकक बहुविध सिमांत गट आणि सामाजिक बहिष्कार यांच्या भेदभावाच्या आकलनाशी संबंधित आहे.

१.२ सिमांत, सिमांतिकता आणि सिमांतीकरण संकल्पना

जगभरात कोट्यावधी लोक सिमांतिकतेचा अनुभव घेतल आहेत. सिमांतीक गटांचे त्यांच्या जीवनावर तुलनेने कमी नियंत्रण असते. हे त्यांना असुरक्षित आणि शोषणास संवेदनाक्षम बनवते. हे गट दुष्टचक्राचा एक भाग बनतात ज्यायोगे त्यांच्यात सकारात्मक आणि आश्वासक संबंध नसतात, ज्यामुळे ते अलग होतात. सिमांतीकरणाच्या घटिताने सामाजिक निरीक्षकांचे लक्ष वेधून घेतले आहे आणि गेल्या काही वर्षांत शैक्षणिक क्षेत्रात चर्चेचे केंद्र बनले आहे. आपण सिमांत, सिमांतिकता आणि सिमांतीकरण संबंधित संकल्पनांवर विचार करूया.

१.२.१ सिमांत:

सिमांत हे कांही वस्तू, घटना किंवा कृतीना किनारी किंवा सिमांद्वारे परिभाषित केले जाते की, हे काठ, झालर, सिमा, मर्यादा, परिघ इ. दर्शवते. सामान्यतः याचा वापर मुख्य प्रवाहाच्या विरुद्ध अर्थासाठी केला जातो. "समाजाच्या सिमा" म्हणजे समाजाच्या काठावर अस्तित्वात असलेल्या लोकांच्या मर्यादांचा संदर्भ देते. जे लोक सामाजिकरित्या स्वीकारलेल्या नियमांच्या बाहेर राहतात किंवा ज्यांच्याकडे सामाजिक शक्ती नाही अशा व्यक्ती किंवा गट प्रबळ समाज किंवा संस्कृतीपासून अलिप्त आहेत आणि त्यांना पूर्णपणे स्वीकारले जात नाही आणि परिणामी, वारंवार वंचित आहेत.

ज्या संदर्भात चर्चा केली जाते त्यानुसार या संकल्पनांचे विविध अर्थ आहेत.

सिमान्त, सिमांतिकता, सिमांतीकरण

सिमांतीक हा समाजातील शोषित वर्ग मानला जातो आणि ही एक सार्वत्रिक घटित आहे. 'द एनसायक्लोपीडिया ऑफ पब्लिक हेल्थने' सिमांत किंवा सिमांतिक गटांची व्याख्या अशी केली आहे, "सिमांतिक म्हणजे सिमेमध्ये ठेवणे आणि अशा प्रकारे केंद्रात मिळालेल्या विशेषाधिकार आणि अधिकारातून वगळले जाणे होय".

तुमची प्रगती तपासा

१. सिमांतचा संकल्पना थोडक्यात लिहा?

१.२.२ सिमांतिकता

सिमांतिकता म्हणजे मालमत्तेला संदर्भित सिमांत केले जाते. हे एखाद्या प्रदेशातील स्थान किंवा प्रबळ गट किंवा शक्ती केंद्रातून वगळलेले सामाजिक स्थान असू शकते. ही सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, पर्यावरणीय आणि जैवभौतिक व्यवस्थेच्या फरकाने एखाद्या व्यक्तीची किंवा गटाची अनैच्छिक स्थिती आणि परिस्थिती आहे. त्यांना संसाधने, मालमत्ता, सेवांमध्ये प्रवेश करण्यापासून, निवडीचे स्वातंत्र्य रोखणे, क्षमतांचा विकास रोखणे हे शेवटी अत्यंत गरिबी निर्माण करते. पीटर लिओनार्ड यांच्या मते, "सिमांतिकता म्हणजे उत्पादक क्रिया आणि सामाजिक पुनरुत्पादक क्रियांच्या मुख्य प्रवाहाच्या बाहेर असणे होय."

सिमांतिकतेचे समाजशास्त्रीय आकलन :

सिमांतीकरणासाठी जबाबदार असलेल्या सामाजिक प्रक्रिया ओळखण्यावर सिमांतिकता संशोधन केंद्रित आहे. सिमांतीकरणाच्या विश्लेषणाशी संबंधित संकल्पना आणि कल्पनांच्या स्रोतासाठी एक मजबूत आधार अभिजात समाजशास्त्राने प्रदान केला आहे. अनेक समाजशास्त्रीय दृष्टीकोन सिमांतीकरणाच्या प्रक्रियेचे स्पष्टीकरण देतात. सामाजिक विज्ञानाच्या परंपरेत, सिमांतीकरणाचा सर्वात जुना संदर्भ सिमेलच्या 'द स्ट्रेंजर आणि 'सोशियोलॉजी ऑफ स्पेस'(1908) या विषयावर शोधला जाऊ शकतो, त्या नंतर रॉबर्ट ई. पार्क यांनी त्यांच्या 'ह्युमन मायग्रेसन अँड मार्जिनल मॅन' या पेपरमध्ये पुनरावृत्ती केली. यानंतर शुट्झने 'स्ट्रेंजर' आणि 'होम कमर', जी.एच. मीडचे 'द फिलॉसॉफी ऑफ द प्रेझेंट' आणि दुर्खिमचे 'अॅनोमी' आणि 'मॉरल कम्युनिटी' या विषयावर केलेले विश्लेषण सिमांतिकतेच्या घटिताबद्दल एक मजबूत अंतर्दृष्टी प्रदान करते.

तुमची प्रगती तपासा

१. सिमांतिकतेचे समाजशास्त्रीय आकलन थोडक्यात लिहा?

१.२.३ सिमांतीकरण

सिमांतीकरणाची संकल्पना सध्याच्या साहित्यात पसरते परंतु क्वचितच परिभाषित केली जाते. जेव्हा त्यावर चर्चा केली जाते तेव्हा ती सहसा समावेशन आणि सामाजिक बहिष्करणाच्या संकल्पनांशी संबंधित असते. ही वस्तुस्थिती आहे की सामाजिक बहिष्करण आणि सिमांतीकरण परस्पर बदलणारे दिसतात. हन्सेन (2012) ने निरीक्षण करतात की

समावेशन म्हणजे काय वगळणे हे केवळ तपासणीद्वारेच समजू शकते. त्या अर्थाने, या दोन परस्परसंबंधित आणि परस्परावलंबी प्रक्रिया आहेत.

'सिमांतीकरण' आणि 'सामाजिक बहिष्करण' या विषयावरील साहित्यावर एक सरसकट नजर टाकल्यास असे दिसून येते की तेथे अनेक संकल्पना आहेत. समान संधीच्या अभावामुळे आणि शिक्षण आणि सहभागातील अडथळ्यामुळे उद्भवलेल्या सामाजिक बहिष्काराशी सिमांतीकरणाचा संबंध असू शकतो. सांस्कृतिक आणि सामाजिक भांडवलाच्या दृष्टीकोनातून पाहिल्या जाणाऱ्या सामाजिक न्याय आणि समानतेची त्याचा संबंध असू शकतो. हे ज्यांना वगळणे आणि कलंकित करण्यासाठी विशेष असुरक्षित समजले जाते त्या विशिष्ट गटांशी संबंधित असू शकते. हे गरिबीच्या सामाजिक आणि संबंधात्मक पैलूशी संबंधित असू शकते. हे सार्वजनिक धोरणाच्या क्षेत्रामध्ये 'शर्ततेच्या कलमांद्वारे' व्यक्त केले जाऊ शकते. हे उपेक्षित गटांना आवाज देण्याच्या गरजेची संबंधित असू शकते. शिवाय, सिमांतीकरण हे संदर्भाशी संबंधित असल्याचे समजले जाऊ शकते, ज्यामध्ये सामाजिक बहिष्कार ही सापेक्षता निर्माण करणारी प्रक्रिया म्हणून समजली जाते. एखाद्याला त्याच संदर्भात इतरांच्या संबंधात उपेक्षित म्हणून पाहिले जाऊ शकते. सिमांतीकरण हे एजन्सीच्या दृष्टीने देखील समजले जाते, त्यात, ते योगायोगाने घडत नाही - उलट ते कृती आणि परिस्थितीमधून उद्भवते. सिमांतीकरणाची प्रक्रिया गतिमान आहे - पर्यावरणातील चलांच्या संचामधील परस्परसंवाद भविष्यातील संभाव्यतेवर महत्वपूर्ण प्रभाव प्रदर्शित करेल. या वेगळ्या श्रेणी नाहीत, परंतु एकमेकांवर अवलंबून आणि एकमेकांशी जोडलेल्या आहेत.

सिमांतीकरण व्यक्ती, लोकसंख्या किंवा गटांच्या स्थानाचे वर्णन करते जे 'मुख्य प्रवाहातील समाजा'च्या बाहेर स्थित आहेत, जे सत्तेच्या केंद्रस्थानी आहेत, सांस्कृतिक वर्चस्व आणि आर्थिक आणि सामाजिक कल्याणाच्या सिमेवर राहतात. मार्शल (1998) यांनी सिमांतीकरणाची व्याख्या अशी केली आहे, "एक अशी प्रक्रिया ज्याद्वारे एखाद्या समूहाला किंवा व्यक्तीला कोणत्याही समाजातील महत्त्वाच्या पदांवर आणि आर्थिक, धार्मिक किंवा राजकीय शक्तीच्या प्रतिकांवर प्रवेश नाकारला जातो... एक सिमांत गट प्रत्यक्षात संख्यात्मक बहुमत बनवू शकतो...आणि कदाचित अल्पसंख्याक गटापासून वेगळे केले पाहिजे, जे संख्येने लहान असू शकतात, परंतु राजकीय किंवा आर्थिक सत्तेत प्रवेश करतात".

डॅनेल यांनी निरीक्षण मांडले की, सिमांतीक गटांना सत्ता आणि संसाधनांपासून दूर ठेवले जातात, तीच संसाधने जी आर्थिक, राजकीय आणि परिस्थितीमध्ये आत्मनिर्णय सक्षम करतात. 'सिमेमधील लोकांचे' एक उपजत वैशिष्ट्य असते; उदा., त्यांना शिक्षण, आरोग्य आणि समाजकल्याण यांसारख्या आर्थिक आणि इतर संसाधनांमध्ये कमी प्रवेश आहे. आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांचा सहभाग आणि आत्मनिर्णय कमी पातळीवर आहे. तथापि, ज्याला सिमांतीक समजले जाते त्याची व्याख्या समाजाच्या ऐतिहासिक आणि सामाजिक-आर्थिक संदर्भावर अवलंबून असते.

तुमची प्रगती तपासा

१. सिमांतीकरणाची संकल्पना थोडक्यात सांगा?

सिमांतीकरणाचे विविध प्रकार अस्तित्वात आहेत. आपण सामाजिक, आर्थिक, स्थानिक आणि राजकीय सिमांतीकरणावर एक नजर टाकूया.

सामाजिक सिमांतीकरण: सिमांतिकता ही सामाजिक परिस्थितीमध्ये अर्पित तसेच संपादित केली जाते. काही गटांसाठी, जे जन्मापासून गंभीरपणे दुर्बल आहेत, किंवा जे सिमांत गटांमध्ये जन्मलेले आहेत (भारतातील कनिष्ठ जाती, प्रजातिक अल्पसंख्याक, ऑस्ट्रेलियातील स्थानिक लोक, मूळ अमेरिकन इ.). सिमांतिकतेचा हा प्रकार आजीवन असतो आणि त्यांच्या जीवनातील अनुभवांना आकार देतो. इतरांसाठी, नंतरच्या दुर्बलतेमुळे सिमांतिकता प्राप्त होते जी व्यवस्थेतील सामाजिक आणि आर्थिक बदलांमुळे सुरू होते.

आर्थिक सिमांतीकरण: आर्थिक सिमांतीकरण आर्थिक संरचनांशी संबंधित आहे. विशेषतः बाजारांच्या संरचनेशी आणि त्यांच्या एकत्रीकरणाशी संबंधित आहे. बाजाराच्या परिस्थितीत, काही व्यक्ती किंवा गट सर्वसाधारणपणे इतरांपासून विभागलेले असतात. या व्यक्ती उर्वरित अर्थव्यवस्थेपासून उपेक्षित आहेत असे म्हणता येईल. विशेषतः जर भेदभाव लिंग, जात किंवा जातिकेवर आधारित असेल तर विभाजन आणि बहिष्करण यांचा उदय कधीकधी गैर-आर्थिक आणि गैर-वित्तीय असू शकतात. गरिबी आणि आर्थिक सिमांतीकरणाचे लोकांच्या एकूण आरोग्यावर आणि सुस्थितीवर दीर्घकालीन प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष परिणाम होतील.

राजकीय सिमांतीकरण: राजकीय सिमांतीकरण हे वर्गाना लोकशाही आणि निर्णय प्रक्रियेत भाग घेण्यास नकार देते. यामुळे प्रत्येक सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय फायद्यासाठी सिमांतीकांच्या हक्काचे नुकसान होते. इतर सामाजिक आणि आर्थिक विशेषाधिकारांमध्ये प्रवेश करण्यासाठी राजकीय सक्षमीकरण हे सर्वात महत्वाचे साधन आहे.

प्रादेशिक सिमांतीकरण: एखाद्या विशिष्ट समुदायात किंवा प्रदेशात आढळणाऱ्या सिमांतपणाचे स्वरूप त्याच्या राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक इतिहासावर आणि त्याच्या नैसर्गिक आणि मानवी संसाधनांच्या देणग्यांवर अवलंबून असते. सामान्यतः असे दिसून येते की ज्या भागात राजकीय, सांस्कृतिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय समस्यांचे अभिसरण अनुभवले जाते त्या भागात सिमांतिकता आढळते. तथापि, आर्थिक संकटाची चिन्हे दर्शविल्याशिवाय समुदाय आणि प्रदेशांना राजकीय आणि सांस्कृतिक सिमांतपणाचा अनुभव घेणे शक्य आहे. अशी सिमांतिकता सहसा पाहणे सोपे नसते कारण ते वर्चस्वाच्या आड येते जे लोकांना त्यांचे राजकीय, आर्थिक किंवा सांस्कृतिक अधिकार वापरण्यापासून प्रतिबंधित करते. अशा जागा सहसा दिसतात. तथापि, जेव्हा अमेरिकन वस्ती किंवा झोपडपट्टीतील शेजारच्या बाबतीत वर्चस्वाच्या शक्ती "बहिष्करणाच्या जागा" तयार करतात तेव्हा ते अधिक दृश्यमान बनतात.

तुमची प्रगती तपासा

१. राजकीय सिमांतीकरण आर्थिक सिमांतीकरण आणि प्रादेशिक सिमांतीकरणाची थोडक्यात माहिती द्या?

१.२.५ सिमांतीकरणाची कारणे

गेल्या दोन ते तीन दशकांमध्ये जागतिकीकरण, स्थलांतर, आर्थिक विकास यासारख्या काही घटनांनी लाखो लोकांच्या आर्थिक आणि सामाजिक जीवनावर लक्षणीय परिणाम केला आहे. सिमांतीकरणाची अनेक कारणे आहेत जी खालीलप्रमाणे आहेत:

बहिष्करण: सिमांतीकरण भेदभाव आणि सामाजिक बहिष्कार एकत्र करते. जाती आणि वर्गीय पूर्वग्रह, जगभरातील अनेक समाजांमध्ये, अनेक गट आणि समुदायांना सामाजिक बहिष्कार, आर्थिक आणि सामाजिक विकासात त्यांच्या उत्पादक सहभागास अडथळा आणतात.

जागतिकीकरण: 1980 नंतरच्या काळात जागतिकीकरणामुळे तिसऱ्या जगाचा बराचसा भाग आणि कमी उत्पन्न, विकसनशील देशांना दुर्लक्षित केले गेले. जागतिकीकरणाचे युग अनेक अविकसित देशांसाठी चिंतेचे कारण आहे. आफ्रिका, लॅटिन अमेरिका आणि आशियातील काही भागांच्या बाबतीत, मानव विकासाचे निर्देशक घसरत आहेत.

विस्थापन: विविध राष्ट्रांच्या सरकारांनी राबविलेल्या विकास कार्यक्रमांमुळे लोकसंख्येचे जबरदस्तीने विस्थापन झाले आहे. जागतिक भांडवलशाहीने त्यांच्या मार्गावरील सर्व काही नष्ट केले आहे. जसजसे अधिकाधिक लोक व्यवस्थेचा एक भाग बनतात, तसतसे अधिक समुदाय विस्थापित होतात, त्यांच्या जमिनी, उपजीविका आणि आधार व्यवस्था हिरावून घेतात.

तुमची प्रगती तपासा

१. सिमांतीकरणाची कारणे सांगा?

१.३ निष्कर्ष

सिमांतता ही गैरसोयीची एक जटिल स्थिती आहे जी प्रतिकूल वातावरण, सांस्कृतिक, सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक घटकांमुळे उद्भवू शकणाऱ्या असुरक्षांमुळे व्यक्ती आणि समुदाय अनुभवतात. जरी सिमांतिकतेवरील बहुतेक संशोधन जीवनाच्या संकटग्रस्त आर्थिक आणि पर्यावरणीय परिस्थितीशी संबंधित असले तरी, सिमांततेची संकल्पना सांस्कृतिक, सामाजिक आणि राजकीय प्रतिकूल परिस्थितीवर देखील लागू केली जाऊ शकते. विद्वानांचे असे निरीक्षण आहे की, विविध स्तरांवरील व्यक्तींसाठी सिमांतिकता अपमानास्पद आहे. हे आर्थिक कल्याणासाठी, मानवी प्रतिष्ठेसाठी तसेच भौतिक सुरक्षिततेसाठी हानिकारक आहे. सिमांत गट ओळखणे तुलनेने सोपे आहे, ज्यांना प्रबळ समाजातील सदस्यांकडून अपरिवर्तनीय भेदभावाचा सामना करावा लागतो.

१.४ सारांश

व्यक्ती आणि गटांचे सामाजिक बहिष्करण आणि सिमांतीकरण हे एक वास्तव आहे जे प्रत्येक समाजात आणि मानवी इतिहासाच्या सर्व कालखंडात दिसून येते. सिमांतीक हे काही वस्तू, घटना किंवा कृतीच्या परिघाने किंवा सिमारेषेद्वारे परिभाषित केलेले असतात.

हे काठ, झालर, सिमा, मर्यादा, परिघ इ. देखील दर्शवते. समान संधींच्या अभावामुळे आणि शिक्षण आणि सहभागाच्या अडथळ्यामुळे उद्वलेल्या सामाजिक बहिष्काराशी सिमांतीकरणाचा संबंध असू शकतो. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि प्रादेशिक सिमांतीकरण यासारखे सिमान्तीकरणाचे विविध प्रकार अस्तित्वात आहेत. सिमांतीकरणाची अनेक कारणे आहेत उदा. बहिष्कार, जागतिकीकरण आणि विस्थापन. सिमांतीकरण आर्थिक कल्याणासाठी, मानवी प्रतिष्ठेसाठी तसेच भौतिक सुरक्षिततेसाठी हानिकारक आहे. सिमांत गट ओळखणे तुलनेने सोपे आहे, ज्यांना प्रबळ समाजातील सदस्यांकडून अपरिवर्तनीय भेदभावाचा सामना करावा लागतो.

१.५ प्रश्न

१. सिमांत, सिमांतिकता आणि सिमांतीकरण या संकल्पनांचे परीक्षण करा.
२. सिमांतीकरणाचे स्वरूप आणि प्रकारांची चर्चा करा.
३. समाजातील सिमांतीकरणासाठी जबाबदार असलेले घटक तपशीलवार सांगा.

१.६ संदर्भ

१. https://strathprints.strath.ac.uk/50672/1/Mowat_EERJ_2015_Towards_a_new_conceptualisation_of_marginalisation.pdf
२. https://www.drugsandalcohol.ie/11927/1/Correlation_marginalisation_web.pdf
३. Mehretu, A., et.al(2000): Concepts in Social and Spatial Marginality, Geografiska .Annaler., 82B(2): 89-101, EBSCO Publishing
४. तांबे श्रुति, भारतीय समाजात सिमांतीकरणाची चर्चा संपली आहे काय?, समाज प्रबोधन पत्रिका, जुलै-सप्टेंबर 2014, पृष्ठ क्र. 33 – 40.

जात, वर्ग, जमाती, लिंगभाव आणि अल्पसंख्याकांचे सिमांतीकरण

घटक रचना

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रस्तावना
- २.२ स्त्रीयांचे सिमांतीकरण
- २.३ अनुसूचीत जातींचे सिमांतीकरण
- २.४ अनुसूचीत जमातींचे सिमांतीकरण
- २.५ वर्गाच्या आधारावर सिमांतीकरण
- २.६ अल्पसंख्याकांचे सिमांतीकरण
- २.७ निष्कर्ष
- २.८ सारांश
- २.९ प्रश्न
- २.१० संदर्भ

२.० उद्दिष्टे

- विविध क्षेत्रात सहन कराव्या लागलेल्या सिमांतीकरणाच्या व्याप्तीबद्दल अंतर्दृष्टी प्राप्त करणे.
- वंचित गटांना भेडसावणाऱ्या सिमांतीकरणाच्या प्रकारांचा अभ्यास करणे.

२.१ प्रस्तावना

सीमांतीकरण हे अनादी काळापासून चालत आले आहे .पूर्वग्रह आणि रूढीवादी विचारसरणींनी सिमांतीकरणाच्या आणि बहिष्काराच्या प्रथेला मदत केली आहे .जरी सिमांतीकरणाची पातळी वैयक्तिक स्तरापासून जागतिक स्तरापर्यंत पसरली असली तरी, इतिहास दर्शवितो की काही विशिष्ट गट आणि विशिष्ट समुदायांना जुन्या जाचक आकृतिबंधाद्वारे बळी पाडले आहेत .जेव्हा, सिमांतीकरण आणि सामाजिक बहिष्काराची चर्चा केंद्रस्थानी येते तेव्हा विशिष्ट गट आणि त्यांचे बहिष्करण स्पष्ट होते .ते गट म्हणजे महिला, दलित, आदिवासी, मुले, कैदी, निर्वासित, अल्पसंख्याक, गरीब लोक इ .आहेत .या प्रकरणामध्ये आपण जात, जमाती, वर्ग, लिंगभाव आणि अल्पसंख्याकांवर आधारित सिमांतीकरणाच्या समस्या स्पष्ट करणार आहोत.

२.२ स्त्रियांचे सिमांतीकरण:

'स्त्री' या शब्दाची व्याख्या सिमोन डी बुव्हरने सांगितल्याप्रमाणे 'जन्माला येण्याऐवजी आई होण्याची प्रक्रिया' होय. म्हणून बुव्हरने हेगेलच्या मालक आणि गुलाम यांच्यातील व्दांदात्मक पुरुष आणि स्त्रिया यांच्यातील नातेसंबंधांना समानार्थी म्हणून संदर्भित केली गेली आहे. स्त्रियांना पुरुषा संबंधा 'इतर' मानतो आणि या प्रक्रियेला 'इतरीकरण' असे संबोधले जाते. अशा प्रकारे 'इतर'ला महत्त्व प्राप्त झाले आहे आणि त्याचे परीक्षण करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे, बुव्हरच्या विश्लेषणाच्या आधारे 'स्त्रिया किंवा 'इतर' नावाची संपूर्ण श्रेणी समाजात प्रचलित असलेल्या संरचनात्मक आणि पद्धतशीर भेदभावामुळे सिमांतीक आहे.

'सेक्सला जैविक श्रेणी म्हणून समजले जाते आणि लिंगभाव'ला सामाजिक रचना समजले जाते म्हणून या संकल्पना ला समाज आणि त्यांच्या रचनांचे लिंगभावकृत कसे बनवतात, याचे विश्लेषण करण्यात मदत करतात, समाजातील समाजीकरणाच्या संस्था जसे की कुटुंब, शिक्षण, व्यवस्था, प्रसारमाध्यमे, संस्कृती, धर्म, कायदा व्यवस्था आणि इतर लिंगभाव निर्मितीमध्ये आणि पितृसत्ताक मूल्यांना बळकट करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. लिंगभाव हे स्त्रियांवरील (उत्पादन, प्रजोत्पादन, लैंगिकता आणि गतिशीलता यावरील) विविध प्रकारच्या नियंत्रणांद्वारे प्रकट होते.

इतर सामाजिक स्तरीकरणांमध्ये लिंगभाव समावेश आहे .यामुळे पुरुष आणि स्त्रियांसाठी विविध परिणाम होतात .पुरुषत्व आणि स्त्रीत्वाच्या या सामाजिक रचनेचा स्त्रीच्या जीवनातील प्रत्येक पैलूवर प्रभाव पडतो उदा .श्रमिक बाजारपेठेतील तिची स्थिती, आरोग्य, शैक्षणिक संधी आणि निर्बंध, सामाजिक जीवन, मनोरंजन आणि विश्रांती ई .स्त्री-पुरुष यांच्यातील लैंगिक संबंधांमध्येही लिंगभाव असमानता दिसून येते आणि दुय्यमत्व राखण्यातून असमानतेचे आकलन होऊ शकते .कधीकधी, लैंगिकता आणि लैंगिक निवड हा बहिष्कार, सिमांतीकरण आणि लिंगभाव-आधारित हिंसाचाराचा आधार बनतो .लैंगिक अभिमुखता आणि लैंगिक प्राधान्य यांचा आर्थिक आणि सामाजिक स्तरावर व्यक्तींवर हानिकारक प्रभाव पडतो.

महिला चळवळी आणि महिला संघटनांनी विकासाच्या प्रारूपांना आव्हान दिले आहे .त्यांनी कौटुंबिक, बाजार, सार्वजनिक/खाजगी संभाषित, राजकारण आणि हिंसाचाराच्या संकल्पनांचा विस्तार करण्याचा प्रयत्न केला आहे .त्यांनी सामाजिक चळवळींच्या मर्यादित व्याप्तीवरही प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले आहे आणि ज्ञान निर्मिती आणि प्रसाराची रूपरेषा विस्तृत करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

स्त्रियांचे सिमांतीकरण विविध स्वरूपात:

लिंगभाव पूर्वाग्रह :लिंगभाव, सामाजिक भिन्नतेचा सर्वात जुना आणि कायमचा स्रोत आहे . समाजातील पितृसत्ता आणि लिंगभाव असमानता हे आरोग्य, अन्न आणि पोषण या मार्गाने महिलांच्या वंचिततेचे मुख्य कारण आहे, अधिक संवेदनाक्षम मृत्युदर आणि असंतुलित स्त्री-पुरुष प्रमाण तसेच शिक्षण, रोजगार, वेतन आणि राजकीय प्रतिनिधित्वाच्या क्षेत्रात त्याचे परिणाम दिसून येत आहेत .स्त्रियांना पुरुषांकडून केवळ उपभोग लैंगिक वस्तू किंवा

प्रजोत्पादक यंत्र म्हणून वागणूक दिली जाते, परिणामी कुटुंबात आणि समाजात त्यांची स्थिती खालावली आहे .यामुळे हिंसाचार वाढला आणि मानवी हक्क, स्वातंत्र्य, समानता आणि न्याय नाकारला गेला.

दुहेरी जबाबदारी :स्त्रियांचा त्यांच्या एककाकी भूमिकेकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन झपाट्याने बदलत आहे .विविध नोकरी क्षेत्रातील त्यांचा सहभाग, शैक्षणिक क्षेत्रातील प्रगती, महिलांना अधिक स्वातंत्र्य, अधिकार आणि विशेषाधिकार प्रदान करणे यातून हे दिसून येते .अनेक जबाबदाऱ्यांमुळे सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रात दोन्ही जबाबदाऱ्या सांभाळणे कठीण आणि आव्हानात्मक असू शकते.

निरक्षरता आणि पारंपारिक समजुती :निरक्षरता आणि कुटुंबातील पारंपारिक समजुतींमुळे बहुसंख्य महिलांना आरोग्यसेवेपासून वंचित ठेवले जाते .महिलांना त्यांच्या मूलभूत अधिकारांची माहिती नसते .यामुळे मातामृत्यू आणि आजारपणाचे प्रमाण जास्त आहे . रक्तक्षय, रक्तस्राव गर्भपात आणि इतर टाळता येण्याजोग्या परिस्थितींमुळे झालेल्या माता मृत्यूमुळे महिलांमधील उच्च मृत्यू दर दिसून येतो. हे महिलांचे आरोग्य आणि विशेषतः प्रजनन आरोग्याकडे तिच्या निरक्षरतेमुळे आणि आरोग्य आणि संतुलित आहाराविषयीच्या अज्ञानामुळे दुर्लक्ष होत असल्याचे सूचित करते .निरक्षरता देखील महिलांची पैसा कमावण्याची क्षमता आणि पुरुष प्रधान कुटुंबात निर्णय घेण्यात सहभाग मर्यादित करते .

तुमची प्रगती तपासा

१. स्त्रियांच्या सीमांतीकरणाचे स्वरूप सांगा?

२.३ अनुसूचित जातींचे सिमांतीकरण:

भारतीय जातिव्यवस्था हिंदू धर्मानुसार व्यक्तींना निश्चित विषमश्रेणी दर्जा देते .भारतीय जातिव्यवस्थानुसार समाजातील सर्वात खालचा दर्जा अनुसूचित जातींना) SC) जवळजवळ प्रत्येक स्तरावर भेदभावाचा सामना करावा लागतो .या अनुसूचित जातींविरुद्ध संरचनात्मक भेदभाव शारीरिक, मानसिक, भावनिक आणि सांस्कृतिक शोषणाचे रूपात आहे .हे सामाजिक संरचना आणि सामाजिक व्यवस्थेद्वारे वैध मानले आहे .या अनुसूचित जातींना गावांच्या सीमेबाहेरील वस्त्यांमध्ये बहिष्कृत केले गेले आहे, त्यांना अस्वच्छ आणि न राहण्यायोग्य परिस्थितीत राहण्यास भाग पाडले आहे .हे सर्व घटक त्यांच्या आरोग्याची स्थिती, आरोग्यसेवा आणि जीवनाच्या गुणवत्तेवर परिणाम करतात .सिमांतीक गटांमध्ये आरोग्यसेवेपर्यंत पोहोचणे आणि त्यांचा वापर करणे हे त्यांच्या समाजातील सामाजिक-आर्थिक स्थानावरून निश्चित केले जाते.

जाती-आधारित सिमांतीकरण हा मानवी हक्कांचा गंभीर प्रश्न आहे .जाती-आधारित भेदभावामध्ये सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय बहिष्कार, घरांमध्ये पृथक्करण, सार्वजनिक आणि खाजगी सेवा आणि रोजगार यांच्या सुलभ प्रवेशास नकार किंवा कधीकधी निर्बंध समाविष्ट असतात .अनुसूचित जातींना ऐतिहासिकदृष्ट्या दडपले गेले आहेत, सांस्कृतिकदृष्ट्या दबले गेले आहे आणि राजकीयदृष्ट्या उपेक्षित ठेवले गेले आहेत . अस्पृश्यतेचे नियम आणि 'शुद्धता आणि विटाळ) अशुद्धता(' या धारणा या गटातील

सदस्यांना काय करण्याची परवानगी आहे, त्यांना कुठे जाण्याची परवानगी आहे, विवाह विषयक नियम, सामाजिक बहिष्कार, भोजन निर्बंध, या सर्व गोष्टींचा दैनंदिन जीवनाच्या महत्त्वाच्या बाबींमध्ये विस्तार केला जातो .

जात, वर्ग, जमाती, लिंगभाव आणि अल्पसंख्याकांचे सिमांतीकरण

अनुसूचित जातींचे बहिष्करण, आणि सिमांतीकरण:

भारतीय उपखंडात जातिव्यवस्थेची संस्था सुरु झाल्यापासून अनुसूचित जातींचे सिमांतीकरण सुरु झाले या समुदायाला अमानवी आणि अमानवी वागणूक दिली जाते जी मानवी हक्कांच्या तत्त्वांच्या विरोधात जाते अनुसूचित जातींना भेडसावणाऱ्या काही समस्या खाली दिल्या आहेत:

आर्थिक शोषण : बंदिस्त) बांधीव (मजुरांचा गैरवापर हा अनेक व्यवसायांमध्ये स्थानिक राहतो विशेषतः मुले अधिक असुरक्षित असतात त्यांना बालमजुरी आणि बाल गुलामगिरीचा धोका आहे कारण ते उपेक्षित अवस्थेत जन्माला आले आहेत.

अलगाव : समाजातील तरुण मुली आणि मुलांना शिक्षणाची मर्यादा किंवा प्रवेश नाही .जरी त्यांच्याकडे प्रवेश असला तरीही, सामाजिक अलगाव तरुण विद्यार्थ्यांच्या आकांक्षा दाबण्यासाठी कार्य करते .तरुण मुलांना वंचितपणा, शिकण्याच्या जागेत भेदभाव आणि कधीकधी शारीरिक हिंसाचाराच्या रूपात पद्धतशीर आणि व्यवस्थाबद्ध अत्याचार सहन करावे लागतात.

अस्पृश्यता एक कलंक : अस्पृश्यांचा सामाजिक कलंक जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात प्रकट होतो .त्यांना मंदिरांमध्ये आणि ब्राह्मणांच्या सेवांमध्ये प्रवेश नाकारला जातो आणि उच्च जातींद्वारे त्यांना दूर ठेवले जाते .ते अपवित्र म्हणून जन्मलेले मानले जातात आणि त्यांना अपवित्र म्हणून जगण्याची आज्ञा दिली जाते .उर्वरित समाज शुद्धतेबद्दल इतका चिंतित आहे की ते अस्पृश्यांना कायमस्वरूपी आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय दुय्यम स्थितीत ठेवतात.

एखाद्याच्या जातीशी संबंधित कलंक, आयुष्यभर टिकतो आणि तो संस्कार किंवा कृतीने दूर करता येत नाही .वर्तनाच्या संबंधात परिभाषित केलेल्या, अस्पृश्यता म्हणजे अस्पृश्यांनी प्रसारित केलेल्या प्रदूषणापासून स्वतःचे रक्षण करण्यासाठी उर्वरित समाजाने पाळलेल्या प्रथा .कर्मकांडाच्या अशुद्धतेची ही चिंता केवळ अस्पृश्यांच्या भूमिकेपुरती मर्यादित नाही .अस्पृश्यांना भौतिक पृथक्करणाद्वारे कनिष्ठ आर्थिक आणि राजकीय स्थितीत ठेवण्यासाठी त्याची रचना केली गेली आहे.

तुमची प्रगती तपासा

१. अनुसूचित जाती संदर्भातील 'अस्पृश्यांता' सांगा?

२.४ अनुसूचित जमातींचे सीमांतीकरण

'अनुसूचित जमाती' ही संज्ञा प्रथम भारतीय राज्यघटनेत आली .अनुच्छेद 366 (25) अनुसूचित जमातीची व्याख्या" अशा जमाती किंवा आदिवासी समुदाय किंवा अशा जमाती

किंवा आदिवासी समुदायांमधील काही भाग किंवा गट ज्यांना या घटनेच्या उद्देशाने अनुसूचित जमाती म्हणून कलम 342 नुसार मानले जाते "अनुसूचित जातींप्रमाणेच अनुसूचित जमातींना भारतीय समाजात संरचनात्मक भेदभावाचा सामना करावा लागतो . अनुसूचित जमाती या प्रजातीकतेवर आधारित सिमांतीकरणाचे फलित आहेत आणि त्यांच्यावर ऐतिहासिक अन्याय झाला आहे.

अनुसूचीत जमातींना भेडसावणाऱ्या समस्या:

नैसर्गिक साधनसंपत्तीवरील नियंत्रण गमावणे : पारंपारिकपणे आदिवासींना नैसर्गिक संसाधनांवर मालकी आणि व्यवस्थापनाचे जवळजवळ पूर्ण अधिकार आहेत .जमीन, जंगले, वन्यजीव, पाणी, माती, मासे इत्यादी संसाधने सामुदायिक मालकीची आहेत .भारतात औद्योगिकीकरणाच्या आगमनाने आणि आदिवासी वस्तीच्या भागात खनिज आणि इतर संसाधनांचा शोध लागल्याने, आदिवासींच्या नियंत्रणाने प्रदेशांवर राज्य नियंत्रणाचा मार्ग दिला आहे ज्यामुळे दोन गटांमध्ये सतत संघर्ष होत आहे.

शिक्षणाचा अभाव: विकास प्रक्रियेत मोठ्या प्रमाणात सहभाग आणि शिक्षण यांचा थेट संबंध असला तरी, आदिवासींना अनेक कारणांमुळे शिक्षणाचा लाभ घेण्यापासून रोखले जाते .या घटकांमध्ये आदिवासी अंधश्रद्धा, पूर्वग्रह, घोर दारिद्र्य, अर्ध-स्थायिक किंवा अनिश्चित जीवनपद्धती, स्वारस्य नसणे, परकीय भाषा आणि शाळेत शिकवले जाणारे विषय आणि आदिवासी भागात सुविधांचा अभाव यांचा समावेश होतो; हे सर्व घटक शिक्षणाच्या अभावाला कारणीभूत ठरतात.

विस्थापन आणि पुनर्वसन : बहुतेक पायाभूत सुविधा आणि विकास प्रकल्प आदिवासी वस्तीच्या जमिनीच्या मध्यभागी असतात .प्रकल्पांसाठी सरकारने भूसंपादन केल्यामुळे आदिवासी लोकसंख्येचे मोठ्या प्रमाणावर विस्थापन झाले आहे; विशेषतः छोटानागपूर, ओरिसा, पश्चिम बंगाल, मध्य प्रदेश या प्रदेशात .त्याच्यामुळे आदिवासींमध्ये परकेपणा आणि निराशेची भावना निर्माण झाली आहे.

आरोग्य आणि पोषणाच्या समस्या: आर्थिक मागासलेपणा आणि असुरक्षित उपजीविकेमुळे आदिवासींना आरोग्याशी संबंधित समस्यांचा सामना करावा लागतो .यामुळे कुपोषणाची समस्या, उच्च बालमृत्यू दर, तरुण आई आणि बालक दोघांसाठी आयुर्मानाची पातळी कमी आहे.

लिंगभाव समस्या : पर्यावरणाचा न्हास आणि जंगलांचा नाश यामुळे संसाधनांचा आधार झपाट्याने कमी होत आहे .याचा थेट परिणाम महिलांच्या आरोग्यावर होतो कारण चारा, इंधन आणि पाण्याची व्यवस्था करणे यासारख्या घरगुती कामांची जबाबदारी महिलांवर असते .आदिवासी प्रदेशांना औद्योगिक आणि व्यावसायिक शोषणासाठी खुले केल्याने पुरुष आणि स्त्रिया बाजाराच्या अर्थव्यवस्थेच्या निर्दयी कारवायांच्या समोर आले आहेत.

अस्मितेचा न्हास : आदिवासी संस्था, नियम आणि जीवनपद्धती यांचा थेट संघर्ष आधुनिक संस्थांशी होत आहे .त्यामुळे आदिवासी अस्मिता जपण्याबाबत शंका निर्माण होऊ शकते . आदिवासी बोली आणि भाषा नामशेष होत आहेत आणि यामुळे आदिवासी अस्मिता नष्ट होत आहेत .

१. अनुसूचीत जमातींना संदर्भातील समस्या लिहा?

२.५ वर्गावर आधारित सिमांतीकरण:

वर्ग ही खुली व्यवस्था आहे .वर्ग ही लवचिक आणि अनुलंब गतिशील पूर्णपणे मुक्त व्यवस्था आहे .एका स्थितीतून दुसऱ्या स्थितीकडे जाण्याच्या दृष्टीने कोणताही अडथळा नाही .दर्जा कर्तृत्वावर आधारित आहे, आणि जन्म किंवा वारसा पालकत्वाच्या दर्जाने नाही .हे एखाद्या व्यक्तीची संपत्ती, पैसा, बुद्धिमत्ता, प्रतिभा, शक्ती, शिक्षण, उत्पन्न इत्यादींद्वारे निर्धारित केले जाते .सिमांतीकरणामुळे समाजाची” आहे रे ! आणि नाही रे “! अशी विभागणी होते, परिणामी गुन्हेगारी, अनारोग्य, वर्गसंघर्ष, आरोग्याच्या समस्या आणि प्रगतीचे फायदे काही मोजक्या लोकांपुरते मर्यादित आहेत.

वर्ग भेदभाव, ज्याला वर्गवाद असेही म्हणतात, हा सामाजिक वर्गांच्या आधारावर पूर्वग्रह किंवा भेदभाव आहे .वर्गवाद म्हणजे प्रबळ वर्ग गटांना फायदा मिळवून देण्यासाठी आणि मजबूत करण्यासाठी गौण वर्ग गटांवर पद्धतशीर अत्याचार होय .यामध्ये खालील गोष्टींचा समावेश होतो :1 (वैयक्तिक वृत्ती आणि वर्तन, 2) धोरणे आणि पद्धती ज्या खालच्या वर्गांच्या खर्चावर उच्च वर्गांच्या फायद्यासाठी स्थापित केल्या जातात, त्याचा परिणाम उत्पन्न आणि संपत्तीच्या असमानतेवर होतो, 3) या व्यवस्थेला समर्थन देणारे युक्तिवाद आणि हे असमान मूल्यांकन; आणि4) त्यांना कायम ठेवणारी संस्कृती.

गरीब किंवा कामगार वर्गातील लोक प्रबळ गटाच्या श्रद्धा आणि त्यांच्याबद्दलची वृत्ती आंतरिक बनवतात .ते स्वतः:विरुद्ध आणि त्यांच्या वर्गातील इतर सदस्यांविरुद्ध लागू करतात .अंतर्गत वर्ग भेदभाव म्हणजे कामगार वर्ग आणि गरीब लोकांकडून वर्ग भेदभाव स्वीकारणे आणि त्याचे समर्थन करणे .उदाहरणार्थ :कमी आत्मसन्मान, उच्च-वर्गातील लोकांविषयी न्युनगंड, वर्गांच्या पारंपारिक नमुन्यांबद्दल तिरस्कार किंवा लाज किंवा वारसा नाकारणे यांचा समावेश होतो .दुसरीकडे, वर्ग क्षेत्रात स्वतःपेक्षा कमी असलेल्या लोकांविषयी श्रेष्ठत्वाची भावना, इतर कामगार-वर्ग किंवा गरीब लोकांबद्दल शत्रुत्व आणि दोष देखील असू शकतो; आणि वर्गवादी संस्था न्याय्य आणि चांगल्या आहेत असा विश्वास .

जे लोक मध्यमवर्गीय आहेत ते कधीकधी प्रबळ समाजाचा विश्वास आणि त्यांच्याबद्दलचा दृष्टीकोन आंतरिक बनवतात .इतरांविरुद्ध खेळण्याची त्यांची प्रवृत्ती असते .आंतरिक श्रेष्ठता म्हणजे मध्यमवर्गीय लोकांकडून वर्गीय विशेषाधिकारांचे औचित्य आणि स्वीकार .रवर्ग विशेषाधिकार अनेक प्रकारे प्रकट होऊ शकतो .यामध्ये मूर्त किंवा अमूर्त फायद्यांचा समावेश आहे जसे की :नियोक्त्यांसोबत चांगले संपर्क, वारशाने मिळालेले पैसे, उच्च शिक्षणासाठी" वारसा प्रवेश", चांगली आरोग्य सेवा, दर्जेदार शिक्षण, संस्थात्मक शक्ती असलेल्या लोकांप्रमाणेच उच्चार आणि भाषेत बोलणे आणि शक्ती प्रणाली कशी कार्य करते याचे आतून ज्ञान असणे.

तुमची प्रगती तपासा

१. वर्गावर आधारित सिमांतीकरण संदर्भात चर्चा करा?

२.६ अल्पसंख्याकांचे सिमांतीकरण

समृद्ध नैसर्गिक संसाधनांमुळे, भारतीय उपखंडाने अनेक आक्रमणे आणि स्थलांतर पाहिले आहेत. परिणामी भारतीय समाजाची निर्मिती विविध आणि बहुलवादी मध्ये झाली आहे. सामान्यतः आणि आदर्शपणे, अल्पसंख्याक हे विशिष्ट समुदाय म्हणून वर्गीकृत आहेत जे समाजात अधिवास करतात परंतु प्रबळ लोकसंख्येच्या तुलनेत संख्यात्मकदृष्ट्या गौण मानले जातात. भारतीय संविधानाने भारतातील अल्पसंख्याकांच्या संरक्षणासाठी आणि प्रगतीसाठी विशेष मूलभूत अधिकार दिले आहेत. तथापि, "अल्पसंख्याक" शब्दाची व्याख्या संविधानात नाही. असे असले तरी अनुच्छेद 29 आणि 30 नुसार हा शब्द प्रामुख्याने धार्मिक आणि भाषिक अल्पसंख्याकांना सूचित करतो. राष्ट्रीय अल्पसंख्याक आयोग कायदा, 1992च्या कलम 2 (c) अंतर्गत मुस्लिम, शीख, ख्रिश्चन, बौद्ध, जैन आणि झोरास्ट्रियन) पारशी (यांना अल्पसंख्याक समुदाय म्हणून अधिसूचित करण्यात आले आहे.

जरी भारतीय समाजाने सहिष्णुता आणि बहुलतावादाची भरभराट होत असली तरी, काही फुटीरतावादी शक्तींमुळे अल्पसंख्याकांना उपेक्षित आणि बहिष्कृत करण्याचे विविध प्रकार घडले आहेत. म्हणून, अनेक अल्पसंख्याक गटांना ओळख आणि सुरक्षिततेचा अभाव आहे, ज्याची चर्चा खालीलप्रमाणे आहे:

अस्मितेची समस्या : अल्पसंख्याक वेगवेगळ्या सामाजिक-सांस्कृतिक पद्धतींचे पालन करतात, त्यांचा वेगळा इतिहास आणि सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये आहेत, अल्पसंख्याकांना अस्मितेशी संबंधित आव्हानांचा सामना करावा लागतो. त्यामुळे बहुसंख्य समाजाशी समायोजनाचा प्रश्न निर्माण होऊ शकतो.

सुरक्षेची समस्या: अल्पसंख्याक एक वेगळी ओळख असणे आणि समाजातील इतर लोकांच्या संदर्भात त्यांची संख्या कमी असण्यामुळे त्यांच्या सर्वांगीण विकास, मालमत्ता आणि जीवनाबद्दल असुरक्षिततेची भावना निर्माण होऊ शकते. जेव्हा जेव्हा बहुसंख्य आणि अल्पसंख्याक समुदायांमध्ये तणाव आणि संघर्ष असतो तेव्हा सुरक्षिततेची ही भावना वाढू शकते.

समतेशी संबंधित समस्या : भेदभावाच्या परिणामी, अल्पसंख्याक समुदायाला विकासाची फळे आणि संधींपासून दूर ठेवले जाऊ शकते. अस्मितेतील फरकामुळे, अल्पसंख्याक समुदायाला असमानतेची भावना येऊ शकते.

जगभरातील सर्व देशांमध्ये, अल्पसंख्याकांमधील गरिबीचे प्रमाण जास्त आहे. अल्पसंख्याकांचे अनेक प्रकार आहेत : वांशिक, जाती, राष्ट्रीय, भाषिक, सांस्कृतिक, जमातीय, राजकीय, धार्मिक, लिंगभाव व लैंगिक, स्थलांतरित आणि निर्वासित आहेत. अपंग आणि मानसिक आरोग्य विकार असलेले लोक देखील अल्पसंख्याक गट मानतात. दारिद्र्य, बेरोजगारी आणि तुरुंगवास या लोकसंख्येमध्ये बहुसंख्य लोकांपेक्षा कमी आहेत. शारीरिक आणि मानसिक आरोग्य खराब आहे. तसेच शैक्षणिक प्रमाणही कमी आहे.

अल्पसंख्याकांचे आरोग्य खराब असते आणि त्यांना अनेकदा हिंसाचाराचा अनुभव येत . पूर्वग्रह, भेदभाव, सामाजिक बहिष्कार आणि सिमांतीकरण हे प्रमुख घटक आहेत सरकार, कंपन्या आणि शिक्षण व्यवस्थेमध्ये संस्थात्मक भेदभाव जगभरातील देशांमध्ये अस्तित्वात आहे हा भेदभाव असमानतेसाठी एक बिजरूप पार्श्वभूमी प्रदान करतो असमानता लोकांच्या नोकऱ्या आणि शिक्षण, गृहनिर्माण आणि आरोग्यसेवा मिळविण्याची किंवा न्यायालयीन आणि कायदेशीर संरक्षणाचा सहारा घेण्याची क्षमता प्रतिबंधित करते.

समाजशास्त्रीय आणि मानसशास्त्रीय संशोधनाने हे सिद्ध केले आहे की भेदभाव आणि सामाजिक बहिष्कार मानसिक आणि शारीरिक आरोग्यावर परिणाम करतात, ज्याचा परिणाम व्यक्तीच्या काम करण्याच्या आणि कमावण्याच्या आणि सन्मानाचे जीवन जगण्याच्या क्षमतेवर होतो .हे सर्व घटक अल्पसंख्याकांमधील गरिबीच्या उच्च पातळीला हातभार लावतात.

तुमची प्रगती तपासा

१. अल्पसंख्याकांच्या सिमांतीकरण संदर्भातील समस्या सांगा?

२.७ निष्कर्ष

सिमांतीकरण गैरसोय, पूर्वग्रह आणि शक्तीहीनता अनुभवण्याशी जोडलेले आहे . समाजाच्या विविध घटकांमध्ये सिमांतीकरण विविध स्वरूपात प्रकट होते .भारतात अनेक समुदाय आणि गट आहेत ज्यांना लिंगभाव, जात, वर्ग, धर्म आणि प्रजातीकतेच्या आधारावर भेदभावाचा सामना करावा लागतो .या समुदायांना सिमांतीकरणाचा सामना करावा लागतो याची वेगवेगळी कारणे आहेत .प्रत्येकाला वेगवेगळ्या प्रकारे सिमांतीकरणाचा अनुभव येतो .या प्रत्येक श्रेणीचा संघर्ष आणि प्रतिकाराचा दीर्घ इतिहास आहे .विकासाच्या संदर्भात, सिमांतीक समुदायांना हक्क, विकास आणि इतर संधी उपलब्ध असताना त्यांचे सांस्कृतिक वेगळेपण जपायचे आहे.

२.८ सारांश

महिला, दलित, आदिवासी, मुले, कैदी, निर्वासित, अल्पसंख्याक, गरीब लोक असे अनेक गट आहेत, ज्यांना जुन्या जाचक पद्धतींमुळे सिमांतीकरणाचा सामना करावा लागला आहे .लिंगभाव पूर्वग्रह, दुहेरी जबाबदाऱ्या आणि आर्थिक, शैक्षणिक आणि राजकीय अधिकारांचा अभाव यामुळे महिलांवरील भेदभाव दिसून येतो .जाती-आधारित सिमांतीकरण हा मानवी हक्कांचा गंभीर प्रश्न आहे .जाती-आधारित भेदभावामध्ये सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय बहिष्कार, घरांमध्ये पृथक्करण, सार्वजनिक आणि खाजगी सेवा आणि रोजगार यांच्या सुलभ प्रवेशास नकार किंवा कधीकधी निर्बंध समाविष्ट असतात .वर्गवाद म्हणजे प्रबळ वर्ग गटांना फायदा मिळवून देण्यासाठी आणि मजबूत करण्यासाठी गौण वर्ग गटांवर पद्धतशीर अत्याचार होय.

भारतीय समाजाने सहिष्णुता आणि बहुलतावादाची भर दिली असली तरी काही फुटीरतावादी शक्तीचा परिणाम अल्पसंख्याकांचे विविध रूपात सिमांतीकरण आणि बहिष्करण करण्यात येते.

२.९ प्रश्न

१. अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातीच्या समस्या स्पष्ट करा.
२. वर्ग आधारित भेदभावाच्या समस्येवर चर्चा करा.
३. 'लिंगभाव-आधारित भेदभाव आणि त्याची कारणे' विस्तृतपणे सांगा.
४. समाजातील अल्पसंख्याकांना भेडसावणाऱ्या समस्या सांगा.

२.१० संदर्भ

<https://www.jstor.org/stable/4364095>

<https://www.yourarticlelibrary.com/tribes/six-main-problems-faced-by-the-indian-tribes/42401>

<https://classism.org/about-class/what-is-classism/>

एकाधिक सिमान्तिक समूह आणि त्यांचे भेदभाव, वंचितीकरण, आणि सामाजिक बहिष्कृतता

सचिन सानगरे

घटक रचना

३.० उद्दिष्टे

३.१ प्रस्तावना

३.१.१ शाश्वत विकास आणि सामाजिक बहिष्कार

३.१.२ सामाजिक बहिष्कार आणि स्रोत

३.१.३ सामाजिक बहिष्काराचे प्रकार

३.२ सीमान्तकरण आणि वंचितता

३.३ पूर्वग्रह आणि भेदभाव

३.३.१ भेदभाव स्वरूप प्रकार

३.४ निष्कर्ष

३.५ सारांश

३.६ प्रश्न

३.७ संदर्भ

३.० उद्दिष्टे: OBJECTIVES

- सीमांतीकारणाशी संबंधित विविध संकल्पनांचे परीक्षण करणे
- सिमान्तिकीकरणाचे सीमांतीक गटांवर होणारे परिणाम समजून घेणे

३.१ प्रस्तावना INTRODUCTION:

लोकांना उत्पादनक्षम, निरोगी आणि सर्जनशील जीवनाचा आनंद घेण्यासाठी सक्षम वातावरण निर्माण करणे हे विकासाचे उद्दिष्ट आहे. या कारणास्तव, उपेक्षिततेच्या समस्येवर लक्ष देणे महत्वाचे आहे. जनसहभागाच्या दृष्टीने विकास व्यापकपणे समजला जातो. तथापि, सिमान्तिकीकरण लोकांच्या मोठ्या वर्गाला विकास प्रक्रियेत सहभागी होण्यापासून वंचित ठेवते. ही एक गुंतागुंतीची आणि गंभीर समस्या आहे ज्याला धोरणात्मक पातळीवर हाताळणे आवश्यक आहे. हा विभाग अशा प्रक्रियांशी संबंधित आहे जो सीमांतपणाशी संबंधित आहे, म्हणजे, सामाजिक बहिष्कार, सामाजिक भेदभाव आणि वंचितता होय.

सामाजिक बहिष्कार ही एक जटिल आणि बहुआयामी प्रक्रिया आहे. याचा अर्थ अधिकार, वस्तू आणि सेवा संसाधनांना नकार देणे. यात सामान्य नातेसंबंध आणि क्रियाकलापांमध्ये भाग घेण्यास असमर्थता देखील समाविष्ट आहे, जे समाजातील बहुसंख्य लोकांना उपलब्ध आहे, मग ते आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक किंवा राजकीय क्षेत्रात असो. सामाजिक बहिष्काराचा व्यक्तींच्या जीवनमानावर आणि संपूर्ण समाजाच्या समता आणि सामंजस्यावर हानिकारक परिणाम होतो. सामाजिक बहिष्कार अनैच्छिक आहे म्हणजे वगळलेल्यांची इच्छा विचारात न घेता बहिष्कार केला जातो. सामाजिक बहिष्काराचे कधीकधी चुकीच्या पद्धतीने त्याच युक्तिवादने समर्थन केले जाते की वगळलेले गट स्वतः सहभागी होऊ इच्छित नाहीत. जेव्हा वंचीतता इष्ट गोष्टींवर प्रवेश प्रतिबंधित करते तेव्हा अशा तर्काचे सत्य स्पष्ट नसते.

३.१.१ शाश्वत विकास आणि सामाजिक बहिष्कार (Sustainable Development and Social Exclusion):

सामाजिक बहिष्कारासाठी कोणतीही सार्वत्रिक मान्यता नसलेली व्याख्या किंवा मानक बिंदू (बेंचमार्क) नसले तरी, विद्वान, सरकारी संस्था, अशासकीय संस्था आणि इतरांनी मांडलेल्या जवळजवळ सर्व व्याख्यांच्या केंद्रस्थानी समाजात सहभागाचा अभाव आहे. शाश्वत विकास ध्येयाच्या २०३० च्या अजेंडामध्ये नमूद केलेले हे तत्व आहे की प्रत्येक व्यक्तीने समृद्धीचे फायदे घ्यावेत आणि कल्याणाच्या किमान मानकांचा आनंद घ्यावा. सर्व राष्ट्र आणि लोक आणि समाजातील सर्व घटकांना दारिद्र्य आणि उपासमारीपासून मुक्त करणे आणि निरोगी जीवन आणि शिक्षण, आधुनिक ऊर्जा आणि माहितीची उपलब्धता सुनिश्चित करणे हा हेतू आहे. जर ही उद्दिष्टे साध्य करायची असतील तर, अध्ययन संस्थांना गरिबीमध्ये सर्वात खोल आणि सर्वात असुरक्षित लोकांसाठी काम करावे लागेल. अजेंडा २०३० ने कायद्याचे राज्य वाढवणे, न्यायाला समान प्रवेश सुनिश्चित करणे आणि सर्वसमावेशक आणि सहभागी निर्णय घेण्याला व्यापक प्रोत्साहन देण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे. जेव्हा हे ध्येय आणि लक्ष्य प्रभावीपणे कृतीत रूपांतरित केले जातात आणि योग्यरित्या मानक बिंदू (बेंचमार्क) केले जातात, तेव्हा ते प्रतिनिधित्व करतात की ते सामाजिक समावेशन प्रक्रियेची उद्दिष्टे पूर्ण करतात. तथापि, शाश्वत विकास ध्येयांमध्ये प्रतिबिंबित होणाऱ्या चिंतांपेक्षा सामाजिक समावेशन व्यापक चिंतांचा समावेश करते.

जेव्हा लोकांना उत्पन्न, रोजगार, जमीन आणि घर यासारख्या भौतिक संसाधनांमध्ये किंवा शिक्षण आणि आरोग्य सेवेसारख्या सेवांमध्ये प्रवेश नसतो तेव्हा -अजेंडा २०३० मध्ये समाविष्ट केलेल्या कल्याणचे आवश्यक पाया मानलेल्या समावेशनास अडथळा येऊ शकतो. जेव्हा समावेशन देखील मर्यादित असतो तेव्हा लोक त्यांच्या आवाजाचा वापर (अधिकारांचा वापर) करू शकत नाहीत किंवा एकमेकांशी संवाद साधू शकत नाहीत आणि त्यांचे अधिकार आणि सन्मान समान आदर आणि संरक्षण दिले जात नाही.

अशा प्रकारे सामाजिक बहिष्कारात केवळ भौतिक वंचितच नाही तर संस्थांचा अभाव किंवा महत्त्वपूर्ण निर्णयांवर नियंत्रण तसेच परकेपणा आणि कनिष्ठतेच्या भावनांचा समावेश आहे. जवळजवळ सर्व देशांमध्ये, वय, लिंग, अपंगत्व, वंश, वांशिकता, धर्म, स्थलांतर

स्थिती, सामाजिक -आर्थिक स्थिती, राहण्याचे ठिकाण आणि लैंगिक अभिमुखता आणि लिंग ओळख ही कालपरत्वे सामाजिक बहिष्काराचे आधार आहेत.

एकाधिक सिमान्तिक समूह आणि त्यांचे भेदभाव, वंचितीकरण, आणि सामाजिक बहिष्कृतता सिमांतीकरण

तुमची प्रगती तपासा

१. सामाजिक बहिष्काराचा अर्थ सांगा?

३.१.२ सामाजिक बहिष्कार आणि संसाधने : Social Exclusion and Resources:

सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या उपेक्षित गटाचे मूल्यांकन समाजातील उपलब्ध विविध संसाधनांकडे असलेल्या सामावेशानाच्या पातळीवर आणि सुलभतेद्वारे केले जाऊ शकते. प्रत्येक समाजात काही लोकांचा वेगळा आणि वैविध्यपूर्ण मौल्यवान संसाधनांमध्ये इतरांपेक्षा मोठा वाटा आणि सुलभता असते, जसे की: पैसा, मालमत्ता, शिक्षण, आरोग्य आणि शक्ती ही सामाजिक संसाधने तीन प्रकारांमध्ये विभागली जाऊ शकतात.

सामाजिक संसाधने तीन रूपे:

- भांडवली-अर्थव्यवस्था: भौतिक मालमत्ता आणि उत्पन्नाच्या स्वरूपात;
- सांस्कृतिक भांडवल: जसे शैक्षणिक पात्रता आणि स्थिती;
- सामाजिक भांडवल: संपर्क आणि सामाजिक संघटनांच्या आंतरजालाच्या (नेटवर्कच्या) स्वरूपात.

बऱ्याचदा भांडवलाची ही रूपे परस्परव्यापी (ओव्हरलॅप) होतात आणि एकाचे दुसऱ्यामध्ये रूपांतर करता येते. उदाहरणार्थ, चांगल्या कुटुंबातील व्यक्ती महागडे उच्च शिक्षण घेऊ शकते आणि त्यामुळे सांस्कृतिक किंवा शैक्षणिक भांडवल मिळवू शकते. सामाजिक संसाधनांच्या असमान सामावेशानाच्या प्रतीमानांना सामान्यतः सामाजिक असमानता म्हणतात. सामाजिक असमानता व्यक्तींमधील जन्मजात फरक प्रतिबिंबित करते; उदाहरणार्थ त्यांची वेगवेगळी क्षमता आणि प्रयत्न. कोणीतरी अपवादात्मक बुद्धिमत्ता किंवा प्रतिभा संपन्न असू शकते किंवा त्याच्याकडे संपत्ती आणि दर्जा असू शकतो. तथापि मोठ्या प्रमाणात सामाजिक असमानता लोकांमधील जन्मजात किंवा नैसर्गिक फरकांचा परिणाम नसून ज्या समाजात ते राहतात त्या समाजाने निर्माण केले आहे, याचा अर्थ असा की सामाजिक असमानता संरचनात्मकरित्या तयार केली गेली आहे.

३.१.३ सामाजिक बहिष्काराचे प्रकार : Forms of Social Exclusion:

सामाजिक बहिष्कृत प्रक्रियांमध्ये विविध परिमाणे आहेत

राजकीय बहिष्कार: राजकीय सहभाग आणि संघटित करण्याचा अधिकार, मतदानाचा अधिकार आणि निवडणूक राजकारणाचा अधिकार आणि संधीचा नागरिकत्व हक्क नाकारणे समाविष्ट आहे. भल्ला आणि लापेयर (१९९७) असा युक्तिवाद करतात की राजकीय बहिष्कारात व्यक्तीच्या मूलभूत हक्कांची आणि नागरी स्वातंत्र्याची हमी देणारी राज्य ही तटस्थ संस्था नसल्याची कल्पना देखील समाविष्ट आहे. त्याऐवजी हे समाजाच्या प्रबळ वर्गाचे वाहन आहे आणि सामाजिक समूहांमध्ये भेदभाव करण्यासाठी त्याची संस्था वापरू शकते.

आर्थिक बहिष्कार: कामगार बाजारपेठांमध्ये प्रवेश, पत आणि 'भांडवली मालमत्ता' च्या इतर प्रकारांचा समावेश आहे.

सामाजिक बहिष्कार भेदभावाचे रूप घेऊ शकते आणि त्यात लिंग, वांशिकता, वर्ग आणि वय यासारख्या अनेक परिमाणे समाविष्ट आहेत. यामुळे अशा गटांना समाजकल्याणात प्रवेश मिळण्याची संधी कमी होते आणि श्रमबाजारात त्यांच्या समावेशानावर मर्यादा येते.

सांस्कृतिक बहिष्कार: विविध मूल्ये, मानदंड आणि जीवनशैली कोणत्या प्रमाणात स्वीकारली आणि सन्मानित केली जाते याचा संदर्भ देते.

श्रेणीमधील संबंध परस्परांशी जोडलेले आणि आच्छादित (ओव्हरलॅप) आहेत. व्यक्तींच्या प्रभावांची जटिलता लक्षात घेता, सामाजिक बहिष्काराच्या संदर्भात एकच विशिष्ट कारण ओळखणे अशक्य आहे. इतरांकडून मुद्दाम कारवाई केल्यामुळे लोकांना बहिष्काराचा सामना करावा लागू शकतो; सामाजिक प्रक्रियेचा परिणाम म्हणून ज्यात मुद्दाम किंवा कधीकधी निवडीनुसार कारवाई होत नाही. तथापि, बहुतेक प्रकरणांमध्ये सामाजिक बहिष्कार हे गरिबी, दुःख आणि कधीकधी मृत्यूचे मुख्य कारण असू शकते. हे असमान शक्ती संबंधांच्या कार्यामुळे घडते असे म्हणता येईल.

तुमची प्रगती तपासा

१. सामाजिक बहिष्काराचा संसाधने सांगा?

३.२ सिमान्तीकरण आणि वंचीतता : MARGINALIZATION AND DEPRIVATION:

सामाजिक वंचितता आणि सामाजिक बहिष्कार या संकल्पना व्यक्तींच्या त्यांच्या समाजातील त्यांच्या जीवनात पूर्णपणे सहभागी होण्याच्या असमर्थतेवर समान लक्ष केंद्रित करतात. सिमान्तीकरण आणि/ किंवा बहिष्काराच्या कारणांनी उद्भवणारे अनेक गंभीर परिणाम आहेत. सर्वात मोठा परिणाम म्हणजे सामाजिक आणि सापेक्ष वंचितता. सामाजिक असमानतेच्या चर्चेशी जवळून संबंधित संकल्पनांपैकी एक म्हणजे वंचितता. समाजशास्त्रीय विश्लेषण सामाजिक चांगुलपणाच्या प्रवेशाची असमानता म्हणून व्यापकपणे वंचिततेची व्याख्या करते. त्यात गरिबी आणि इतर व्यापक स्वरूपाच्या गैरसोयींचा समावेश आहे. हे स्वयं-विकासासाठी आणि मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी आवश्यक संसाधनांमध्ये प्रवेश नाकारण्याचा संदर्भ देते. संसाधने सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक असू शकतात आणि मूलभूत गरजा एका संस्कृतीतून दुसऱ्या संस्कृतीत बदलू शकतात.

गरिबीपेक्षा वंचित असणे ही एक व्यापक प्रघटना आहे. दोन संज्ञा एकमेकांशी अंतरसंबंधित असूनही वंचिततेपासून वगळण्याची गरज आहे. सामाजिक वंचिततेचे मोजमाप सामाजिक सहभागाच्या अभावासाठी योगदान देणाऱ्या सामग्री किंवा आर्थिक संसाधनांच्या कमतरतेवर जोर देण्याकडे आहे. दुसरीकडे, सामाजिक बहिष्काराच्या उपायांनी सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय क्रियाकलापांच्या विस्तृत श्रेणीमध्ये सहभागाच्या अभावावर भर दिला आहे..

तुलनेने चांगली आर्थिक स्थिती असूनही एखाद्याला वंचित राहावे लागू शकते. पश्चिम आशिया आणि काही आफ्रिकन देशांप्रमाणे युद्धग्रस्त भागातील लोक, शांततापूर्ण राजकीय वातावरण नसल्यामुळे आरोग्य, शिक्षण, स्वच्छता, घरे इत्यादींमध्ये प्रवेश न मिळाल्याने वंचित आहेत. इतर बाबतीत, सांस्कृतिक नियमनामुळे वंचितता निर्माण होऊ शकतात.

सामाजिक वंचिततेचे दोन विभाग खालीलप्रमाणे आहेत:

पूर्ण वंचिता: जीवनातील मूलभूत गरजांचा अभाव म्हणजे अन्न, पाणी, निवारा आणि इंधन. याचा अर्थ अस्तित्वाच्या मूलभूत गरजा - अन्न, वस्त्र आणि निवारा पूर्ण करण्यासाठी साधनांचा तोटा किंवा अभाव आहे.

सापेक्ष वंचितता: जेव्हा व्यक्ती स्वतःची तुलना इतरांशी करतात तेव्हा अनुभवलेल्या वंचिततांना संदर्भित करते. ज्या व्यक्तींकडे एखाद्या गोष्टीची कमतरता असते ती स्वतःची तुलना ज्यांच्याकडे असते त्यांच्याशी करतात आणि असे करताना त्यांना वंचितपणाची भावना वाटते. परिणामी, सापेक्ष वंचिततेमध्ये तुलना समाविष्ट असते.

वंचितता सिद्धांत : वंचिततांना सहसा व्यक्तिनिष्ठ अटींमध्ये परिभाषित केले जाते. संकल्पना "संदर्भ गट" च्याशी जवळून जोडलेली आहे - एका गटास संदर्भित करते ज्याशी एखाद्या व्यक्तीची किंवादुसऱ्या गटाची तुलना केली जाते. म्हणूनच वंचितता सिद्धांत, असे सांगतात की जे लोक स्वतःला संसाधनांपासून वंचित समजतात ते त्यांना महत्वाचे आणि अत्यावश्यक मानतात, जसे की, स्थिती, सन्मान, पैसा, विशेषाधिकार, न्याय, सामाजिक चळवळींमध्ये सामील होण्याची प्रवृत्ती असेल. लोकांना त्यांचे ध्येय आणि उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी विशिष्ट सामाजिक चळवळींमध्ये सामील होण्यासाठी प्रेरित करण्यासाठी सापेक्ष वंचितता महत्वाची भूमिका मानली जाते.

वॉल्टर रुन्सिमन सांगतात की सापेक्ष वंचितता अहंकारी वंचितता आणि बंधुत्व वंचिततामध्ये विभागली जाऊ शकते. त्यांच्या मते, अहंकारी वंचितता तेव्हा उद्भवते जेव्हा एखादी व्यक्ती स्वतःची/स्वतःची तुलना दुसऱ्या गटाच्या सदस्याशी करते ज्याची ती व्यक्ती सदस्य आहे. जर तो स्वतः ला इतर व्यक्तींच्या तुलनेत कमी विशेषाधिकार किंवा कमी सुविधा दिल्याचा विचार करत असेल तर त्या व्यक्तीला अहंकारी वंचितपणा येऊ शकतो.

दुसरीकडे, बंधुत्ववादी वंचितता तेव्हा उद्भवते जेव्हा एखादा गट किंवा समुदाय स्वतःची तुलना दुसऱ्या गटाशी करतो आणि तुलना करताना तो स्वतःला समाजाच्या काही सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय संसाधनांपासून वंचित किंवा वगळलेले आढळतो. रुन्सिमन यांच्या मते, मताधिकार चळवळ किंवा नागरी हक्क चळवळ ही काही ठराविक उदाहरणे आहेत जी बंधुत्व वंचितता दर्शवतात आणि प्रतिबिंबित करतात.

तुमची प्रगती तपासा

१. सामाजिक बहिष्काराचा वंचितता सिद्धांत सांगा?

३.३ पूर्वग्रह आणि भेदभाव: PREJUDICE AND DISCRIMINATION:

पूर्वाग्रह म्हणजे दुसऱ्या व्यक्तीचे त्यांच्या कथित गट सदस्यत्वावर आधारित नकारात्मक मूल्यांकन (उदा. वंश, जात, वर्ग, लिंग, धर्म, लैंगिक अभिमुखता आणि क्षमता). अपरिचित सांस्कृतिक गटाचे सदस्य असलेल्या लोकांच्या विरोधात हे सामान्य आहे. पूर्वग्रह बहुतेकदा विशिष्ट समाज (स्टिरिओटाइपच्या) रूपात सुरु होतो, म्हणजे, एखाद्या व्यक्तीची विशिष्ट वैशिष्ट्ये विचारात न घेता, केवळ त्यांच्या गटातील सदस्यत्वावर आधारित विशिष्ट विश्वास किंवा धारणा. समज अति सामान्यीकृत होतात आणि गटाच्या सर्व सदस्यांना लागू होतात. पूर्वग्रह आणि भेदभाव यातील एक साधा फरक असा आहे की पूर्वग्रह हा वृत्तीने करायचा आहे, तर भेदभाव कृतीतून आहे.

भेदभावाची व्याख्या करणे कठीण आहे. लोकशाही बाजार सोसायटीमध्ये भेदभाव हा सामान्यतः निष्पक्ष आणि समान वागणुकीच्या निकषांच्या विरुद्ध मानला जात असल्याने, भेदभाव परिभाषित करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण प्रमाणित मापक आहेत. भेदभावाच्या बहुतेक व्याख्या इंद्रियगोचर परिभाषित करण्याच्या दोन तरी वेगळ्या माध्यमांभोवती फिरतात: अ) हेतुपुरस्सर भेदभाव आणि ब) भिन्न प्रभाव. पेजर आणि शेफर्ड (२००८) भेदभावाच्या स्पर्धात्मक व्याख्येबद्दल अंतर्दृष्टी प्रदान करतात, परंतु निरीक्षण करा की बहुतेक व्याख्या वर नमूद केलेल्या दोन श्रेणींपैकी एकामध्ये येतात.

वंशभेद, पूर्वग्रह, लैंगिकता किंवा विशिष्ट समज सारख्या इतर संबंधित घटनांपासून भेदभाव वेगळे करण्याची गरज आहे. भेदभाव हा वर्तणुकीच्या संचाला सूचित करतो, तर इतर संकल्पना विचारधारा, दृष्टिकोन किंवा विश्वास यांचा संदर्भ देतात. हे भाषांतर करू शकतात किंवा करू शकत नाहीत किंवा भेदभावपूर्ण कृतीमध्ये प्रकट होऊ शकतात.

भेदभाव ही एक कृती किंवा प्रथा आहे जी काही विशिष्ट किंवा कथित गुणांच्या आधारे व्यक्ती किंवा व्यक्तींच्या गटांमध्ये वगळते, तोटे किंवा फरक करते. भेदभावाचा समाजशास्त्रीय अभ्यास दोन प्रकारच्या चौकशीमध्ये विभागला जाऊ शकतो: १) सामाजिक घटना म्हणून भेदभाव (स्पष्ट करणे) आणि २) इतर पाळल्या गेलेल्या सामाजिक घटनांचे स्पष्टीकरण म्हणून भेदभाव. विषयांची विस्तृत श्रेणी; जसे - समाजशास्त्र, मानववंशशास्त्र, राज्यशास्त्र, मानसशास्त्र, अर्थशास्त्र आणि कायदा - यांनी स्पष्टीकरणात्मक वस्तू म्हणून भेदभाव केला आहे. या विषयांनी भेदभाव का होतो आणि कोणत्या परिस्थितींना जन्म दिला आणि त्याच्या प्रथेचे पुनरुत्पादन का केले यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे. आपल्याला 'स्पष्टीकरणात्मक वस्तू म्हणून भेदभाव' हा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन इतर शाखांमध्ये, विशेषतः मानसशास्त्र किंवा अर्थशास्त्रात वेगळे करणे आवश्यक आहे. याचे कारण असे की समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन सूक्ष्म स्तरीय विश्लेषणाकडे पाहतो, सामाजिक प्रक्रियेचा परिणाम म्हणून घटना स्पष्ट करतो. हे अपरिहार्यपणे वैयक्तिक पातळीवरील प्राधान्ये किंवा संज्ञानात्मक प्रक्रियांमध्ये ही घटना कमी करत नाही. समाजशास्त्रज्ञांनी भेदभावाचे निरीक्षण केलेल्या स्वारस्य घटनेसाठी स्पष्टीकरण म्हणून देखील संबोधित केले आहे, म्हणजे

सामाजिक स्तरीकरण जे स्थिती, भौतिक फायदे आणि राजकीय अधिकारांच्या असमान वितरणाशी संबंधित आहे.

एकाधिक सिमान्तिक समूह आणि त्यांचे भेदभाव, वंचितीकरण, आणि सामाजिक बहिष्कृतता सिमांतीकरण

तुमची प्रगती तपासा

१. भेदभाव आणि पूर्वग्रह यातील फरक सांगा?

३.३.१ भेदभाव स्वरूप / प्रकार: Forms of Discrimination:

भेदभावाचे अनेक प्रकार आहेत:

वांशिक आणि वांशिक भेदभाव: वास्तविक आणि कथित वांशिक भेदांच्या आधारावर व्यक्तींमधील असमान वागणुकीचा परिणाम. हे सामाजिक जीवनातील विविध स्तरांवर प्रकट होऊ शकते, किरकोळ दुर्लक्ष किंवा परस्पर संवादातील तीव्र वैमनस्य ते सार्वजनिक संस्थांमध्ये मोठ्या प्रतिबिंबांपर्यंत. याला जातीय असमानतेप्रमाणे संरचनात्मक किंवा संस्थात्मक भेदभाव असेही म्हटले जाऊ शकते.

लिंग, लिंगभाव आणि लिंग अस्मिता भेदभाव: भेदभावाचा हा प्रकार एखाद्या व्यक्तीवर त्याच्या कथित लिंग, लिंगभाव आणि/किंवा लिंग ओळखीवर आधारित प्रतिकूल कारवाईचा संदर्भ देते. ऐतिहासिकदृष्ट्या, लैंगिक भेदांच्या आधारावर पुरुष आणि स्त्रियांसाठी वेगवेगळ्या सामाजिक भूमिका न्याय्य ठरल्या आहेत. अन्यायकारक भेदभाव सहसा समाजाने धारण केलेल्या लैंगिक रूढींचे अनुसरण करतो.

धार्मिक भेदभाव: भेदभावाचा हा प्रकार म्हणजे एखाद्या व्यक्तीचे किंवा समूहाचे त्यांच्या आध्यात्मिक किंवा धार्मिक श्रद्धांवर आधारित किंवा त्यांच्या अभावावर वेगळ्या पद्धतीने प्रतिकूल वागणूक करणे.

उलटा भेदभाव: हा एक शब्द आहे जो प्रबळ किंवा बहुसंख्य गटाच्या सदस्यांविरुद्ध किंवा अल्पसंख्याक किंवा ऐतिहासिकदृष्ट्या वंचित गटांच्या सदस्यांच्या बाजूने भेदभाव दर्शवतो. हा भेदभाव सामाजिक असमानता दूर करण्याचा प्रयत्न करू शकतो जेथे काही वंचित गटांना शक्तिशाली गटाच्या समान विशेषाधिकारांमध्ये प्रवेश नाकारण्यात आला आहे. अशा परिस्थितीत वंचित गटांना आधीच भेडसावू शकणारा भेदभाव दूर करण्याचा हेतू आहे. सकारात्मक कृती कार्यक्रमांमध्ये अंतर्भूत (सकारात्मक) भेदभाव अधोरेखित करण्यासाठी उलट भेदभाव देखील वापरला जाऊ शकतो.

संस्थात्मक पूर्वग्रह किंवा भेदभाव: मोठ्या संस्थांच्या कार्यपद्धती, धोरणे, कायदे किंवा उद्दिष्टांमध्ये अंतर्भूत भेदभावाचा संदर्भ देते. या संस्थांमध्ये सरकार, कॉर्पोरेशन, वित्तीय संस्था, सार्वजनिक संस्था आणि इतर मोठ्या संस्था समाविष्ट आहेत. हे एका गटातील काही सदस्यांच्या अन्यायकारक, अप्रत्यक्ष वागणुकीचा संदर्भ देते.

तुमची प्रगती तपासा

१. भेदभावाचे अनेक प्रकार सांगा?

३.४ निष्कर्ष : CONCLUSION:

सीमान्तकरणाचे विविध प्रकार: सामाजिक भेदभाव, सामाजिक बहिष्कार आणि सामाजिक वंचितता व्यक्ती, गट आणि समुदायांवर हानिकारक प्रभाव निर्माण करतात. अनेक लोकांसाठी अनेक आव्हानांपैकी एक ज्यांचे जीवन मुख्य प्रवाहातील समाजाने "इतर"(परके) केले आहे ते म्हणजे त्यांचे आवाज पुन्हा प्राप्त करणे आणि कथा पुन्हा तयार करण्यासाठी शक्तीचा वापर करणे. वंचित गट म्हणून ओळखल्या गेलेल्या आणि समर्थनाचा वापर करणाऱ्या लोकांना प्रभावित करणाऱ्या आणि बोलण्याच्या आणि ऐकण्याच्या अधिकाराचा बचाव करण्यासाठी प्रभावित करणाऱ्या दडपशाही रचनांना मान्यता देणे आवश्यक आहे.

३.५ सारांश: SUMMARY:

सामाजिक बहिष्कार ही एक जटिल आणि बहुआयामी प्रक्रिया आहे. याचा अर्थ अधिकार, वस्तू आणि सेवा संसाधनांना नकार देणे. सामाजिक बहिष्कारात केवळ भौतिक वंचितता नाही तर संस्थांचा अभाव किंवा महत्त्वपूर्ण निर्णयांवर नियंत्रण तसेच परकेपणा आणि कनिष्ठतेची भावना समाविष्ट आहे. सामाजिक असमानतेच्या चर्चेशी संबंधित संकल्पनांपैकी एक म्हणजे वंचितता. भेदभाव ही एक कृती किंवा प्रथा आहे जी काही विशिष्ट किंवा कथित गुणांच्या आधारे व्यक्ती किंवा व्यक्तींच्या गटांमध्ये वगळते, हानी किंवा फरक करते. उपेक्षिततेचे विविध प्रकार: सामाजिक भेदभाव, सामाजिक बहिष्कार आणि सामाजिक वंचितता व्यक्ती, गट आणि समुदायांवर हानिकारक प्रभाव निर्माण करतात.

३.६ प्रश्न: QUESTIONS:

१. सामाजिक बहिष्कार परिभाषित करा आणि सामाजिक बहिष्काराच्या प्रकारांवर चर्चा करा.
२. वंचिततेच्या सिद्धांतांवर चर्चा करा आणि वंचिततेच्या समस्येवर सविस्तर चर्चा करा.
३. सामाजिक भेदभावाची वैशिष्ट्ये आणि रूपे तपासा?

३.७ संदर्भ : REFERENCES:

- Dwivedi, O. (2007). *Marginalization and Exclusion*. Retrieved from SpringerLink: https://link.springer.com/chapter/10.1057/9780230627390_5
- Sharma, J. R. (2018). Societies, Social Inequalities and Marginalization: Marginal Regions in the 21st Century. In J. R. Sharma, *Societies, Social Inequalities and Marginalization: Marginal Regions in the 21st Century*.
- Silver, H. (1994). *Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms*. Retrieved from GSDRC APPLIED KNOWLEDGE SERVICES: <https://gsdrc.org/document-library/social-exclusion-and-social-solidarity-three-paradigms/>

महात्मा जोतिबा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

प्रा. अमित सुवर्णा सिद्धार्थ जाधव

घटक रचना

- ४.० उद्दिष्ट्ये
- ४.१ प्रस्तावना
- ४.२ महात्मा फुले यांचा जीवन परिचय
- ४.३ महात्मा फुले यांचे स्त्रीशिक्षणातील योगदान
- ४.४ महात्मा फुले यांचा अस्पृश्यतेसंदर्भातील दृष्टीकोण
- ४.५ सामाजिक सुधारणा चळवळ
- ४.६ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा जीवन परिचय
- ४.७ डॉ. बी.आर. आंबेडकरांचे जातीव्यवस्थेवरीलविचार
- ४.८ डॉ. बी.आर. आंबेडकरांची प्रेरणादायी कामे / कार्ये
- ४.९ डॉ.बी.आर.आंबेडकरांचे स्त्रीमुक्तीसंदर्भातील कार्य
- ४.१० भारतीय संविधानाचे जनक /शिल्पकार
- ४.११ निष्कर्ष
- ४.१२ सारांश / उपसंहार
- ४.१३ प्रश्न
- ४.१४ संदर्भ

४.०. उद्दिष्ट्ये

- महात्मा फुले आणि डॉ. आंबेडकर यांचा जीवन विषयक अभ्यासाची ओळख करून देणे.
- सामाजिक सुधारणा चळवळीत म. जोतिबा फुले यांचे योगदान समजून घेणे / अभ्यासणे.
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या लेखन राजकीय तत्वज्ञानाचे अंतरंग जाणून घेणे.
- सामाजिक असमानता /विषमतेचा प्रश्न आणि जातीआधारित अत्याचाराचे परिक्षण करणे.

४.१. प्रस्तावना

सिमान्तीकरण ही विस्तृत प्रकारची संकल्पना आहे. “सिमान्तीकरण” ही प्रक्रिया प्रस्थापित तथा उदयोन्मुख अभिजनांनी निर्माण केलेली असून उच्च विरुद्ध कनिष्ठ या वर्गातील सामाजिक आर्थिक संबंदावर आधारित आहे. या प्रक्रियेद्वारे श्रम आणि सामाजिक संसाधनांचे असमान वितरण केले जाते. जातिआधारित सिमान्तीकरण हे भारतीय समाजात नेहमी दिसून येणारे सिमान्तीकरण आहे कि ज्याची पाळेमुळे भारतीय समाजातील इतिहास, धर्म आणि हिंदू संस्कृतीमध्ये सापडतात. जातीव्यवस्था ही उच्चजातिय गटांना श्रमविभागीमध्ये अधिक सूट देते आणि कनिष्ठ वर्णांना मात्र अधिक कामाचे/ श्रमाचे वाटप करते.

भारतीय समाज हा जाती समुहाचे आगार म्हणून ओळखला जातो. अशी विविध जाती उच्च-निच भेदांवर आधारले आहे. भारतीय वर्णव्यवस्था हीच जाती व्यवस्थेचे मुळ मानले जाते. वर्ण व्यवस्थेतील आंतर-वर्ण विवाहाचा नियम जाती उदयास जबाबदार आहे. वर्ण व्यवस्थेतील स्ववर्णातील विवाहाच जोडीदार निवडते. वर्णाचाच व्यवसाय करणे, श्रेष्ठ - कनिष्ठ भेदाची परंपराही जातीत आहे. ब्राह्मण हा जात व वर्णात श्रेष्ठ आहे. प्रतिष्ठित व्यवसाय पण कायम आहे. थोडक्यात ब्राह्मणांनी आपले श्रेष्ठत्व कायम ठेवण्यासाठी जाती जन्माला घातल्या असा दावा ब्राह्मणेत्तर चळवळीचे मत आहे. या जाती व्यवस्थेच्या भेदभाव वृत्तीमुळे अस्पृश्यतेसारखी वाईट प्रथा जन्माला आली होती. थोडक्यात विषमतेवर आधारी समाजरचना हे तत्व जातीचे आहे यामुळे उच्चातीना विशेष अधिकार आणि कनिष्ठ जाती हिन समजून मुलभूत हक्कापासून पण वंचित ठेवले जात होते. म्हणून समाजात समता निर्माण करण्यासाठी जाती व्यवस्थेत अंत करणे आवश्यक आहे. असे मत ब्राह्मणेत्तर चळवळीचे होते ते आपण थोडक्यात पाहू.

अशा प्रकारे केवळ कायद्याच्या स्तरावरच निम्न जातीतील लोकांना उपेक्षित ठेवले जात आहे तर राजकीय व आर्थिक प्रभावाच्या पदांपासून ते वंचित असून सांस्कृतिक, भावनिक, भौतिक आणि मानसशास्त्रीय वंचितता देखील अनुभवतात. ऐतिहासिक अन्यायाचा हा प्रकार शतकानुशतकांपासून निम्न जातीतील लोकांवर केला जात आहे. सामाजिक-आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांसाठी आणि दारिद्र्यनिर्मुलनासाठी भारत सरकारने अनेक कार्यक्रम सुरु केले आहेत.

भारतीय शासनाचे विधायक कार्यक्रम जसे की, जातीआधारित आरक्षणाने भारतीय समाजातील शोषित वर्गासाठी शिक्षण, रोजगार आणि राजकीय प्रतिनिधित्व सुनिश्चित करण्यात महत्वाची भूमिका बजावली आहे. या धोरणांची मुळे महात्मा फुले यांच्या लिखाणात शोधली जाऊ शकतात. ज्यांनी लोकांच्या कायदेशिर अधिकारांसाठी आपली प्रखर मते मंडली होती.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समाजातील सिमांतिकांच्या उत्थानासाठी महत्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. त्यामुळे त्यांना ‘दलितांचे कैवारी’ असेही संबोधले जाते. जातीभेदाशी संबंधित वैयक्तिक अनुभवांच्या दाहकतेने त्यांना समाजातील आवाजविहीन घटकांचा आवाज बुलंद करण्यासाठी प्रेरित केले. आणि कदाचित यामुळेच समतावादी संविधानाची ते

निर्मिती करू शकले कि ज्या संविधानात समता, स्वातंत्र्य, सामाजिक न्याय आणि बंधुता ई-मूल्यांना अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.

महात्मा जोतिबा फुले
आणि
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

या प्रकरणात तथा भागात आपण महात्मा जोतिबा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या दोन समाजसुधारकांच्या कार्याचा आढावा घेणार आहोत. त्यांनी विषमताधिष्ठीत भारतीय समाजातील भेदभाव आणि उच्चनिचतेला आव्हान देऊन सिमांतिक घटकांच्या उन्नती आणि प्रबोधनाचा जो मार्ग मोकळा करून दिला आहे. महात्मा फुले यांनी स्त्रियांच्या आणि अस्पृश्यांच्या हक्कासाठी लढा दिला यांची ओळख करून घेऊया.

४.२. महात्मा फुले यांचा जीवन परिचय

महात्मा ज्योतिबा फुले यांचा जन्म ११ एप्रिल १८२७ मध्ये झाला. त्यांचे पुर्ण नाव ज्योतिबा गोविंदराव फुले (गो-हे) असे होते. पुण्यात त्यांच्या कुटुंबाचा फुले विक्रीचा व्यवसाय होता. त्यावरून त्यांचे आडनाव फुले असे झाले. त्यांचे प्राथमिक शिक्षण पुणे येथेच झाले. इंग्रजी शिक्षणासाठी त्यांनी स्कॉटिश मिशन हायस्कूल मध्ये घेतले. १८४७ मध्ये थॉमस पेन यांच्या रॉईट ऑड मॅन हा ग्रंथांचे अध्ययन केले यामुळे पेनच्या विषयी त्यांच्यावर विशेष प्रभाव होता. १८४७ साली सावीत्रीबाईशी त्यांचा विवाह झाला. तेव्हाच्या समाज व्यवस्थेतील अंधकारामुळे त्यांच्या मनात चिड निर्माण झाली होती. एका ब्राह्मण मित्राच्या विवाहप्रसंगी ब्राह्मण वर्गाकडून अपमान सहन करावा लागला होता. १८४७ मध्ये पुण्याच्या भिडे वाड्यात प्रथम मुलींची शाळा सुरु केली. तसेच अस्पृश्य मुलांसाठी शाळा आणि वस्तीगृहाची स्थापना केली. शिक्षणापासून बहुजन समाज वंचित असल्यामुळे शिक्षणाच्या प्रसारावर विशेष लक्ष केंद्रित केले होते. विधवा पुनर्विवाह, स्त्रीशिक्षण, अस्पृश्यता निर्मुलन, अंधश्रद्धा निर्मुलन आणि शिक्षणांचा समाजातील शुद्ध अतिशुद्ध समाजापर्यंत प्रसार हे ध्येय समोर ठेवून आयुष्यभर सामाजिक, राजकीय, धार्मिक विविध चळवळी मोलांचे योगदान केले होते. अशा या थो विचारवंत आणि समाज सुधारकाच्या अंत २८ नोव्हेंबर १८९० साली निधन झाले. गुलामगिरी, सार्वजनिक सत्यधर्म, शेतकऱ्यांचा असुड, ब्राह्मणांची कसब, तृतीयरत्न (नाटक), शिवाजी महाराजांचा पोवाडा, अखंड (काव्य) वगैरे साहित्य प्रसिद्ध आहेत.

तुमची प्रगती तपासा

१. महात्मा फुले यांनी थॉमस पेन यांचा कोणता ग्रंथ वाचला होता?

४.३. महात्मा फुले यांचे स्त्रीशिक्षणातील योगदान :-

भारतीय स्त्रियांवर अनेक बंधने होती. कर्मकांड, रूढी, परंपरा व प्रथा यांच्या जोखडात स्त्री बांधली होती. अनेक अन्याय-अत्याचार वर्षानुवर्ष स्त्री सहन करत होती. सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक व राजकीय गुलामगिरी स्त्रीला जीवन जगावे लागत होते. स्त्री केवळ पुरुषांच्या उपभोगाची वस्तू मानली जात होती. या सर्व अत्याचारा पासून मुक्तीसाठी फुले यांनी स्त्री शिक्षणाला महत्त्व दिले. या शिवाय विधवा पुनर्विवाह, बालविवाह बंदी, पडदा पद्धती वगैरे सारख्या दृष्ट प्रथांना आळा घालण्यासाठी कार्य केले. मुलींसाठी स्वतः शाळा सुरु केल्या होत्या.

भारतीय समाजात स्त्रि शिक्षणाचा पाया घालणारे आधुनिक समाज परिवर्तनाच्या चळवळी अध्ययप्रवर्तक महात्मा जोतिराव फुले यांनी शुद्र-अतिशुद्रांच्या व्यथा निर्भिडपणे मांडणारे होते. ब्राह्मणेत्तर चळवळीला पोषक वातावरण निर्माण करणारे महत्मा फुले होते. त्यांच्या महत्त्वाच्या योगदानाची माहिती करून घेणे महत्त्वाचे आहे. जोतीबा फुले यांचा ध्येयवाद हा न्याय व समतेवर आधारित होता. सर्व जाती व विचारांच्या लोकांना बंधुभावाची शिकवण दिली. शुद्र-अतिशुद्रांचा उद्धार झाल्याशिवाय समाज सुधारणा होणार नाही असे स्पष्ट विचार होते.

महात्मा फुले यांना निम्न जातीगटातील मुलामुलींच्या शिक्षणात रस होता. त्यामुळे त्यांनी १८४८ साली निम्न जातीतील मुलामुलींना शिक्षण द्यायला सुरुवात केली. अस्पृश्यांबद्दलची घृणा लोकांच्या मनात असल्यामुळे या शाळांमध्ये शिकवण्यासाठी शिक्षक उपलब्ध होत नव्हते. त्यामुळे या कमी म. फुले आपली पत्नी सावित्रीबाईंना शिक्षण देऊन १६ मे १८४८ रोजी पुण्यातील भिडे वाड्यात मुलींची पहिली शाळा सुरु केली आणि सावित्रीबाईंवर शिक्षकेची जबाबदारी सोपवली. परिणामी पुण्यातील सनातनी लोक भडकले आणि त्यांनी म. फुलेंच्या विरोधात हिंसक मोहीम सुरु केली. परंतु म. फुलेंनी या सनातनी विरोधकांना न जुमानता निडरपणे बहुजन समाजाच्या कल्याणासाठी स्वतःला वाहून घेतले. समाजातील उपेक्षित वर्गातील मुलामुलींच्या शिक्षणप्रसारासाठी त्यांनी शिक्षण संस्थांचे जाळे उभारले. एवढ्यावर न थांबता त्यांनी सन १८५१ साली मुलींसाठी दोन शाळा स्थापन केल्या. त्यांच्या या कार्याबद्दल त्यांना १८५२ साली शिक्षणमंडळाकडून गौरविण्यात आले.

सन १८५८ सालापर्यंत त्यांनी शाळा व्यवस्थापनातून हळूहळू लक्ष काढून घेऊन सामाजिक सुधारणेच्या व्यापक क्षेत्रात प्रवेश केला आणि समाजातील अनिष्ट प्रथांच्या उच्चाटनासाठी प्रयत्न केले.

तुमची प्रगती तपासा

१. महात्मा फुले यांचा शैक्षणिक कार्याबद्दल माहिती सांगा?

४.४. अस्पृश्यतेसंदर्भात म.फुलेंचा दृष्टीकोण :-

स्त्रीशिक्षणाबरोबरच समाजातील अस्पृश्य बांधवांना भेडसावणाऱ्या तथा भोगाव्या लागणाऱ्या समस्यांचे निराकरण करण्याचा प्रयत्न करतात.क्रांतिकारी विचार हे क्रांतिकारी पद्धतीनेच समाजासमोर मांडले जावेत. असा त्यांचा आग्रह असे. त्यांनी भरतोय समाज संरचनेचे विश्लेषण केले आणि शूद्रातिशूद्र हे सर्वाधिक अत्याचारित असल्याचे अधोरेखित केले. हे करत असताना तांना असा विश्वास होता की, शूद्रातिशूद्र संपूर्ण समाजाच्या वतीने क्रांतीचे नेतृत्व करून लोकांना सनातन्यांच्या बंधनातून मुक्त करेल. शूद्रातिशूद्रांना तत्कालीन भारतीय समाजातील प्रस्थापितांनी पिण्याच्या पाण्याचा हक्क नाकारला होता. सार्वजनिक विहिरी आणि तलावांमधील पाणी वापरावर मज्जाव केला जायचा. परंतु पुण्यातील आपल्या राहत्या घरातील पाण्याचा हौद त्यांनी अस्पृश्यांसाठी खुला केला आणि त्यांना सार्वजनिक ठिकाणांवरून पाणी भरता यावे यासाठी लढा दिला. त्यांचे सदरील

महत्कार्य लक्षात घेऊन १८८८ साली तत्कालीन मुंबईतील लोकांनी 'महात्मा' ही पदवी दिली. महात्मा फुले हे समाजसुधारकांच्या पाहिल्या पिढीतील समाजसुधारक होते.

महात्मा जोतिबा फुले
आणि
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

महात्मा फुले यांनी अनेक वर्षे सातत्याने धार्मिक आणि लौकिक प्रश्नांवर भूमिका मंडळी आणि त्यातून लोकांच्या मनातील भ्रम दूर केले तसेच त्यांनी जनसामान्यांच्या प्रबोधनासाठी शेतकऱ्यांचा आसूड, गुलामगिरी, तृतीय रत्न (नाटक) सार्वजनिक सत्यधर्म अशी अनेक ग्रंथ लिहिले. वर्तमान पत्रांमध्ये सदरील प्रश्नांवर चर्चाही करत राहिले. त्याबरोबरच धार्मिक विधींची कारणे आणि परिणाम यासंदर्भात कारणमीमांसा केली. तद्वतच समाजातील प्रथा, चालीरीती आणि परंपरांचे परिशीलन केले. हे करत असताना त्यातील फोलपणा त्यांनी उघड करून मुर्तीपुजा नाकारली आणि एकेश्वरवाद मान्य केला. दुसऱ्या शब्दात म. फुलेंनी दांभिकता मुर्तीपुजा आणि विषमताधारित जातीव्यवस्था इ.वर कठोर प्रहर केला आहे. असे त्यांच्या 'सार्वजनिक सत्यधर्म' या ग्रंथातून दिसते.

गेल ऑम्बेट या प्रख्यात समाजशास्त्रज्ञांनी आपल्या 'Culture Revolt in a Colonial Society' या ग्रंथात असे म्हटले आहे की, महात्मा फुले यांनी क्रांतिकारी पद्धतीने समाजप्रबोधनासंबंधीचे प्रखर विचार मांडले आहेत. अभिजात समाजशास्त्रज्ञांच्या तुलनेत म. फुलेंनी मांडलेले विचार समाजशास्त्रीय परिभाषेची त्यांना अधिक जन असल्याचे दर्शविते. भारतीय संदर्भात हिंदू संस्कृती आणि जातीव्यवस्था ही ब्राम्हणवादावर आधारित आहे. त्यामुळे म. फुलेंनी जातीव्यवस्थेचे उच्चाटन, अंधश्रद्धा, विषमता इत्यादींच्या विनाशाचे जीवनध्येय ठेवले ठेवले आणि ब्राम्हणी चळवळीशी जवळीक साधली. हिंदू धर्माधिष्ठीत जातीव्यवस्थेचे ते वर्चस्ववादी विचारसरणी असून असे महात्मा फुले यांना दिसून आले. त्यामुळे या शोषणकारी विचारसरणीच्या विरोधात भक्कमपणे उभे होते.

अशाप्रकारे, ब्राम्हणवादी विचारसरणीने केवळ आर्थिक स्तरावरच नव्हे तर सामाजिक आणि राजकीय पातळीवरही सिमान्तीकरणाच्या प्रक्रियेला चालना मिळाली.

तुमची प्रगती तपासा

१. महात्मा फुले यांचा शूद्रातिशूद्राच्या क्रांतिकारी सुधारणे संबंधी विचाराची माहिती द्या?

४.५. सामाजिक सुधारणा चळवळ :-

१९ व्या शतकाच्या इतिहासाचे सार म्हणजे आधुनिक शिक्षणाच्या ओळख आणि प्रारणे जागृत झालेल्या समाजसुधारणेची कथा होय. या काळात ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी शिक्षणप्रसारासाठी पुण्यात एक मराठी शाळा उघडली. परंतु तत्कालीन जनतेला शिक्षणाचे महत्त्व कळले नसल्याने शाळेत जाणार्या लोकांचे प्रमाण अत्यल्प पटवून दिले. यासंदर्भात ते आपल्या अखंडात म्हणतात की,

“विद्येविना मती गेली | मतीविना निती गेली

नितीविना गती गेली | गतीविना वित्त गेले

वित्त विना शुद्ध खचले | एवढे अनर्थ एका अविद्येने केले.”

उपरोक्त अखंडात त्यांनी शिक्षणाचे महत्व अधोरेखित केले आहे. महात्मा फुलेंनी पक्षपाती जातीव्यवस्थेविरुद्ध बंड करून महिला आणि निम्न जातीच्या लोकांसाठी शिक्षणाचे समर्थन केले. कारण शिक्षण हे निम्न जातीतील लोकांच्या उद्धाराचे एक साधन बनू शकते, असे त्यांना वाटे. समतावादी समाजनिर्मितीच्या हेतूने त्यांनी १८७३ साली त्यांनी 'सार्वजनिक सत्यधर्म' चळवळीची स्थापना केली. स्त्रियांना औपचारिक शिक्षण व्यवस्थेत अंतर्भूत करणे, विधवा पुनर्विवाहाचे समर्थन हेदेखील कारण 'सत्यशोधक समाजा'च्या सहाय्याने केले. कारण मानवतावाद हा त्यांच्या विचारांचा पाया होता. जो समान आणि सामाजिक न्यायाच्या पायावर उभा होता. फुले यांनी समाजातील जातीभेद, हुंडाप्रथा, बालविवाह, सती प्रथा वगैरे सारख्या वाईट प्रथा, रुढी, परंपरा यांना कडाडून विरोध केला होता.

सत्यशोधक समाजाची स्थापना : काही काळ फुले यांनी परमहंस मार्फत कार्य केले होती. याच मंडळाची प्रेरणा घेऊन २४ सप्टेंबर १८७३ रोजी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. सत्यशोधक समाजाची काही महत्त्वाची तत्वे म्हणजे (१) सर्व मानव एकाच देवाची लेकरे आहेत. (२) देवाची पुजा करण्यासाठी गुरु किंवा पुरोहितांची गरज नाही. (३) मानव जातीने नव्हेतर गुणाने श्रेष्ठ असतो. (४) कोणताही धर्म ईश्वर निर्मित नाही.

सत्यशोधक समाजाचे कार्य :

१. शेतकऱ्यांना कर्जबाजारीपण व खर्च, बचत व ब्राह्मणांच्या गैरहजेरीत लग्न, शिक्षणाला महत्त्व, रुढीचा त्याग करून आधुनिकतेचा स्विकार यावर भर दिला आहे.
२. शुद्रातिशुद्र, स्त्रिया, शेतकरी यांना आज्ञानातून बाहेर काढणे, समाजातील दारिद्र्य कमी करण्याचा प्रयत्न करणे.
३. गरिबांच्या मुलांना शैक्षणिक शिष्यवृत्ती देणे
४. हा लढा ब्राह्मणांच्या ब्राह्मणांशी चालू होता.
५. ब्राह्मण धर्मविधीचे मंत्र सामान्यांना कळत नाही म्हणून सत्यशोधक समाजोक्त मंगलाष्टकांसह सर्व पुजाविधी तयार केले. त्याचा प्रसार ही केला. ग्यानोबा साने या विधुरांचा विवाह स्वतः फुले यांनी लावला होता.
६. फुले शिवाय योगदान : महात्मा फुले यांच्या दिनबंधू पत्रकास डॉ. संतूजी रामचंद्र लाड यांनी आर्थिक मदत केली होती. नारायण लोखंडे हे दिन बंधूचे संपादक होते. पुढे ते कामगार चळवळीचे नेतेही झाले होते. डॉ. विश्राम धोत्रे हे काही काळ सत्यशोधक समाजाचे अध्यक्ष होते. रामय्या अय्यावारु यांनी सत्यशोधक चळवळींना आर्थिक मदत केली होती. कोल्हापुरचे छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज यांनी फुले यांच्या मृत्यूनंतर १९३५ पर्यंत सत्यशोधक समाजाचे कार्य चालू ठेवले होते.

महात्मा फुले यांच्या योगदानामुळे ब्राह्मणेत चळवळ सुरु झाली. समाज प्रबोधनासाठी सावित्रीबाई आणि जोतिराव फुले यांनी केलेला त्याग व योगदान भारतीय समाजातील खरी सुधारणावादी चळवळी आधार दिला वाटते. जोतिराव यांना शुद्र-अतिशुद्र समाजाला गुलामगिरीतून युक्तीचा लढा होता. यामुळे भारतीय इतिहासात फुले यांचे योगदान अतिषय

महत्वाचे आहे. कारण शिक्षणाबद्दल जाणीव फुले यांना झाली होती. म्हणून संपूर्ण आयुष्य स्त्री, शुद्ध-अतिशुद्ध समाजाला शिक्षण देऊन परिवर्तनासाठी खर्च केले आहे.

महात्मा जोतिबा फुले
आणि
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

तुमची प्रगती तपासा

१. महात्मा फुलेंनी समाजसुधारण्यासाठी कोणत्या चळवळी सुरु केल्या होत्या?

४.६. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा जीवन परिचय

भारतातील प्रत्येक व्यक्तीला स्वाभिमानाने जीवन जगण्यासाठी महात्मा जोतिराव फुले यांच्या नंतर जातीवाद/ ब्राह्मणेत्तर चळवळीला एक खंबीर नेता जन्माला आला तो म्हणजे डॉ. भिमराव रामजी आंबेडकर यांचा जन्म १४ एप्रिल १८९१ मध्ये मध्यप्रदेशातील 'महू' या सैन्याच्या वसाहतीत झाला. त्यांचे प्राथमिक शिक्षण कोकणात (अंबवाडे) गावी झाले. त्यांचा जातीय भेदभावाचा अन्याय सहन करावा लागला होता. पुढे माध्यमिक शिक्षण मुंबईत घेतले. त्यानंतर उच्च शिक्षणासाठी अमेरिकेतील कोलंबीया विद्यापीठात एम.ए. इंग्लंड मधील स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स मध्ये एम.एस.सी. जर्मन मध्ये डी.एस.सी. म्हणजे डॉ. आंबेडकर यांनी विविध पदव्या संपादन करून, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, मानवंशशास्त्र, धर्मशास्त्र, नीतीशास्त्र, शिक्षणशास्त्र, इतिहास, कायदा, राज्यशास्त्र, तत्वज्ञान आणि इतर सामाजिक शास्त्राचा अभ्यास केला जातो. यामुळे संपूर्ण जीवनात त्यांनी विविध व्याख्यान, शोधप्रबंध आणि ग्रंथ लिहून भारतीय तत्वज्ञानाला मिळवून दिली आहे. देशाबद्दल राष्ट्रभक्ती आणि सामाजिक समता हे सुत्र त्यांचा कार्याचे होते. समाजाच्या जनजागृतीसाठी मुकनायक १९२० बहिष्कृत भारत १९२७, जनता १९३०, प्रबुद्ध भारत १९५६ ही महत्वाची वृत्तपत्रे चालू केली होती. याशिवाय द एन्नीहिलेशन ऑफ कास्ट १९३६, हु वेअर शुद्रास १९४६, बुध्दा अँड हीस धम्मा, कास्ट इन इंडिया १९१७, द अन्टचेबिलिटी, बुध्द अँड मार्क्स, थॉट ऑन पाकिस्तान. संपूर्ण जीवनात भारत देशा जातीय मुक्त बनवून सामाजिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी विविध प्रकारचे लढे दिले आहेत त्यांची थोडक्यातओळख करून घेऊया.

४.७. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जातीअंतासाठी केलेले योगदान :

१) महाडचा सत्याग्रह १९२७ :

महाडच्या सत्याग्रह पासून अस्पृश्य बांधवांच्या मुक्तीला खऱ्या अर्थाने प्रारंभ झाला होता. पूर्वी अस्पृश्य समाजाला सार्वजनिक पाण्याच्या स्रोताचा वापर करण्याचा अधिकार नव्हता. पण ४ ऑगस्ट १९२३ रोजी मुंबई विधिमंडळानी एक कायदा पास करून सार्वजनिक पाणवठे, धर्मशाळा, शाळा, मैदाने, बागा मध्ये सर्वांना संचार व वापरासाठी खुले करण्यासाठीचा ठराव पास केला होता. त्यानुसार महाड नगर परिषदेने पण महाडच्या चवदार तळे अस्पृशांसाठी खुले केले होते. उच्च जातीच्या दबावापायी अस्पृश्य तळ्यावर पाणी भरण्यास घाबरत होते. म्हणून डॉ. आंबेडकर यांनी अस्पृश्यांना धाडस आणि आत्मविश्वास निर्माण करण्यासाठी आणि एक मानव म्हणून निसर्गदत्त अधिकार आणि आत्मसन्मानासाठी उच्च जातीची मक्तेदारी मोडीत काढण्यासाठी हा लढा निर्माण केला होता. हा हक्क सहजासहजी मिळाला नाही तर न्यायालयीन अडचणीवर मात करून

आपल्या अनुयांचे रक्त सांडून डॉ. आंबेडकर यांनी आपल्या हजारो सहकाऱ्यांसोबत या तळ्यात प्रवेश करून पाणी पिले होते. हा जगाच्या इतिहासातील पहिली चळवळ होती जी केवळ पिण्याच्या पाण्यासाठी झाली होती.

२) मनुस्मृतीचे दहन १९२७ :

हिंदू धर्मातील मनुस्मृतीच्या संहीतेने समाजातील शुद्रा बरोबरच स्त्री समाजाला विविध हक्कापासून वंचित ठेऊन आपमानीत व अन्यायकारक वागणूक देणार्या संहिता या मनुस्मृती या ग्रंथामध्ये आहेत. म्हणून शूद्र व स्त्री यांना ब्राह्मणी गुलाम बनवणाऱ्या संहिताचा धक्कार करण्यासाठी २५ व २६ डिसेंबर १९२७ रोजी महाड येथे भरली होती. यामध्ये जाती व्यवस्था व विषमतेच्या विषारी विचार सांगणार्या मनुस्मृतीचे सार्वजनिक रित्या दहन केले होते.

३) नाशिकचा काळाराम मंदिर सत्याग्रह :

१९३० - १९३५ या काळात डॉ. आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखाली नाशिक येथील काळाराम मंदिर प्रवेशाच्या सत्याग्रह झाला होता. अस्पृश्यांना सार्वजनिक हिंदू मंदिरात प्रवेश करण्यास बंदी होती. अस्पृश्यांच्या मंदिर प्रवेशाने मंदिरे बाटणार होती. मंदिरात प्रवेश केल्याने अस्पृश्य बांधवाचे प्रश्न सुटणार नाहीत याची जाणीव डॉ. आंबेडकर यांना ही होती. अस्पृश्यांना सन्मानाने जीवन जगण्याच्या हक्क मिळावे इतरांच्या बरोबरीचा दर्जा मिळावा यासाठी मंदिर प्रवेशाची चळवळ डॉ. आंबेडकर यांनी महत्त्वाची मानली होती. म्हणून आंबेडकर यांनी मंदिर प्रवेश सत्याग्रहाला विशेष महत्त्वाची मानली होती. म्हणून स्वतः डॉ. आंबेडकर

४) डॉ. आंबेडकर आयोजित सभा व परिषदा :

अस्पृश्यांच्या प्रश्नासाठी व प्रबोधनासाठी डॉ. आंबेडकर यांनी औरंगाबाद, येवला, मुंबई, मलकापूर, तडवळे ढोळी इत्यादी ठिकाणी महत्त्वाच्या सभा घेतल्या होत्या. माणगाव परिषद, अ.भा. बहिष्कृत समाज परिषद, मुंबई प्रांत अस्पृश्यता निवारण परिषद, अ.भा. अस्पृश्य परिषद दिल्ली मध्ये शिक्षण सक्तीचे व मोफत मिळावे, कमी शिकलेल्यांना नोकरी मिळावी. स्थानिक स्वराज्य संस्थेत अस्पृश्यांना प्रतिनिधी नेमण्यात यावे, सरकारी क्षेत्रात कर्मचारी म्हणून शिरकाव करावा. सर्वानसाठी एकच शाळा असावी. महार वतन पद्धतीच्या जमिनीवर फेरफार करावा, अस्पृश्य विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती मिळावी. तलाठी पद अस्पृश्यांना मिळावी, मुंबई इलाख्याचा शिक्षण मंत्री ब्राह्मणेत्तर असावा. मद्यपान व मृत जनावरांचे मांस खाण्यास बंदी करावी. नागपूर, दिल्ली आणि माणगाव परिषदेत छत्रपती शाहू महाराज हजर होते. लोकांनी आपल्या हक्कांसाठी संघटीत होऊन पारंपरिक जातीय व्यवसाय सोडून सन्मान प्रदान करणारे रोजगार, नोकऱ्या व उद्योग करावेत. यासाठी शिक्षण महत्त्वाचे आहे असे आंबेडकर आपल्या सभेमधून सतत सांगत असतात.

५) शैक्षणिक कार्य :

डॉ. आंबेडकर यांच्या मते, अस्पृश्य समाजाची रूढी परंपरा आणि धार्मिक गुलामीतून मुक्तीसाठी आधुनिक शिक्षण विशेष महत्त्व दिले होते. म्हणून सुरुवातीपासून अस्पृश्य

समाजात शैक्षणिक जागृती व प्रसार यावर भर दिला जात होता. स्वतः उच्चविद्याभुषिक होऊन समाजासमोर आदर्श निर्माण केला आहे. २० जुलै १९२४ रोजी बहिष्कृत हितकारणी सभेची स्थापना करून वाचनालय, प्रौढांसाठी रात्रीच्या शाळा सुरु केल्या होत्या. १९४६ मध्ये पीपल एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना केली. या संस्थेचे मुंबईत सिद्धार्थ कॉलेज व औरंगाबाद येथे मिलिंद महाविद्यालयाची व वस्तीगृहाची स्थापना केली आहे. यातून शिक्षण घेतलेल्या अस्पृश्य समाजातील लोक आपल्या हक्कांसाठी जागृत होऊन समाजाच्या कामासाठी तयार झाले.

६) राजकीय कार्य :

डॉ. आंबेडकर यांची राजकीय कार्ये धोरणात्मक स्वरूपाचे होते. गव्हर्नरच्या कायदे मंडळ कौन्सिलचे सभासद म्हणून काम करताना ब्रिटीश सरकार बरोबर भारतीय समाजाच्या हिताचे धोरणे निश्चित केली. कायदेमंत्री म्हणून काम करताना व राज्यघटनेचा मसूदा तयार करताना अस्पृश्यांना न्याय हक्क मिळवून देण्याचा प्रयत्न केले. डॉ. आंबेडकरांचे कार्य म्हणून अस्पृश्य समाजाची प्रगती होऊन त्यांना सन्मानाने जगण्याची संधी मिळाली आहे.

डॉ. आंबेडकर हे भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे अस्पृश्यांच्या हक्कांबद्दल घेतलेल्या भूमिकेवर आणि पुणे करारावर नाराज होते. त्या वेळच्या नेत्यांनी अस्पृश्यांच्या हक्कांबद्दल वाचनाबद्दल दर्शविली नाही. म्हणून डॉ. आंबेडकरांनी त्यावर टीका केली होती. भारतातील दलित बांधवांना नेहमी असे वाटत रहाते की, महात्मा गांधींनी स्वतंत्र मतदार संघाच्या मागणीला विरोध करून त्यांच्या राजकीय उथ्यानाला विरोध केला आहे. गांधी हे जन्माचे वैश्य (हिंदू) होते तर डॉ. आंबेडकर हे महार जातीचे होते. त्यामुळे अस्पृश्यतेचे दाहक चटके डॉ. आंबेडकरांनी सोसले होते. जातीभेदाचे ते साक्षीदार होते. महात्मा गांधींनी चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेचे अस्तित्व मान्य केले असले तरी ते सर्व वर्ण त्यांनी समान मानले होते. तर याउलट डॉ. आंबेडकरांनी संबंध जातीव्यवस्थेतील उच्चनिचतेला प्रखर विरोध करून उच्च जातीच्या प्रथा, परंपरा, श्रद्धा आणि विधींचे अनुकरण करून स्वतःचा दर्जा वाढविण्याचा अस्पृश्यांमधील प्रघात मोडून काढण्याचा प्रयत्न केला. हक्कासाठीच्या राजकीय लढाया असोत की (मंदीर व्यवस्थापनाच्या विरोधात जाऊन / परवानगी शिवाय केलेला) मंदीर प्रवेश असो दलितांना त्यांचे हक्क /अधिकार मिळवून देऊ शकत नाहीत अशी म. गांधींची धारणा होती. तर डॉ. आंबेडकरांना मात्र असे वाटत होते की, राजकीय शक्ती दलितांचे अधिकार सुरक्षित करून अस्पृश्यतेचे निवारण करू शकते. अहिंसा आणि सत्याग्रहामुळे व्यक्तीचे मनःपरिवर्तन होते असे गांधींना वाटत होते. तर उलटपक्षी आंबेडकरांचा कायदा, शिक्षण व राजकीय हक्कावर अधिक विश्वास होता.

७) धर्मांतर :

डॉ. आंबेडकरांनी अस्पृश्यांना निवारण करण्यासाठी प्रयत्न करताना खूप वाईट अनुभव आला. यामुळे हिंदू धर्मात अस्पृश्य समाजाला मानवतेचे हक्क मिळणार नाही असे जाणत होते. म्हणून डॉ. आंबेडकर यांनी हिंदू धर्माचा त्याग करण्याची घोषणा १३ ऑक्टोबर १९३५ रोजी येवला परिषदेत केली होती. “मी हिंदू धर्मात जन्माला आलो असेल, पण मी हिंदू धर्मात मरणार नाही” असे जाहिर केले होते. १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी नागपूर मुक्कामी ऐतिहासिक समारंभात असंख्य अनुयायांसह सिद्धार्थ गौतम बुद्धाच्या बौद्ध धर्मांनी

दिक्षा घेतली यामुळे हिंदू धर्मातील अस्पृश्यांना मुक्ती मिळून जरी मानवतेचा व समतेचा जात विरहित नवा धर्म मिळाला आहे. म्हणून अस्पृश्य हे बौद्ध धर्मांतरीत होऊन स्वाभिमानाने जीवन जगू लागले आहेत.

४.८. आंबेडकरांचे जातीव्यवस्थेविषयीचे विचार :-

डॉ. आंबेडकर यांच्या मते, जातीव्यवस्था ही एक अशी व्यवस्था आहे की, जी पवित्रता व अपवित्रतेच्या आधारावर विषमाधिष्ठित सामाजिक संबंधाची निर्मिती करते. ही व्यवस्था अनेक धार्मिक निषेध नियमांची संहिता आहे असे त्यांचे मत होते.

जातीव्यवस्थेने या या निषेधनियमांच्या साह्याने कडक निर्बंधाची अंमलबजावणी केली आणि जातीजातीतील सामाजिक संबंध नियंत्रित केले. एवढेच नाही तर जातीव्यवस्थेने सामाजिक वर्तन व्यवहार तथा सामाजिक संबंधावर देखील निर्बंध लादले होते. Annihilation of Caste या ग्रंथात त्यांनी उपरोलिखित वास्तवावर प्रकाश टाकला आहे. या ग्रंथात त्यांनी असे मत मांडले आहे कि, हिंदू धर्मप्रणालीत भारतीय जातीव्यवस्था उद्योगप्रधान समाजात व्यवसायात बदल आवश्यक असतानादेखील तसा बदल करण्यास मुभा देत नाही. थोडक्यात जातीव्यवस्था श्रमाचे विभाजन करणारी व्यवस्था नसून श्रमिकांचे विभाजन करणारी व्यवस्था आहे. जी दारिद्र्याचे मुळ कारण आहे.

भारतातील उपेक्षित / वंचितांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करणे आणि या वर्गाची आर्थिक स्थिती सुधारण्याच्या उद्देशाने त्यांनी 'बहिष्कृत हितकारिणी सभे'ची स्थापना केली. समताधिष्ठित भारतीय समाजाची उभारणी / पुनर्चना करण्याच्या हेतूने त्यांनी 'शिक्षित-आंदोलित आणि संघटित' हे ब्रीदवाक्य उराशी बाळगून कार्य केले. सन १९२७ साली महाड येथील चवदार तळ्याचे पाणी अस्पृश्यांना चाखता यावे यासाठी 'चवदार तळे सत्याग्रह' केला. परिणामी चवदार तळे अस्पृश्यांसाठी खुले झाले. तसेच नाशिक येथील काळाराम मंदीर अस्पृश्यांसाठी खुले करावे, या हेतूने डॉ. आंबेडकरांनी १९३० साली काळाराम मंदीर प्रवेशासाठी केलेल्या सत्याग्रहाचे / चळवळीचे नेतृत्व केले.

थोडक्यात सार्वजनिक ठिकाणी अस्पृश्यांचा वावर निषिद्ध समाजाला जाई, त्या विरोधात जनआंदोलन करून सार्वजनिक ठिकाणांचा वापर करण्याचा अधिकार त्यांना मिळवून देवून समता प्रस्थापित करण्याचे कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले.

तुमची प्रगती तपासा

१. डॉ. बाबासाहेब. आंबेडकर यांच्या मते, जातीव्यवस्था संबंधी विचाराची माहिती द्या?

४. ९. डॉ. आंबेडकरांचे स्त्रीमुक्ती बदलचे विचार :-

सन १९१६ साली लिहिलेल्या भारतातील जातीव्यवस्था : संरचना, उत्पत्ती आणि विकास' या शोधनिबंधात २५ वर्षीय आंबेडकरांनी 'भारतीय जातीव्यवस्था' ही स्त्रियांवर निर्बंध लादणाऱ्या सामाजिक अनुज्ञा आणि नियंत्रणातून भरभराटीला आली आहे.' असे मत मांडले आहे. त्यांचे सदरील विश्लेषण जातिव्यवस्थेच्या उत्पत्ती व विकासासंबंधीच्या चर्चाविश्वाला अंतर्दृष्टी प्रदान करते. त्यांच्या मते, तत्कालीन प्रस्थापित विचारवंतांनी

सतीप्रथा, बालविवाह आणि लादलेले वैधव्य या सामाजिक कुप्रथांच्या उत्पत्तीचा शोध घेण्याऐवजी या प्रथांचे समाजावरील परिणाम स्पष्ट करण्यात अधिक वेळ घालवला आहे. त्यांनी ब्राम्हणवादी जातीअंतर्गत स्त्रियांना अपमानित करणाऱ्या पद्धती आचार /व्यवहारांना प्रोत्साहित केले आहे.

पुनरुत्पादनाचे जातीअंतर्गत संगठन; अतिरिक्त महिलांच्या लैंगिकतेवर हिंसक नियंत्रण आणि विचारसरणीद्वारे नियंत्रण करणाऱ्या वर्तनरितीची वैधता ई. घटक जातीचा उदय आणि विकास होण्यासाठी कारणीभूत आहेत असे मत मांडले आहे. त्या काळापासून ते हिंदूकोड बिल सादर होईपर्यंत त्यांनी महिलांच्या अधिकारांना मूलगामी बनविण्याचा प्रयत्न केला. डॉ. आंबेडकरांनी ब्राम्हणवाद आणि त्याच्या दुहेरी पितृसत्तेविरोधात आपली बाजू मांडण्यासाठी अनेक प्रकारे युक्तीवाद केला.

डॉ. आंबेडकर हे मनुस्मृती आणि कौटिल्याचे अर्थशास्त्र वगैरे जुन्या कायद्याच्या ग्रंथांचे /संहितांचे कट्टर टिकाकार होते. जे वंचित तथा उपेक्षित वर्गाच्या आणि महिलांच्या शोषणाविषयीची कटुता प्रदर्शित करतात. गौतम बुद्ध, महात्मा फुले आणि संत कबीर या महान समाजसुधारकांच्या आचार आणि मानवतावादी विचारांनी डॉ. आंबेडकर खूप प्रभावित झाले होते. त्यांनी जाहीरपणे असे घोषित केले की, अस्पृश्यांनी हिंदू संस्कृती व धर्माचा त्याग करून अन्य धर्माचा स्वीकार करावा. स्वतः बौद्धधर्माचा अंगीकार करून त्यांनी आपले विचार कृतीत आणले होते.

तुमची प्रगती तपासा

१. डॉ. बाबासाहेब. आंबेडकर यांचे स्त्रीमुक्ती बद्दलचे विचार सांगा?

४.१०. भारतीय संविधानाचे जनक :-

भारतीय संविधानाचे जनक म्हणून भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना ओळखले जात आहे. कारण संविधानाच्या मसुदा समितीचे अध्यक्ष आंबेडकर होते म्हणून संविधान निर्माण कार्यात त्यांचे योगदान अविद्यतीय आहे. त्यांनी भारतीय समाजातील वंचित तथा उपेक्षित समाज घटकांच्या सक्षमीकरणासाठी विशेष तरतुदी संविधानात केल्या आहेत. पं. नेहरूंच्या मंत्रिमंडळात कायदा मंत्री आणि संविधान सभेच्या मसुदा समितीचे अध्यक्ष म्हणून त्यांच्यावर जबाबदारी सोपविली होती. सादर जबाबदारी पार पडताना त्यांनी अनेक मूलगामी विचारांचा त्याग केला आणि शोषित वर्गासाठी विशेषतः अनुसूचित जातीला समान अधिकार मिळवून देण्यासाठी काही विशेष घटनात्मक तरतुदी केल्या असे दिसून येते. स्वतंत्र भारताच्या संविधानात कलम १५ आणि १७ नुसार अस्पृश्यतेची प्रथा बंद करण्यात आली असून १९५५ च्या अस्पृश्यता कायद्याने स्पृश्यास्पृश्यतेला निषिद्ध मानून कायदेशीर समाजातील दुर्बल घटकांना शिक्षण आणि आर्थिक लाभ देण्याची जबाबदारी राज्याने उचलली हे दुर्बल घटकांच्या विकासासाठीचे एक सकारात्मक पाउल ठरते. स्वशोषित भारतात वंचित समाजघटक मान्य करतील अशा नियम आणि अटीची तांनी रूपरेषा तयार केली ती पुढीलप्रमाणे –

वंचित गट आणि समुदाय :
जात, जमात आणि लिंगभाव

- १) समान नागरिकत्व आणि मुलभूत अधिकार व अस्पृश्यतेची प्रथा बेकायदेशीर आहे असे घोषित केले.
- २) समानतेच्या अधिकाराच्या संरक्षणार्थ पुरेशा संवैधानिक तरतुदी करणे.
- ३) भेदभावापासून संरक्षण
- ४) विधिमंडळात शोषित वर्गास पुरेसे प्रतिनिधित्व
- ५) नोकऱ्यामध्ये पुरेसे प्रतिनिधित्व
- ६) वंचित व राजकीय प्रगती इत्यादी बाबी सुरक्षित करणे.

तुमची प्रगती तपासा

१. डॉ. बाबासाहेब. आंबेडकर यांचे भारतीय संविधान निर्माणात योगदानाची चर्चा करा ?
२. डॉ. बाबासाहेब. आंबेडकर आणि महात्मा गांधींनी यांच्यातील अस्पृश्यांच्या हक्कांबद्दलच्या भूमिकेवर चर्चा करा ?

४.११. निष्कर्ष :-

प्रस्थापितांनी रुजवलेले वर्चस्ववादी/ प्रभूत्वशाली संस्कृतीत संरचनात्मक बदल घडवून आणू पाहणाऱ्या समाजसुधारकांपैकी फुले हे पहिले समाजसुधारक आहेत. शिक्षण हा व्यक्ती आणि समाज अंतर्बाह्य बदल घडवून आणणारे आणि जिज्ञासा वृत्तीस प्रोत्साहन देणारा घटक आहे असे फुले यांचे मत होते. जॉन डेव्ही यांच्या 'शिक्षण हे समाजाला अधिकाधिक लोकशाहीवादी /उदार बनवते' या मतावर म. फुलेंची अगाध श्रद्धा होती. परंपरांची पुनर्बांधणी / पुनर्रचना, पुनर्विचार आणि कारणमीमांसा करण्यात त्यांनी महत्वाची भूमिका बजावली आहे. म. फुलेंचा हा पैलू समकालीन भारतातील जातींच्या संदर्भात प्रासंगिक की जेथे घटनात्मक तरतुदी असूनही जातीभेद आणि तत्संबंधीत अत्याचार मोठ्या प्रमाणात आजही घडताना दिसतात.

सामाजिक आणि राजकीय अधिकारांसंदर्भात आणि ब्राम्हणी वृत्तीची निंदा /निषेध करण्याच्या दृष्टीने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान मोलाचे ठरते. त्यांच्या ज्वलंत /धगधगत्या लेखन आणि भाषणांनी अस्पृश्यांच्या राजकीय, आर्थिक व सामाजिक प्रश्नांची जाणीव करून देऊन त्यांच्या निवारणाचा मार्ग प्रशस्त केला. भारतीय राज्यघटनेत अंतर्भूत राज्याच्या निर्देशात्मक तत्वाद्वारे सुरक्षित / भाल केलेले मुलभूत हक्क हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सर्वात महत्वाचे योगदान आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतीयांसाठी केवळ ऐतिहासिक युगपुरुष नाहीत तर सामुहिक आकांक्षांचे रूपांतरण आणि वंचित /शोषितांच्या मुक्तीचे प्रतिक आहेत असे म्हणावे लागेल.

४.१२. सारांश :-

महात्मा फुले हे जागतिक ख्यातीचे तत्वज्ञ होते. त्यामुळे त्यांना आदराने 'महात्मा' असे संबोधत असत. म. फुले हे तत्वज्ञ तर होतेच शिवाय ते एक उत्कृष्ट पुढारी आणि कुशल

संघटकही होते. त्यांनी महिला आणि अस्पृश्य बांधवांच्या उद्धारसाठी महत्कार्य केले. महात्मा फुले यांना निम्न कातीतील मुलामुलींच्या शिक्षणप्रसार कार्यामध्ये अधिक रस होता. सन १८४८ च्या दरम्यान ते समाजसुधारक म्हणून नावारूपाला आले. म. फुले यांनी शिक्षणप्रसाराबरोबरच दलित/अस्पृश्यांच्या प्रश्नांच्या उच्चाटनार्थ देखील कार्य केले. हिंदुवाद ही ब्राम्हणांची वर्चस्ववादी विचारसरणी असून ती निम्नजातीतील लोकांचे शोषण जर्ते असे त्यांचे मत होते.

डॉ. आंबेडकरांनी समाजातील सिमांतिक समुहांच्या उत्थानासाठी महत्वपूर्ण भूमिका बजावली. त्यामुळे त्यांना दलितांचे कैवारी म्हणतात. डॉ. आंबेडकरांच्या मते जातीव्यवस्था ही पवित्रता आणि अपवित्रतेच्या कल्पना अंतर्भूत असणारी असमान तथा विषमता प्रधान अशी सामाजिक संबंधाची व्यवस्था आहे. ही व्यवस्था स्त्रियांच्या निर्बंध लादून भरभराटीस येते. अशी एक नवीन अंतर्दृष्टी ते प्रदान करतात. त्यांच्यामते, बेटीव्याव्हारावरील निर्बंधातूनच जातीव्यवस्था विकसित होते. भारतीय संविधानाचे शिल्पकार म्हणून डॉ. आंबेडकरांनी भारतीय समाजातील वंचित घटकांच्या सक्षमीकरणासाठी विशेष तरतुदी केल्या आहेत.

भारतीय समाजात जातीव्यवस्था हे प्रमुख व्यवस्था होती. जातीव्यवस्था विषमतेच्या तत्वावर आधारित आहे. उच्च जातीला विशेष अधिकार बहाल केलेले असतात. तर कनिष्ठ शुद्र जातींना अधिकारा पासून वंचित ठेवले जाते. खालचा ही दर्जा देऊन भेदभाव केला जातो. शुद्र जातीवर अनेक निर्बंध होते. या विरुद्ध आवाज फुले आणि आंबेडकर यांनी शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार केला. जातीला धर्माचा आधार असल्या हिंदूधर्मात सुधारणा होत नाही म्हणून सार्वजनिक सत्य धर्म पर्याय फुले यांनी मांडला. तर आंबेडकर यांनी बौद्ध धर्माची दिक्षा घेऊन हिंदू जातीव्यवस्थेला मोठे हादरे दिले होते. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला मानवतेचे अधिकार आणि सन्मानाची वागणूक देण्याचा प्रयत्न फुले व आंबेडकर यांनी केला होता.

४.७ अभ्यासाचे प्रश्न

- १) महात्मा फुले यांनी स्त्रीमुक्तीसाठी केलेल्या सामाजिक आणि शैक्षणिक कार्याबद्दल माहिती सांगा
- २) महात्मा फुले यांचा शूद्रातिशूद्राच्या क्रांतिकारी सुधारणे संबंधी सविस्तर माहिती द्या
- ३) महात्मा फुलेंनी समाजसुधारणा चळवळी बद्दल चर्चा करा?
- ४) डॉ. आंबेडकरांनी राष्ट्रनिर्माते म्हणून दिलेल्या योगदानाचे परिक्षण करा.
- ५) डॉ. आंबेडकरांच्या जाती व अस्पृश्यतेबद्दलच्या दृष्टिकोणाबद्दल चर्चा करा.
- ६) महात्मा फुले आणि डॉ. आंबेडकरांनी यांनी स्त्री आणि दलितांच्या उत्थानासाठी महत्वपूर्ण कार्याबद्दल तुम्हचे मत सांगा.

- ७) महात्मा फुले यांनी ब्राह्मणेत्तर चळवळीचे नेतृत्व करताना केलेले कार्य थोडक्यात सांगा.
- ८) डॉ. आंबेडकर यांनी भारतीय समाजातील जाती अंतासाठी केलेले योगदान स्पष्ट करा.
- ९) महात्मा फुले आणि डॉ. आंबेडकर यांनी ब्राह्मणी जाती व्यवस्था मोडण्यासाठी केलेले योगदानाची माहिती द्या.
- १०) टिपा लिहा.
- अ) महात्मा फुले यांची सत्यशोधक चळवळ
- ब) डॉ. आंबेडकर यांचा जाती अंतासंबंधी विचार

४.१४. संदर्भ

- फुले ज्योतिराव गोविंदराव, (1830), “अस्पृश्यांची कैफियत”,
- फुले ज्योतिराव गोविंदराव, (1855), “तृतीय रत्न”, नाट्यकथा.
- फुले ज्योतिराव गोविंदराव, (1873), “गुलामगिरी: ब्राह्मणी धर्माच्या आड पडद्यात ब्रिटिश राज्यातील सुधारणा”, पुना सिटी प्रेस, पुणे.
- फुले ज्योतिराव गोविंदराव, (1883), “शेतकऱ्यांचा असूड”, दिनांक सहा एप्रिल 1883, पुणे
- फुले ज्योतिराव गोविंदराव, (1891), “सार्वजनिक सत्य धर्म”, सुबोध प्रकाश छापखाना, मुंबई.
- आंबेडकर डॉ. बाबासाहेब, 1948, संविधान सभेतील भाषणेआणिचर्चा” द गॅझेट ऑफ इंडिया प्रकाशित, नवीदिल्ली. 26 फेब्रुवारी 1948
- आंबेडकर डॉ. बी. आर., (1946), “हु वअर शुद्राज: हाऊ बीकॅम फोर वर्णा इन हिंदी आर्यन सोसायटी?.
- आंबेडकर डॉ. बी. आर., (1978), “रिडल्स ऑफ हिंदूझन्म”, महाराष्ट्र शासना, द्वारा प्रसिद्ध.

- आंबेडकर डॉ. बाबासाहेब, 1979-1990, “डॉ. आंबेडकर रायटिंगस अँड स्पीचस”, खंड एक, दोन, तीन, चार, पाच, सहा, सात आणि आठ, शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
- आंबेडकर डॉ. बी. आर., (1917), “कास्ट इन इंडिया: दिअर मेकॅनिझम जेनेसी डेव्हलपमेंट”, प्रबंध, अलेक्झांडर गोल्डनवेझरस मानवशास्त्रीय अभ्यासाच्या सेमिनार, कोलंबिया विद्यापीठ, न्यूयार्क, एक मे 1917
- आंबेडकर डॉ. बी. आर., (1927), “महार आणि त्यांची वतन: बहिष्कृत भारत मधुन संपादकीय लेखांचा संग्रह, नेहा प्रकाशन, नागपूर.
- आंबेडकर डॉ. बी. आर., (1936), “अनिहिलेशन ऑफ कास्ट” स्वयम् डॉ. आंबेडकर प्रकाशित, राजगृह, दादर, मुंबई-14.
- आंबेडकर डॉ. बी. आर., (1943), ‘भारतातील अस्पृश्यांची समस्या आणि गांधीजी’, 22 पृथ्वीराज रोड, नवी दिल्ली, 1 सप्टेंबर 1943.
- डॉ. प्रदिप आगलावे,(2003), अभिजात समाजशास्त्रीय विचार, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर,
- शिल्पा जाधव, आणि सर्जेराव बोराडे. (2017), भारतीय समाज संरचना आणि परिवर्तन, निराली प्रकाशन, मुंबई,
- Dhanayare D.N. Themes and Perspectives in Indian Sociology, Rawat Publication,

ई .व्ही . पेरियार रामास्वामी आणि वेरियर एल्विन

प्रा. रंगराव हेंडगे

प्रकरण रचना

- ५.० उद्दिष्टे
- ५.१. पेरियार यांचे जीवन आणि विचार
- ५.२. विवेकवाद
- ५.३. जात आणि धर्म
- ५.४. महिलांचे प्रश्न
- ५.५. स्वाभिमान चळवळ
- ५.६. भाषा आणि भाषा चळवळ
- ५.७. ग्राम उन्नती
- ५.८. व्हेरिअर एल्विन यांचे जीवन आणि विचार
- ५.९. आदिवासी विकासात योगदान
- ५.१०. आदिवासी धोरणाची पाच तत्त्वे
- ५.११. निष्कर्ष
- ५.१२. सारांश
- ५.१३. प्रश्न
- ५.१४. संदर्भ

५.० उद्दिष्टे:

- सामाजिक आणि राजकीय सुधारक म्हणून पेरियार यांच्या योगदानाबद्दल अंतर्दृष्टी प्राप्त करणे.
- जातीअंताच्या चळवळीची वैशिष्ट्ये समजून घेणे.
- भारतातील जमातींच्या अभ्यासात व्हेरिअर एल्विनचे योगदान तपासणे.
- एल्विनचे भारतातील आदिवासी धोरणातील योगदान आकलन करून घेणे.

५.१. पेरियार यांचे जीवन आणि विचार:

ई.व्ही. रामास्वामी "नायकर (1879-1973), "पेरियार" शब्दाचा अर्थ "मोठा माणूस", लाक्षणिक अर्थ "प्रतिष्ठित" किंवा "वडील" या नावाने ओळखले जातात. तामिळनाडूच्या इतिहासातील एक प्रतिष्ठित व्यक्ती आहेत. पेरियार हे त्यांच्या अनेक योगदानांद्वारे ओळखले जातात: उदा. समाजसुधारक, ब्राह्मणेतर राजकीय आणि सामाजिक हितसंबंधांचे प्रेरक, जातीविरोधी लढवय्या, महिलांच्या हक्कांचे पुरस्कर्ते आणि नास्तिक आणि विवेकवादी इत्यादी. ई.व्ही.रामास्वामी यांचा जन्म मद्रास प्रांताचा तत्कालीन भाग असलेल्या इरोड येथे झाला. लहानपणापासूनच त्यांनी भेदभाव वाढवण्यासाठी धर्माचा वापर करण्यावर टीका करण्यास सुरुवात केली. तमिळ लोकांची ओळख आणि यासाठी त्यांचा नेहमीच संघर्ष असतो. ते ब्राह्मणवादाच्या तत्वाच्या विरोधात होते. ते 1919 मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसमध्ये सामील झाले. इरोड नगरपालिकेच्या अध्यक्षपदी असताना त्यांनी जातिभेद नष्ट करणे, परदेशी कपड्यांवर बहिष्कार घालणे इत्यादी धोरणे सुरू केली. 1925 पर्यंत त्यांनी काँग्रेसमध्ये काम केले पण वैचारिक मतभेद आणि काँग्रेस पदाधिकाऱ्यांशी अंतर्गत संघर्ष यामुळे नंतर त्यांनी ते सोडले.

पेरियार हे एक प्रमुख सामाजिक आणि राजकीय सुधारक होते. आधुनिक तमिळ राजकारणात त्यांनी अनेक विचारसरणींचा पाया घातला. त्यांना "द्रविड चळवळीचे जनक" असेही म्हटले जाते. तामिळनाडूमध्ये 1967 पासून सर्व राज्य सरकारे दोन पक्षांनी स्थापन केली आहेत. ती म्हणजे – द्रविड मुनेत्र कळघम (DMK) आणि अखिल भारतीय अण्णा द्रविड मुनेत्र कळघम (AIADMK). हे दोन्ही पक्ष पेरियारच्या द्रविडर कळघम (डीके) पासून वेगळे झाले, परंतु तरीही त्यांच्या वारशाच्या ते दावा करतात.

तुमची प्रगती तपासा

१. ई.व्ही. रामास्वामी यांची थोडक्यात ओळख सांग.

५.२ विवेकवाद:

पेरियार यांनी प्रत्येक बाबतीत "संवादाची विवेकवाद कल्पना" वापरण्याचा पाया घातला. ते प्राचीन ग्रीक तत्त्ववेत्ता सॉक्रेटिस आणि त्यांच्या तर्कशास्त्र आणि तर्कशुद्धतेच्या कल्पनेपासून प्रेरित होते. उच्च वर्ग आणि जातीच्या हातून दडपशाहीचा सामना करण्यासाठी रामास्वामी यांनी विवेकवाद हे शस्त्र म्हणून घेतले. ते वास्तववादी आणि आदर्शवादी तत्वांबद्दल बोलू लागले. जात आपल्यात फूट पाडू शकत नाही, अशी भावना आपल्यामध्ये असायला हवी. कोणत्याही समाजात जे दुष्कर्म होतात ते आपल्या स्वार्थी कृत्यांमुळे असतात. विवेकवादाबद्दलच्या त्यांच्या वचनबद्धतेने त्यांना सांस्कृतिक नियमांना आव्हान देण्यास प्रवृत्त केले जे वैध आणि समस्येशिवाय स्वीकारले गेले. कामगार वर्गासाठी नेहमी अडचणी निर्माण करणाऱ्या भांडवलदार वर्गाविरुद्धही त्यांनी आवाज उठवला. सर्व अंगांनी शांततापूर्ण जीवन जगण्यासाठी त्यांनी विवेकवादाचा अवलंब केला. ब्राह्मण अत्याचाराच्या संदर्भात त्यांनी सांगितले की, देव आणि धर्माच्या नावाखाली आपण

मानवतावाद विसरलो आहोत. पेरियार यांनी देव, धर्म, कर्मकांड नाकारले म्हणून त्यांना नास्तिक मानले जात होते.

५.३ जात आणि धर्म:

वैकोम सत्याग्रह (1924-1925)-वैकोमिस हे सामाजिक न्यायाचे रूपक- जेव्हा तामिळ प्रदेशातील शेकडो सत्याग्रहीं त्यांच्या बांधवांशी वीरतापूर्ण लढ्यात सहभागी झाले होते. वायकोम हे तत्कालीन त्रावणकोर संस्थानात होते. प्रमुख देवता, भगवान महादेवाचे मंदिर, एझाव आणि इतर जातींच्या मर्यादेबाहेर होते, ज्यांना निम्न धार्मिक दर्जा समजला जातो. निषेधाचे चिन्ह म्हणून, पेरियार यांनी सनातनी समुदायाद्वारे केलेली हिंसा आणि अपमान आणि पोलिसांच्या दडपशाहीच्या दरम्यान सत्याग्रहाचे अध्यक्षपद भूषवले. त्यांच्या मोहिमेला उत्स्फूर्त पाठिंबा मिळाल्याने सरकारने त्यांच्यावर प्रतिबंधात्मक आदेश लागू केले आणि त्यांना तुरुंगात टाकण्यात आले. सत्याग्रह अंशतः विजयात संपला आणि तो एक महत्त्वाचा टप्पा मानला गेला. त्यांच्या वैचारिक मतभेदांमुळे ते गांधींचे कडवे टीकाकार बनले आणि त्यांचा सत्याग्रहावरील त्यांच्या विचारांवर परिणाम झाला.

दक्षिण भारतातील मध्यस्थ जातींचे वर्चस्व, आणि 1990 च्या दशकापासून दलित राजकीय आणि सांस्कृतिक प्रतिपादन, पेरियार यांच्या जातीबद्दलच्या विचारांचे आणि मागासलेल्या जातींच्या सक्षमीकरणावर त्यांच्या प्रभावाचे पुनर्मूल्यांकन करण्यास चालना मिळाली. येथेही त्यांनी ब्राह्मणांनी मक्तेदारी म्हणून काम केले आणि इतर समाजाची फसवणूक केली अशी टीका केली. धार्मिक प्रथांमध्ये जातीचा वापर करण्याच्या प्रथेचा त्यांनी निषेध केला. पेरियार यांना ब्राह्मणवादाच्या विरोधात वकिली केल्याबद्दल निश्चितपणे त्यांच्या पायावर उभे केले जाईल. त्यांनी या वर्गातील केवळ ब्राह्मणांनाच आव्हान दिले नाही तर जात आणि वर्गभेदाचे समर्थन करणाऱ्या ब्राह्मणतरांनाही आव्हान दिले होते.

1990 मध्ये, शिक्षण आणि नोकरीमध्ये मागास जातींसाठी आरक्षण (सकारात्मक कृती) लागू करण्याचा भारत सरकारचा निर्णय आणि त्याविरुद्ध उच्चवर्णीय विरोध यामुळे मागासलेल्या जातींना सशक्त करण्यासाठी पेरियार यांच्या भूमिकेची आठवण झाली. पुढे, 1990 च्या दशकापासून हिंदू मूलतत्त्ववाद्यांच्या नूतनीकरणासह, पेरियार यांची धर्म, विशेषतः हिंदू धर्माची टीका राजकीय आणि बौद्धिकदृष्ट्या ओळखली गेली.

तुमची प्रगती तपासा

१. ई.व्ही. रामास्वामी यांच्या **जात आणि धर्म** विचारांवर थोडक्यात चर्चा करा.

५.४ महिलांचे प्रश्न:

महिलांच्या मुक्ती आणि सक्षमीकरणाबाबत पेरियार यांचे विचार त्यांच्या काळाच्या पलीकडे होते. स्त्रियांच्या हक्कांच्या क्षेत्रात त्यांचे सर्वोत्तम योगदान होते. स्त्रियांकडे केवळ मुलांचा सांभाळ करणारी म्हणून पाहिले जाते आणि त्यांच्याकडे दुसरी कोणतीही प्रतिमा नाही असे

त्यांनी निरीक्षण केले. त्यांना समाजातील स्त्री-पुरुष समानता वैध ठरवायची होती. हुंड्याच्या अमानुष प्रथेविरुद्ध ते ठामपणे उभे राहिले. त्यांच्या मते घटस्फोटानंतर महिलांनाही संपत्तीचा अधिकार आणि शिक्षण आणि आरोग्यामध्ये समान संधी मिळायला हव्यात. त्यांनी असा युक्तिवाद केला की इतर लोक स्त्रियांचे आरोग्य जपण्याच्या आणि कौटुंबिक संपत्तीचे रक्षण करण्याच्या दृष्टीकोनातून जन्म नियंत्रणाचे समर्थन करतात, परंतु त्यांनी स्त्रियांच्या मुक्तीसाठी त्याचा पुरस्कार केला. चरित्रकार डी. गोपाल कृष्णन यांच्या मते, पेरियार आणि त्यांच्या चळवळीमुळे तमिळ समाजाला स्त्रियांच्या परिस्थिती सुधारणेकडे लक्षवेधले गेले आहे.

५.५ स्वाभिमान चळवळ:

स्वाभिमान चळवळीला पेरियारच्या काळात महत्त्वपूर्ण चालना मिळाली. त्यांनी इतरांना स्वतःला आदरणीय मानण्याचे शिक्षण दिले. मानवी कृती तर्कशुद्ध विचारांवर आधारित असावी. पेरियार यांच्यासाठी स्वाभिमानाचे तत्त्वज्ञान अत्यंत महत्त्वाचे होते. त्यांनी 1925 मध्ये स्वाभिमानाचा प्रचार केला आणि यामुळे 1952 मध्ये चळवळीचे संस्थात्मकीकरण झाले. त्यांनी चळवळीची उद्दिष्टे अशी मांडली: योग्य राजकीय ज्ञान देणे, गुलामगिरीविरुद्ध स्वातंत्र्यासाठी लढा देणे, अनिष्ट रूढी आणि कर्मकांड टाळणे, जातिव्यवस्थेचे निर्मूलन करणे, समतावादी समाज प्रस्थापित करणे, आणि बरेच काही. स्वाभिमान चळवळीने सामाजिक क्रांतीचा उद्देश पूर्ण केला.

तुमची प्रगती तपासा

१. ई.व्ही. रामास्वामी यांचे महिलांच्या मुक्ती आणि सक्षमीकरणाबाबत विचार थोडक्यात चर्चा करा.

५.६ भाषा आणि भाषा चळवळ:

शाळेत शिकण्यासाठी हिंदी भाषेची सक्ती करण्याच्या नवीन धोरणाला त्यांनी विरोध केला तेव्हा द्रविडीयन संस्कृतीबद्दल त्यांच्यामध्ये आदर जाणवू शकला. पेरियार यांनी असा युक्तिवाद केला की असमानतेचा पाया संस्कृत-चलित हिंदू धर्मग्रंथांमध्ये आहे आणि हिंदी भाषेला संस्कृतशी जवळीक दिल्यामुळे, हिंदी भाषा लादल्याने सामाजिक मागासलेपणा आणि धार्मिक वर्चस्व वाढेल. त्यांनी आपले मत हिंदी विरोधी म्हणून प्रस्थापित केले कारण ते तमिळ लोकांची संस्कृती आणि कल्पना नष्ट करेल. तेव्हा संपूर्ण दक्षिण भारत एक सक्ती म्हणून हिंदीच्या प्रचाराच्या विरोधात गेला. पेरियार त्यांची तमिळ संस्कृती आणि भाषा जपण्यासाठी खूप हट्टी होते. जुनी तमिळ ही तमिळ, तेलगू, कन्नड आणि मल्याळमची जननी असल्याचा दावा तो नेहमी करत असे. आपल्या लेखनातून आणि कलेतून त्यांनी तमिळ भाषेचा वापर केला.

५.७ ग्राम उन्नती:

पेरियारच्या एका पुस्तिकेत त्यांनी “गाव उन्नती” अर्थात ग्रामीण भागाच्या प्रगतीचे आवाहन केले. “ग्रामीण” हा शब्दच त्यांच्यासाठी भेदभावाचे प्रतीक आहे. ग्रामीण प्रदेशांमध्ये सामाजिक आणि आर्थिक भिन्नता खूप होती आणि ग्रामीण लोकांना सामान्यतः सर्वात गरीब मानले जात असे. त्यांच्या सामाजिक सुधारणा त्या काळातील वास्तवाशी सुसंगत होत्या.

तुमची प्रगती तपासा

१. ई.व्ही. रामास्वामी यांचे द्रविडीयन संस्कृतीबद्दल विचार थोडक्यात चर्चा करा.

५.८ व्हेरिअर एल्विन यांचे जीवन आणि विचार:

व्हेरिअर एल्विन हे मानवशास्त्रज्ञ होते आणि त्यांना भारतीय मानवशास्त्राचे जे.जी. फ्रेझर म्हटले जाते. व्हेरिअर एल्विन आणि फ्रेझर यांच्यातील फरक असा आहे की एल्विनला मानवशास्त्रात प्रशिक्षण दिले गेले नव्हते परंतु फ्रेझर विद्यापीठातील विद्वान होते आणि त्यांना मानवशास्त्राचे आर्मचेअर म्हणून संबोधले जात असे. एल्विनचा जन्म 1902 मध्ये झाला; ते सिएरा लिओनच्या ॲंग्लिकन बिशपचा मुलगा आणि ब्रिटिश सैन्याचा चॅपलिन जनरल होते. ते एका धार्मिक कुटुंबातील होते म्हणून त्यांनी धर्मशास्त्राचे शिक्षण घेतले आणि धार्मिक कार्य चालू ठेवण्याच्या दृष्टीने त्यांनी आपल्या कौटुंबिक वंशाचा स्वीकार केला. त्यांनी एक प्रतिष्ठित शैक्षणिक रेकॉर्ड प्राप्त केले आणि 1926 मध्ये ऑक्सफर्डच्या वायकिलफ हॉलचे उपाध्यक्ष आणि त्यानंतर लवकरच मर्टन कॉलेजचे चॅपलेन बनले. पुरोहित होण्याचे कार्य पुढे नेण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर असल्याने त्यांनी धर्मशास्त्रात संशोधन व अभ्यास केला.

ख्रिश्चन चळवळीच्या सभेचा विद्यार्थी म्हणून, एल्विन स्टॅनविक येथे उपस्थित होते, ते जे.सी. विन्सलो यांना भेटले जे त्यांच्या ख्रिश्चन मिशनसाठी तरुणांची भरती करण्यासाठी भारतातून परत आले होते. एल्विनला आधीच भारतात येण्याची इच्छा होती आणि साबरमती येथे काम करणाऱ्या विन्सलोच्या ख्रिस्तसेवा संघात सामील होण्यासाठी त्यांना सहज खात्री पटली. म्हणून, त्यांनी धार्मिक शोधाच्या बाजूने इंग्लंडमधील दृष्टीकोनातून शैक्षणिक कारकीर्द सोडून दिली म्हणून ते 1927 मध्ये महाराष्ट्रात पुण्यात मिशनरी म्हणून भारतात आले. असे असले तरी, नंतर त्यांनी धर्मांतर करण्याची आपली वचनबद्धता सोडली आणि आपले जीवन संशोधन आणि आदिवासी जीवन आणि संस्कृती जतन करण्यास मदत करण्यासाठी समर्पित केले.

भारतात ते महात्मा गांधींच्या विचारांनी प्रेरित झाले आणि स्वातंत्र्य चळवळीत भाग घेऊ लागले. त्यांनी उघडपणे भारतीय राष्ट्रवादी कारणाला पाठिंबा दर्शवल्यामुळे, ते इंग्लंडच्या छोट्या दौऱ्यावर असताना ब्रिटिश सरकारने त्यांच्यावर कारवाई केली. नंतर त्यांनी व्यावहारिक राजकारणातून माघार घेतली आणि भारतातील स्वतंत्र सामाजिक कार्याकडे त्यांचा मानवतावादी आवेश दाखवला.

1928-1931 च्या पुण्यातील वास्तव्यादरम्यान, एल्विन राष्ट्रीय चळवळीमध्ये सामील होते, त्यामुळे या काळात त्यांच्या सुरुवातीच्या काळात त्यांना गांधींच्या प्रभावामुळे राष्ट्रीय लढ्याचा एक भाग बनण्याची इच्छा असलेल्या आदिवासींसाठी काम करण्याची कल्पना नव्हती. ते गांधींच्या खूप जवळ होते आणि त्यांनी त्यांच्यासोबत काम केले आणि त्या बदल्यात गांधींनी एल्विनला आपला मुलगा म्हटले. गांधी आणि एल्विन यांच्यात खूप जवळचे संबंध होते आणि ते काही वर्षे राष्ट्रवादी संघर्षासाठी काम करत राहिले.

सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या सल्ल्यानुसार, व्हेरिअर एल्विन यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य आदिवासी लोकांमध्ये काम करण्यासाठी समर्पित केले. हे त्यांच्या कारकिर्दीला कलाटणी देणारे ठरले. बौद्धिकता, धार्मिकता, मानवतावाद आणि व्यावहारिकता यांच्या समिश्रणांनी; एकत्रितपणे एल्विन यांना 'मानवतावादी मानवशास्त्रज्ञ' बनवले. सामान्य माणसाचा आदिवासी लोकसंख्येकडे बघण्याचा दृष्टीकोन पाहून ते उदास होते. आदिवासी असंस्कृत असल्याच्या विचाराला आव्हान देत त्यांनी आदिवासींसाठी काम करायला सुरुवात केली.

तुमची प्रगती तपासा

१. व्हेरिअर एल्विन यांचे भारतीय राष्ट्रीय चळवळीतील सहभागाची चर्चा करा.

५.९. आदिवासी विकासातील योगदान:

एल्विनने आपल्या लिखाणात आदिवासींना मुख्य प्रवाहात सामावून घेण्याच्या विरोधात नाही यावर भर दिला. त्यांना फक्त असे समितीकरण करण्याची इच्छा होती, जे आदिवासींना अनुकूल होते. आदिवासी विकासातील त्यांचे योगदान खूप मोठे आहे आणि त्यांनी आदिवासींवर 26 मानवशास्त्रीय कृतींचे लेखन केले - यापैकी 14 मोनोग्राफ आहेत, 2 कादंबरी आहेत, 2 त्यांचे जुने मित्र शामराव हिवाळे आणि त्यांचे आत्मचरित्र यांच्या सहकार्याने लिहिलेल्या मानवशास्त्रीय अभ्यास आहेत. त्यांच्या कार्याचे कौतुक केले जाते कारण त्यांनी लोकलेखाचे प्रशिक्षण घेतले नव्हते किंवा मानवशास्त्राचे प्रशिक्षण घेतले नव्हते किंवा मोनोग्राफ लिहिण्यासाठी तो आदिवासींसोबत राहत होते आणि त्यांनी तपशीलवार मोनोग्राफ लिहिले होते.

याशिवाय त्यांचे अनेक लेख प्रसिद्ध झाले आहेत. ते आदिवासींवर सतत काम करणारा माणूस होता आणि आज हे मोनोग्राफ आणि लेखन आदिवासी विकास किंवा आदिवासी धोरणांवरील सर्व अभ्यासक्रम आणि अभ्यासक्रमांचा भाग आहेत. "मॅन इन इंडिया" या नियतकालिकाद्वारे अनेक मौल्यवान योगदान दिले गेले ज्यांनी मानवशास्त्रीय कार्याशी संबंधित लेख प्रकाशित केले. या लेखनात वैयक्तिक जमातींवरील मोनोग्राफ, भारतीय लोककलेचा अभ्यास, लोककलांचे दस्तऐवजीकरण, आदिवासी धोरणाचे विधान इत्यादींचा समावेश आहे.

याशिवाय एल्विनने अनेक लेख प्रकाशित केले. एल्विनच्या सुप्रसिद्ध लेखनांपैकी: 'लीव्हज फ्रॉम द जंगल' (1936), 'फुलमत ऑफ द हिल्स' (1937), 'ए क्लाउड ढॅट्स ड्रॅगनिश' (1938), 'द बैगा' (1939), 'लॉस. ऑफ नव्ह' (1942), 'मारिया मर्डर अँड सुसाइड' (1943), 'महाकोशलच्या लोककथा' (1944), 'मायकल हिल्सची लोकगीते' (1944), छत्तीसगडचे लोकगीते (1946), बॉडो हायलॅंडर्स (1952), मिथ्स ऑफ द नॉर्थ-ईस्ट फ्रंटियर ऑफ इंडिया (1958), ए फिलॉसॉफी ऑफ नेफा (1959), द ट्रायबल वर्ल्ड ऑफ व्हेरियर एल्विन: एक आत्मचरित्र (1964). एल्विन हे निःसंशयपणे समकालीन मानवशास्त्रातील सर्वात विपुल लेखकांपैकी एक होते. असे आढळून आले आहे की त्यांनी भारतीय लोकलेखीय माहितीचा सर्वात मोठा कोष तयार केला जो एका व्यक्तीकडून आला होता.

एल्विन हे स्वयंशिक्षित मानवशास्त्रज्ञ होते. कोणत्याही व्यावसायिक मानवशास्त्रज्ञाच्या प्रशिक्षणानुसार त्यांनी आपले लेखन साचेबद्ध केले नाही. मानवशास्त्रासाठी खुले असलेल्या पद्धतीशास्त्रीय आणि सैद्धांतिक प्रश्नांवर त्यांनी प्रभुत्व मिळवले परंतु ते शिकत असलेल्या विषयांच्या संदर्भात अर्थपूर्ण हवे असल्यासच त्यांचा वापर केला. एल्विन स्वतः कबूल करतात की तो कवितेद्वारे मानवशास्त्राकडे आले होते, ज्यामुळे त्यांना मानवशास्त्र एका अविभाज्य आणि मानवतावादी दृष्टिकोनातून पाहता आले.त्यांच्या शब्दात, "मानवशास्त्राचे सार आणि कला हे प्रेम आहे. त्याशिवाय काहीही सुपीक नाही, काहीही सत्य नाही".

एल्विन यांनी अनेक महत्त्वाची अधिकृत पदे भूषवली जसे की: 1944 मध्ये ओरिसा सरकारमध्ये मानवशास्त्रज्ञ, 1946 ते 1949 पर्यंत भारत सरकारच्या मानवशास्त्र विभागाचे उपसंचालक आणि नॉर्थ ईस्ट फ्रंटियर एजन्सी (NEFA) चे आदिवासी व्यवहार सल्लागार. 1954 पासून. त्यांना अनेक सन्मान आणि शैक्षणिक पुरस्कार मिळाले: वेलकम मेडल (1943), रिव्हर्स मेमोरियल मेडल (1948), कॅम्पबेल मेडल (1960), दादाभाई नौरोजी पुरस्कार (1961), पद्मभूषण (1961). आदिवासी विषयांवरील त्यांच्या सखोल ज्ञानामुळे पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरूंसह सरकारी व्यक्तींकडून आणि त्यांनी ज्यांच्यासोबत काम केले अशा अनेकांनी त्यांना उच्च आदर आणि आत्मविश्वास दिला. एल्विन हे मानवशास्त्रातील एक महान रोमँटिक आणि भारतातील आदिवासी लोकांचे सर्वात प्रेरित इतिहासकार मानले जात होते.

तुमची प्रगती तपासा

१. व्हेरिअर एल्विन यांचे आदिवासी विकासातील योगदान सांगा.

५.१०. आदिवासी धोरणाची पाच तत्त्वे:

एल्विन यांनी भारतीय जमातींसाठी नेहरूंच्या धोरणांवर प्रभाव टाकला. आदिवासींशी संबंधित धोरणासाठी नेहरूंनी 'पाच तत्त्वे' मांडली. नेहरूंनी अत्यंत गरिबी आणि निराधारतेच्या काळात आदिवासींच्या जीवनातील उत्स्फूर्ततेचे कौतुक केले. त्यांचा असा

विश्वास होता की आदिवासींना आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेत फेकले जाऊ नये तर नैसर्गिक उत्क्रांती प्रक्रिया म्हणून त्यात सहभागी होऊ दिले पाहिजे.

ई .व्ही . पेरियार रामास्वामी
आणि
वेरियर एल्विन

आदिवासींशी संबंधित पाच तत्त्वे खालीलप्रमाणे आहेत.

1. आदिवासी लोकांवर परकीय मूल्ये लादण्यापेक्षा त्यांच्या परंपरेनुसार आणि त्यांच्या प्रतिभेच्या धर्तीवर त्यांचा विकास झाला पाहिजे.
2. जंगलातील तसेच जमिनीवरील आदिवासींच्या हक्कांचा आदर केला पाहिजे.
3. आदिवासींच्या संघांना प्रशासन आणि विकासाचे प्रशिक्षण दिले पाहिजे.
4. आदिवासी भागात अनेक योजनांचा अतिप्रशासित होऊ नये.
5. परिणामांचे मूल्यमापन संख्यात्मक मार्गाने किंवा खर्च केलेल्या पैशाच्या प्रमाणात केले जाऊ नये, परंतु मानवी जीवनावर झालेल्या प्रभावाने केले पाहिजे.

एल्विन यांना समर्पित मृत्युलेखात, **डेव्हिड मॅडेलबॉम** यांनी लिहिले की त्यांनी भारतासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे जे मोजणे थोडे कठीण आहे, परंतु आदिवासी धोरणावर त्यांनी केलेल्या प्रभावापेक्षा ते अधिक महत्त्वाचे असू शकते. भारतीयांचा स्वतःबद्दल आणि समाजाबद्दलचा दृष्टिकोन त्यांनी बदलला. त्यांनी आदिवासी लोकांचे रक्षण केले आणि त्यांच्या तपस्वी पद्धतीने आदिवासी समाजात सुधारणा करण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या हिंदू प्युरिटन्सशी अनेकदा संघर्ष केला. प्युरिटनिझमचा हा ब्रँड भारताचा खरा आत्मा आहे हे त्यांनी ठामपणे नाकारले. त्यांच्या जीवनातील काही पैलू भारताच्या सन्माननीय धार्मिक परंपरेला अनुसरून आहेत. भौतिक संपत्ती, दारिद्र्य आणि उच्च कारणासाठी आत्मत्याग करण्यापासून दूर राहण्यावर त्यांचा विश्वास होता.

एल्विनचे समीक्षक म्हणतात की ते आधुनिक रोमॅंटिक विरोधी होते, ज्यांच्या आदिवासी धोरणावरील प्रभावाने आदिवासींना आणखी उपेक्षित केले. आदिवासींना एकाकी ठेवण्याच्या त्यांच्या सिद्धांताने त्यांना सर्व बाह्य प्रभावांसाठी अपुरी तयारी केली आणि याचा विशेषतः ईशान्येकडील आदिवासींच्या अर्थव्यवस्थेवर, सामाजिक संरचनेवर आणि वर्तन पद्धतींवर हानिकारक परिणाम झाला. दुसरीकडे, एल्विनच्या चाहत्यांचा असा युक्तिवाद आहे की त्यांच्याशिवाय आदिवासींना आणखी वाईट नशिबी आले असते. त्याचा वारसा वादग्रस्त असू शकतो, परंतु एल्विनने ज्या कल्पना मांडल्या आहेत त्या आजही प्रासंगिक आहेत.

तुमची प्रगती तपासा

१. व्हेरियर एल्विन यांचे आदिवासींशी विकासा संबंधित पाच तत्त्वाबद्दलचे सांगा.

५.११. निष्कर्षः

मुक्त राष्ट्राची त्यांची कल्पना आणि शिक्षणाचा प्रसार, तार्किक विचार, जातिहीन समाज, गरिबी आणि अस्पृश्यता यांचे निर्मूलन आणि व्यक्तींच्या सर्वांगीण विकासावर आधारित आहेत. त्यांच्या कृती आधुनिक आशियाई इतिहासातील गैर-मुख्य प्रवाहातील वैचारिक प्रवाहाची अंतर्दृष्टी आणि संकल्पना प्रदान करतात. अलीकडच्या काळात, पेरियार यांच्या विचारांमध्ये नवीन राजकीय स्वारस्य निर्माण झाले आहे आणि ब्राह्मणेतर चळवळीच्या इतिहासातील बौद्धिक स्वारस्याने नवीन प्रकारची जागरूकता निर्माण केली आहे. यामुळे पेरियार यांच्या लेखनाच्या नवीन, सुधारित आवृत्त्या, आणि पुनर्मुद्रण उदयास आले.

एल्विनने आधुनिक भारताच्या मूलभूत आदर्शांपैकी एक योगदान दिले; हाच भारतीय राष्ट्राचा विकास आहे. भारतातील आदिवासी लोकसंख्येवरील त्याची अध्ययने इतिहास साहित्य स्वरूपात उपलब्ध आहेत आणि गैर-मानवशास्त्रीय वाचकांसाठी उपलब्ध आहेत. त्यामुळे प्रबळ समाजगटांच्या ज्ञानी मनावर परिणाम झाला आहे. सर्व सामाजिक जीवनातील सर्व पैलूंमध्ये विविधता असूनही, भारतातील सर्व लोकांना आवश्यक एकतेबद्दल त्यांना खात्री होती. आदिवासींच्या विकासासाठी त्यांनी उदारमतवादी आणि कल्पक दृष्टिकोन अवलंबला. यामुळे भारताच्या समकालीन सामाजिक-सांस्कृतिक जीवनात आदर्शवाद आणि वास्तववाद यांची उत्तम सांगड घालणारी आदिवासी धोरणे तयार करण्यास भारत सरकार सक्षम झाले. यामुळे नवीन भारतीय राष्ट्रामध्ये भारताच्या जीवनातील आणि विचारांच्या पारंपारिक आणि आधुनिक घटकांचे संश्लेषण घडवून आणण्यास मदत झाली आहे.

५.१२. सारांश

पेरियार हे त्यांच्या अनेक योगदानाद्वारे ओळखले जातात: समाजसुधारक, ब्राह्मणेतर राजकीय आणि सामाजिक हितसंबंधांचे प्रेरक, जातीविरोधी लढवय्या, महिलांच्या हक्कांचे पुरस्कर्ते आणि नास्तिक आणि विवेकवादी इत्यादी. त्यांना प्राचीन ग्रीक तत्वज्ञानी सॉक्रेटिस आणि त्यांच्या तर्कशास्त्र आणि तर्कशुद्धतेच्या कल्पनेतून प्रेरणा मिळाली. वायकोम हे सामाजिक न्यायाचे रूपक आहे- जेव्हा तामिळ देशातील शेकडो सत्याग्रहींनी वीर संघर्षात आपल्या बांधवांशी हातमिळवणी केली. महिलांच्या मुक्ती आणि सक्षमीकरणाबाबत पेरियार यांचे विचार त्यांच्या काळाच्या पलीकडे होते. पेरियार यांच्यासाठी स्वाभिमानाचे तत्वज्ञान अत्यंत महत्त्वाचे होते. त्यांनी 1925 मध्ये स्वाभिमानाचा प्रचार केला आणि यामुळे 1952 मध्ये चळवळीचे संस्थात्मकीकरण झाले. त्यांनी आपले मत हिंदीविरोधी म्हणून प्रस्थापित केले कारण ते तमिळ लोकांची संस्कृती आणि कल्पना नष्ट करेल. त्यांच्या सामाजिक सुधारणा त्या काळातील वास्तवाशी सुसंगत होत्या.

व्हेरिअर एल्विन हे मानवशास्त्रज्ञ होते आणि त्यांना भारतीय मानवशास्त्राचे जे.जी. फ्रेझर म्हटले जाते. एल्विन हा राष्ट्रीय चळवळीत सामील होते यामुळे त्यांच्या सुरुवातीच्या काळात या काळात त्याला गांधींच्या प्रभावामुळे राष्ट्रीय लढ्याचा एक भाग बनण्याची इच्छा

असलेल्या आदिवासींसाठी काम करण्याची कल्पना नव्हती. एल्विनने आपल्या लिखाणात आदिवासींना मुख्य प्रवाहात सामावून घेण्याच्या विरोधात नाही यावर भर दिला. त्याला फक्त असे समितीकरण करण्याची इच्छा होती, जे आदिवासींना अनुकूल होते. एल्विन यांनी भारतीय जमातींसाठी नेहंरूंच्या धोरणांवर प्रभाव टाकला. एल्विनचे समीक्षक म्हणतात की तो आधुनिक रोमॅंटिक विरोधी होता ज्यांच्या आदिवासी धोरणावरील प्रभावाने आदिवासींना आणखी उपेक्षित केले.

५.१३. प्रश्न:

१. सामाजिक आणि राजकीय सुधारक म्हणून पेरियारांच्या योगदानाची चर्चा करा.
२. पेरियार यांच्या नेतृत्वाखालील जातीविरोधी चळवळीच्या वैशिष्ट्यांचे परीक्षण करा.
३. व्हेरियर एल्विनच्या भारतीय मानवशास्त्रातील योगदानाची चर्चा करा.
४. आदिवासींच्या सबलीकरणाच्या धोरणावर व्हेरियर एल्विनचे मत तपासा.
५. व्हेरियर एल्विनचे चरित्रात्मक माहिती सांगा.

५.१४. संदर्भ:

https://www.researchgate.net/publication/342503085_VAIKKAM_VEERAR_EVR_AN_INSPRING_LEADER

<http://vpmthane.org/vpmDDSS/pdf/Article/24-Periyar-a-crusader-against-the-Hindus.pdf>

<https://anthrosource.onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1525/aa.1965.67.2.02a00140>

<https://oxfordre.com/asianhistory/view/10.1093/acrefore/9780190277727.001.0001/acrefore-9780190277727-e-340>

ताराबाई शिंदे आणि पंडिता रमाबाई

प्रा. रंगराव हेंडगे

घटक रचना

- ६.० उद्दिष्टे
- ६.१. प्रस्तावना
- ६.२. ताराबाई शिंदे यांचे प्रारंभिक जीवन
- ६.३. ताराबाई शिंदे यांच्या जीवनातील निर्णायक टप्पा
- ६.४. ताराबाई शिंदे यांचे स्त्री-पुरुष योगदान
- ६.५. पंडिता रमाबाई यांचे प्रारंभिक जीवन
- ६.६. पंडिता रमाबाई यांचे युरोप आणि अमेरिका प्रवास
- ६.७. पंडिता रमाबाई मुक्ती मिशनच्या संस्थापक अध्यक्षा
- ६.८. पंडिता रमाबाईंचे ख्रिश्चन धर्मात प्रवेश/ धर्मांतर
- ६.९. पंडिता रमाबाईंचे स्त्रीवादास योगदान
- ६.१०. निष्कर्ष
- ६.११. सारांश
- ६.१२. प्रश्न
- ६.१३. संदर्भ

६.० उद्दिष्टे

- ताराबाई शिंदेनी स्त्री मुक्तीसाठी कलेले योगदान समजून घेणे.
- नजीकच्या काळात स्त्रीवादी विचारांना योगदान देणाऱ्या अभ्यासकांच्या विचारांना प्राप्त करून देणे.
- पंडिता रमाबाई यांच्या महिलामुक्ती संबंधीच्या विचारांचे मूल्यमापन करणे.

६.१ प्रस्तावना

१९ व्या शतकात भारतीय उपखंडात अशा काही स्त्रियांचा उदय झाला कि ज्यांनी सक्तीचे वैधव्य, स्त्री शिक्षणावरील निर्बंध, सक्तीचे बालविवाह, जातीआधारित हिंसा, कुटुंबातील कुटुंबाबाहेरील लैंगिक हिंसा आणि खाजगी व सार्वजनिक जीवनात पाळावयाची तथा

अपेक्षित वर्तनविषयक प्रमाणके आणि रितीरिवाज इत्यादींना नकार दिला. एवढेच नाही तर काही स्त्रियांनी दमणकरी प्रजासत्ताक व्यवस्थेविरुद्ध आवाजही उठवला. वासाहतिक कालखंडात महाराष्ट्रातील काही स्त्रियांनी चरित्रे, आत्मचरित्र, वर्तमानपत्रातील लेख आणि ग्रंथांच्या माध्यमातून महिलांच्या समस्या तथा प्रश्नांना वाचा फोडली कि ज्यांची मुळे प्रजासत्ताक व्यवस्थेमध्ये दडलेली आहेत. हे लेखन आज सैद्धांतिक आणि दूरदर्शी मानले जात असून स्त्री वादी इतिहास लेखनासाठी आधारस्तंभ/ पार्श्वभूमी मानली जाते.

थोडक्यात, २० व्या शतकात काही महिलांनी आपल्या विचारांत क्रांतिकारी बदल करून स्त्रीवादी चळवळीचा मार्ग प्रशस्त केला.

या भागात विद्यार्थ्यांना अशाच दोन महिला व्यक्तीमत्वांची ओळख करून दिली जाणार आहे. कि ज्यांनी महिलांवर सक्तीने लादलेल्या पारंपारिक मूल्य प्रणालीवर टीका केली असून ज्या सत्यशोधक समाज व अर्थ महिला समाजाशी संबंधित आहेत.

पंडिता रमाबाई या भारतातील अत्यंत प्रभावशाली महिला सुधारक होत्या. त्यांचा जन्म दि. २३ एप्रिल १८५८ रोजी झाला. बहूतातील प्रागतिक विचारांना प्रोत्साहन देणाऱ्या काही मोजक्या समाजसुधारकांमध्ये त्यांची गणना केली जाते. त्यांनी पितृसत्ताक व्यवस्थेचा निषेध करून महिलांना शिक्षणाचा हक्क मिळावा यासाठी प्रयत्न केला.

पंडिता रमाबाई या नामांकित विद्वान, शिक्षणतज्ञ आणि स्त्रीवादी महिला होत्या की ज्यांनी समाजाने महिलांवरील घटलेले निर्बंध आणि अपेक्षा मोडून काढल्या. त्यांनी घटलेले निबंध आणि अपेक्षा मोडून काढल्या. त्यांनी ३० नोव्हेंबर १८८२ साली 'आर्य महिला समाज' ही स्थापना करून त्या माध्यमातून महिलांना सन्मानपूर्वक जीवन जगता यावे यासाठी प्रयत्न केले त्यामुळे त्यांना भारतातील महिलांच्या शिक्षण विषयक हक्कासाठी लढणाऱ्या महिलांच्या कैवारी आहेत असे म्हटले जाते.

६.२ ताराबाई शिंदे यांचे प्रारंभिक जीवन

ताराबाई शिंदे यांचा जन्म १८६० साली बुलढाप्यातील बेरार प्रांतात झाला. त्या मराठा कुटुंबात जन्मल्या होत्या. समाजातील इतर स्त्रियांप्रमाणेच त्या देखील चार भिंतीत बंदिस्त होत्या. तथापि त्यांचे वडील बापुजी हरी शिंदे यांचा त्यांना भक्कम पाठींबा होता. जे महसूल आयुक्त कार्यालयात लिपिक होते. त्यांनी १८७१ साली 'हिंट टू द एज्युकेटेड नेटिव्हज' नावाचा एक ग्रंथ प्रकाशित केला. ते इंग्रजी भाषेचे चांगले जाणकार होते. त्यामुळे त्यांना शिक्षणाचे महत्त्व माहित होते. त्यामुळे त्यांनी ताराबाई घरीच मराठी, संस्कृत आणि इंग्रजी भाषा शिकविल्या त्यामुळे ताराबाईंच्या भाषिक कौशल्ये विकसित झाली. भाषेबरोबरच ताराबाई आधुनिक आणि अभिजात साहित्यातही पारंगत होत्या. हे त्यांच्या लेखन साहित्यातून प्रतिबिंबित होते.

ताराबाई शिंदे यांचा पितृसत्ताक व्यवस्थेला खुले आव्हान देऊन लग्नानंतर त्या आपल्या पतीच्या घरी नांदायला न जाता आपल्या वडिलांच्याच घरी पतीला घेऊन राहिल्या आणि प्रस्थापित घरजावई पद्धतीला विरोध केला. एवढ्यावरही न थांबता त्यांनी 'मातृत्वाशिवाय स्त्री पूर्ण होत नाही' या समाजधारणेला शह देण्यासाठी आयुष्यभर नीःसंतान राहणे पसंत

केले. दुसऱ्या शब्दात ताराबाईंनी प्रस्थापित समाजाची तमा ना बाळगता समाजातील स्त्रियांचे शोषण करणाऱ्या कुप्रथांचे समुळ उच्चायन करण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला असे म्हणता येईल.

ताराबाईंच्या वडीलांचे म.फुले यांच्याशी खूप चांगले संबंध होते. त्यामुळे खूप चांगले संबंध होते. त्यामुळे ताराबाईंनी त्यांच्यासोबत जातीनिर्मुलन आणि लिंग आणि लिंग समानता प्रस्थापित करण्यासाठी कार्य करण्यास प्रारंभ केला. भारतीय समाजात जातीव्यवस्था अत्यंत कठोर स्वरूपाची होती. असे असतानाही ताराबाईंनी निम्न जातीतील मुलींना शिक्षण देऊन जातीव्यवस्थेला खुले आव्हान दिले. हे कार्य त्यांनी महात्मा फुले यांच्यासोबत मिळून केले. याशिवाय विधवांना पुनर्विवाहास प्रवृत्त करण्याच्या कमी त्यांना महात्मा फुले यांना सक्रीय मदत केली. महात्मा फुले प्रणित सत्यशोधक मंडळाचा भाग बनून त्यांनी उपरोक्त कार्य केले. परिणामी त्यांना या महत्कार्यात समाजातील स्त्रीपुरुषांकडून भरभरून प्रतिसाद मिळाला.

६.३ ताराबाई शिंदे यांच्या जीवनातील निर्णायक टप्पा

सन १८८१ साली 'पुणे वैभव' या अत्यंत सनातनी साप्ताहिक वृत्तपत्रात प्रकाशित झालेले एक वृत्त वाचले आणि ताराबाईंच्या जीवनाला वळण लागले. त्या वृत्तामध्ये (सदरील साप्ताहिक पत्रात) सार्वजनिक बदनामी आणि बहिष्कार टाळण्यासाठी अनौरस मुलाच्या हत्येसाठी फाशीची शिक्षा झालेल्या एका तरुण ब्राम्हण विधवा स्त्रीवर हल्ला चढवला होता. त्या स्त्री विरोधी लेखाला उत्तर म्हणून ताराबाई शिंदे यांनी १८८८ पृष्ठांचा 'स्त्री पुरुष तुलना' हा निबंधवजा लेख ग्रंथ रूपाने प्रकाशित केला. या लेखामध्ये त्यांनी एक परिपक्व स्त्रीवादी युक्तिवाद मांडला आहे, कि ज्याने पितृसत्ताक समाजाच्या रचनेचे विश्लेषण करण्याची व्याप्ती अधिक विस्तारली. इतर लेखकांप्रमाणेच त्यांच्या ग्रंथामध्ये/ लेखनामध्ये वाचकांवर खोलवर प्रभाव टाकण्याची क्षमता टाकण्याची क्षमता आहे. त्यांची भाषा कठोर असली तरी त्यांनी वस्तुस्थितीवर प्रकाश टाकल्यामुळे त्यांच्या वाचकांच्या थेट मनावर परिणाम होत असे. त्यांनी पुरुषांचा ढोंगीपणा, स्त्रियांच्या वेदना (दुःख) इतर लेखकांपेक्षा वेगळ्या पद्धतीने मांडल्या होत्या. आपल्या सादर लेखामध्ये त्यांनी असे काही कळीचे मुद्दे/ प्रश्न उपस्थित केले की, जे प्रश्न विचारण्याचे धाडस भारतीय स्त्रिया कधी करणार माहित आणि पुरुष त्याची उत्तरे देण्याचे धाडस कधी करणार नाहीत. त्यांचा ग्रंथ उच्च जातीतील पितृसत्ता आणि जातीव्यवस्थेवरची मिमांसा करणारा होता. तत्कालीन प्रकाशक तथा मुद्रक हे बहुधा ब्राम्हण होते, त्यामुळे ताराबाईंचा हा क्रांतिकारी लेखवजा ग्रंथ प्रकाशित व्हायला विलंब झाला. परिणामी, त्यावेळी त्या ग्रंथाने लोकांचे अपेक्षित लक्ष वेधले नाही.

६.४ ताराबाई शिंदे यांचे स्त्री-पुरुष योगदान

या पुस्तकात ताराबाईंनी पुरुषी व्यवस्थेने बर्‍याच काळापासून स्त्रियांवर लादलेल्या दोषांवर चर्चा केली. ज्यांनी महिलांचे स्थान कमकुवत केले. या ग्रंथात त्यांनी असाही दावा केला आहे की, पुरुषांप्रमाणेच महिलांमध्येही सर्व क्षमता असतात. परंतु पितृसत्ताक व्यवस्थेचे त्यांना हेतूपुरस्कर दडपले आहे. यातून बाहेर काढून स्त्रियांचे उथ्थान करायचे असेल तर स्त्रियांवर वर्तनविषयक कठोर निर्बंध घालण्याऐवजी विधवा पुनर्विवाह, बालविवाह-निर्मुलन,

सतीप्रथा ई कुप्रथांवर बंदी घालून त्यांचे उच्चाटन करावे. पुरुषप्रधान व्यवस्थेचा फायदा घेऊन पुरुषांनी मिळवलेले विशेषाधिकार हेच महिलांच्या अवनतीचे मूळ कारण आहे असे त्यांचे ठाम मत होते. त्यांनी आपल्या सदरील ग्रंथात विविध क्षेत्रातील भारतीय पुरुषांच्या दुटप्पी मानकांकडे/ प्रमाणकांकडे लक्ष वेधले आहे.

व्यभिचार :

भारतीय समाजात व्यभिचार हा अत्यंत गंभीर गुन्हा मनाला गेला आहे. विशेषतः स्त्रियांच्या बाबतीत हा अक्षम्य अपराध मनाला गेला होता. कारण हाच अपराध पुरुषाने केला तर सहजरित्या समाज क्षमा करतो. परंतु स्त्रीला मात्र आणत यातना सहन कराव्या लागतात. पतीपत्नीच्या नात्यातील शारीरिक संबंधाबाबत विचार करू जाता भारतीय स्त्रीने आपले शरीर आपल्या पतीकडे कसे सोपवावे यासंबंधीच्या अपेक्षा समाजाने निर्धारित केल्या आहेत. मग भलेही तो पुरुष अपंग, असो, मद्यपी असो, स्त्रीलंपट असो वा वयोवृद्ध असो.

थोडक्यात, व्यभिचार या एकाच/ सारख्याच गुन्ह्यासाठी भारतीय स्त्रियांना पुरुषांपेक्षा आधील कडक शिक्षा केली जाते.

देव :

ताराबाई शिंदे यांनी भारतीय समाजातील स्त्री आणि पुरुषांसाठी पक्षपाती नियम/ प्रमाणके बनविल्याबद्दल देवाचा धिक्कार केला आहे. कारण स्त्री आणि पुरुष ही जर एकाच ईश्वराची लेकरे असतील तर पुरुषांना गंभीर गुन्ह्यातून सूट मिळते आणि त्याच गुन्ह्यासाठी असह्य वेदना, निंदा आणि शिक्षा भोगावी लागते असा जळजळीत प्रश्न त्यांनी तत्कालीन धर्ममार्तंडांना विचारला आहे.

धर्म :

ताराबाई शिंदे यांच्यामते, पुरुषी व्यवस्थेने वर्षानुवर्षांपासून केवळ महिलांना नियंत्रित करण्याचे साधन म्हणून धर्माचा वापर केला आहे. किंबहुना धर्माची निर्मितीच या हेतूने केली आहे. एवढेच नाही तर धर्माबरोबरच सांस्कृतिक क्रियाकलापांच्या साह्याने स्त्रीयान्ने (मानवी) हक्क नाकारून त्यांच्यावर कायम अत्याचार केले आहेत असे त्यांनी म्हटले आहे.

पितृसत्ताक व्यवस्थेची दुटप्पी मानके :

ताराबाईंनी पुरुषांच्या धोंडीपणाकडे लक्ष वेधले आहे. त्यांच्यामते, पुरुष स्वतःला धर्मरक्षक समजतात, परंतु त्यांनी धर्म संस्कृतीच्या रक्षणाची जबाबदारी स्त्रियांवर ढकलून स्वतः मात्र वसाहतवादी आधुनिक जीवन पद्धतीचा अंगीकार केला असल्याचे दिसते.

उदा. पुरुषांची वेशभूषा, खानपानाच्या पद्धती, उपभोगाचे नवे आकृतिबंध, आधुनिक शिक्षण आणि वसाहतीक शैलीच्या निवासात रहिवास ई. बाबींचा उत्साहाने केलेला स्वीकार वगैरे.

थोडक्यात, भारतीय पुरुष ब्रिटीश जीवनशैलीचे अनुकरण करण्यात सर्वच बाबतीत पुढे कडक/ कठोर पालन करण्याची अपेक्षा ठेवतात. या भूमिकेलाच त्यांनी दुटप्पी भूमिका असे म्हटले आहे.

मनुस्मृती :

मनुस्मृती हा ग्रंथ भारतीय समाजाला जीवन जगताना दिशादर्शक ठरणारा ग्रंथ होता, की जो प्रचंड पुराणमतवादी आणि स्त्रियांचे जीवन असह्य बनविणारा ग्रंथ आहे. त्यात असे माहटले आहे की, पुरुषांना भुरळ घालणे हा स्त्रियांचा स्वभाव आहे, त्यामुळे पुरुषांनी स्त्रियांच्या संगतीत असताना सावध असले पाहिजे.

मुनुच्या नाते, पिता रक्षिती कौमार्य

भर्ता रक्षिती यौवने

वार्धक्य पुत्र रक्षिती

स्त्री स्वातंत्र्याम न अर्हति ।

याचा मतितार्थ असा होतो की, बालपणी मुली आपल्या वडीलांच्या, तरुणपणी आपल्या पतीच्या आणि वृद्धपणी आपल्या मुलांच्या ताब्यात नियंत्रणात ठेवले जाते. द्त्री ही आजन्म पारतंत्र्यातच असली पाहिजे असे मत त्यांनी मांडले आहे.

महिलांनी त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्यायाप्रती त्यांनाच जबाबदार धरले पाहिजे, असे ते म्हणतात. एवढ्यावर न थांबता महिलांवरील या नियंत्रणाकडे ते दमन आणि दडपशाही म्हणून न पाहता आदर आणि संरक्षण म्हणून व्यास प्रोत्साहित करतात. त्यामुळेच ते महिलांचा विवाह आणि मातृत्व अनिवार्य असे म्हणतात

ताराबाई शिंदे यांनी त्या काळात या शस्त्रांकडे समाजाचे लक्ष वेधले आणि लोकांचे प्रबोधन करून सनातनी विचारांचे उच्चाटन करण्याचा प्रयत्न केला.

ब्रिटीश राजवट :

ताराबाई शिंदे या ब्रिटीश राजवटीचे स्वागत व समर्थन करायच्या. कारण ब्रिटीश राजवटीत भारतीय स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार मिळाला होता. त्याचबरोबर अनेक सामाजिक सुधारणांची मुहूर्तमेढ देखील ब्रिटीश राजवटीतच रोवली गेली आणि ब्रिटीश राजवट पारंपारिक पुरुषप्रधान व्यवस्थेच्या जोखडातून मुक्त करू शकते. के त्यांच्या महिलांप्रतीच्या सुधारणाविषयक दृष्टीकोनावरून दिसून येत होते. हे ताराबाई शिंदेना समजले होते.

पतिव्रता :

पतिव्रता ही संकल्पना/ संज्ञा हिंदू संस्कृती आणि परंपरांमध्ये वापरली जाणारी संज्ञा असून पतीशी एकनिष्ठ राहणाऱ्या स्त्री साठी ही संज्ञा वापरली जाते. पत्नीने आपल्या पतीची मनोभावे सेवा करणे या संकल्पनेत अभिप्रेत आहे. त्यांच्या मते, आपली पत्नी पतिव्रता व्हावी असे ज्या पुरुषांना वाटते, त्यांनी पुरुषांमध्ये देवासारखे आहे असे मानणे आवश्यक आहे.

१. ताराबाई शिंदे यांच्यामते पितृसत्ताक व्यवस्थेची दुटप्पी पणा थोडक्यात सांगा.

६.५. पंडिता रमाबाई यांचे प्रारंभिक जीवन

रमाबाई रानडे ह्या एका बुद्धिमान ब्राम्हण कुटुंबात जन्मल्या. स्त्रियांनी शिक्षण घेतले पाहिजे. असा त्यांच्या वडिलांचा विश्वास होता, त्यामुळे त्यांनी रमाबाईंना संस्कृत, पारंपारिक हिंदू सामाजिक नियमांच्या विरोधात जाऊन लिहायला वाचायला शिकवले. त्यांचे बालपण अत्यंत हलाखीच्या स्थितीत गेले. अशा अवस्थेतही त्यांच्या कुटुंबाने भारतीय उपखंडात अनेक ठिकाणी प्रवास करून अनेक भाषांचे ज्ञान घेतले. त्यांचे आईवडील आणि बहिणभाऊ उपासमारिने त्यांना गमवावे लागले. वयाच्या अवघ्या २० व्या वर्षी संस्कृत पठणातील त्यांची निपुणता कलकत्याच्या ब्राम्हणांना प्रभावित केली. त्यानानात्र त्यांनी एका शुद्राशी विवाह केला. १८७२ च्या नागरी विवाह कायद्यापूर्वी असा विवाह अशक्यप्राय होता. या विवाहानंतर दोन वर्षांची त्यांना एक मुलगी झाली. परंतु दुर्दैवाने याचवर्षी त्यांच्या पतीचा मृत्यू झाला. डोक्यावरील छत्र हरपले तरी त्या डगमगल्या नाहीत. याच वर्षी त्यांनी 'आर्य महिला समाज' या संस्थेची स्थापना केली तसेच 'स्त्री धर्म नीति' हे पहिले पुस्तक प्रकाशित केले आणि ब्रिटीश सरकारने स्थापन केलेल्या 'हंटर कमिशन' ऑन एज्युकेशन' या कमिशनसमोर त्या हजार झाल्या.

६.६. पंडिता रमाबाई यांचे युरोप आणि अमेरिका प्रवास

चेल्सेनहॅम येथील डोरोथीम बॅले यांच्या मार्गदर्शनानंतर दोन वर्षांनी रमाबाई फिलाडेल्फियाच्या महिला वैद्यकीय महाविद्यालयातील आनंदीबाई जोशी यांच्या पदवीदान समारंभाला उपस्थित राहण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रात गेल्या आणि तेथेच खऱ्या अर्थाने त्यांच्यातील स्त्रीवादी विचारवंताची ओळख अमेरिकन जगताला झाली. तेथील स्त्रीवादी विचारांनी त्या भाराऊन गेल्या. परिणामी त्यांना भारतीय हिंदू विधवांसाठी शाळा काढण्याची कल्पना सुचली. याचकाळात त्यांनी 'High Caste Hindu Woman' हा ग्रंथ लिहिला. महिलांच्या मुक्तीसाठी संस्था उभारण्यासाठी लागणारा निधी उभारणे हा त्यामागील उद्देश होता. त्यांनी संपूर्ण अमेरिका भ्रमण करून व्याख्याने दिली आणि निधी उभा करण्यासाठी त्यांनी 'रमाबाई मंडळे' स्थापन केली.

पंडिता रमाबाई यांचे 'द हायकास्ट हिंदू वूमन' हे पुस्तक उच्चवर्णीय हिंदू स्त्रियांच्या अत्याचारित आणि दडपलेल्या जीवनाचे प्रतिबिंबित होते. मीरा कोसंबी यांनी हे पुस्तक अनधिकृत भारतीय स्त्रीवादी जाहीरनामा म्हणून घोषित केला. हे पुस्तक १८८७ साली युनायटेड स्टेट्स मध्ये प्रकाशित झाले आणि ते एका वर्षात त्याच्या ९००० प्रति विकल्या गेल्या. त्यात त्यांनी भारतातील उच्चवर्णीय स्त्रियांची दुर्दशा तथा कैफियत मांडली होती. भारतातील उच्चवर्णीय स्त्रीचे बालपण, विबविवाहित जीवन, वैधव्य अशा विविध अवस्थांमधून भारतीय स्त्री कशी त्यागमूर्ती बनविली आहे, यावर या ग्रंथात त्यांनी प्रकाश टाकला आहे.

६.७. पंडिता रमाबाई यांचे युरोप आणि मुक्ती मिशनचे संस्थापक

अमेरिकेतून भारतात परत आल्यानंतर पंडिता रमाबाईंनी पुण्याजवळील 'केडगाव' येथे शिक्षण व प्रशिक्षण देण्यासाठी 'मुक्ती मिशन' ची स्थापना केली. स्वतः वैधव्य जगात असताना येणाऱ्या अनुभवाद्वारे त्यांनी विधवांना जगण्याची साधने उपलब्ध करून दिली. १८९६ साली पडलेल्या भीषण दुष्काळापासून रस्त्यावर आलेल्या हजारो बालके आणि निराधार विधवांना त्यांनी आपल्या 'मुक्ती मिशन व शारदा सदन' मध्ये आश्रय दिला. त्यांनी आपल्या 'Highcaste Hindu Woman' या ग्रंथात भारतातील उच्च जातीतील विधवा स्त्रियांच्या व्यथा वेदनांना अधोरेखित करून उथळ भारतीय परंपरांचा पर्दाफाश केला आहे.

६.८. पंडिता रमाबाईंचे ख्रिश्चन धर्मात प्रवेश/ धर्मांतर

पंडिता रमाबाई यांनी उच्चवर्णीय हिंदू धर्मीय स्त्रियांची दयनीय स्थिती पाहून स्वतः चा धर्म बदलायचा असे ठरवले आणि सन १८८३ साली त्यांनी ख्रिश्चन धर्माचा स्वीकार केला. एका प्रतिष्ठित ब्राम्हण कुटुंबातील स्त्रीने केलेले धर्मांतर पचण्याएवढा भारतीय समाज प्रगल्भ नव्हता. त्यामुळे त्यांच्या धर्मांतराचा भारतीय समाजाला धक्का बसला, त्यामुळे मीरा कोसंबी यांनी पंडिता रमाबाईंचे धर्मांतर साम्राज्यवादी, प्रांत्यवादी, पितृसत्ताक चौकटीतून पाहणे आवश्यक आहे. असा अभिप्राय नोंदवला आहे. पंडिता रमाबाईंचे धर्मांतर त्यांच्या सवर्ण हिंदू कुटुंबात झालेल्या संगोपनाच्या संदर्भाविरुद्ध समजून घेणे आवश्यक आहे असे मीरा कोसंबी म्हणतात. कारण त्यांनी हिंदू जाती-समाजातील पितृसत्ताक संरचनेचे वर्चस्व उघड केले होते.

६.९. पंडिता रमाबाईंचे स्त्रीवादातील योगदान

पंडिता रमाबाई ह्या स्त्री पुरुष समानतेच्या कट्टर पुरस्कर्त्या होत्या. त्यामुळे त्यांनी भारतीय पितृसत्ताक व्यवस्थेच्या नियमांचे पालन करण्यास आजन्म नकार दिला. त्यांच्या लेखनाच्या आणि पाश्चात्य जगावरील प्रभावाचा विश्लेषणात्मक दृष्टीकोन मीरा कोसंबी यांनी दिला आहे. त्यांच्यामते, रमाबाईंचे लिखाण हे अगदी स्पष्ट असून त्यात रमाबाईंनी भारतीय विशेषतः उच्चवर्णीय स्त्रियांच्या व्यथा वेदनांना वाचा फोडली आहे. त्यांच्या या स्त्रीवादी विचारांना पितृसत्ताक, धर्म, राष्ट्रवाद आणि आंतरराष्ट्रीयता यांच्या परस्परविरोधी संरचनांचा आधार आहे असे म्हटले आहे.

तुमची प्रगती तपासा

१. पंडिता रमाबाई यांचे 'द हायकास्ट हिंदू वूमन' या पुस्तकाची थोडक्यात सांगा.

६.१०. निष्कर्ष

ताराबाई शिंदे यांचे लेखन केवळ त्या काळातच नव्हे तर आजही प्रासंगिक आणि म्हणूनच महत्वाचे ठरतात. पुरुषांना व्यवस्थेकडून मिळालेले विशेषाधिकार स्त्रियांच्या अधोगतीचे कारण आहे असे ताराबाईंना वाटते. ताराबाई ह्या क्रांतिकारी लेखिका होत्या कारण त्यांच्या लेखनाचा वाचकांच्या मनावर थेट व खोलवर परिणाम झाला आहे. त्यांनी निम्न जातीतील

मुलींना शिक्षित करण्याचे केलेले धाडसी कार्य आणि पितृसत्तेच्या विरोधी मांडलेले विचार त्यांच्या जहालवादी वृत्तीचे दर्शन घडवतात. त्यांच्या अशा व्यवस्थेला प्रश्न विचारणाऱ्या लेखनामुळे स्त्रीवादी विचारांचा अर्थात स्त्रीवादाचा मार्ग प्रशस्त झाला.

पंडिता रमाबाई ह्या १९ व्या शतकात भारतामध्ये राहणाऱ्या एक स्त्रीवादी विद्वान होत की ज्यांनी तत्कालीन भारतीय समाजाची बंधने झुगारून देऊन पितृसत्तेबरोबरच जात हे स्त्रियांना वश करण्यासाठी वापरले जाणारे एक घटक शास्त्र आहे असे परखड मत व्यक्त करून पितृसत्तेला खुले आव्हान देणाऱ्या सामाजिक विरोधक होत्या.

६.११. सारांश

ताराबाई शिंदे यांच्या स्त्रीवादी विचारांचे स्थान आजही आढळ व अबाधित आहे. त्यांनी आपल्या 'स्त्री-पुरुष तुलना' या ग्रंथात मांडलेला स्त्रीवादी युक्तिवाद आणि पुरुषांचे नऊ दोष ह्या बाबी भारतीय पितृसत्ताक समाजाच्या सूक्ष्म विश्लेषण पूरक ठरतात. त्यांचे सदरील क्रांतिकारी विचार त्यांच्या महात्मा फुले यांच्याशी असलेल्या वैचारिक सख्याशी नाते सांगतात. त्यामुळेच त्यांनी .म फुले यांच्यासोबत जातीनिर्मुलन आणि लैंगिक समानतेच्या दिशेने कार्य केले. पंडिता रमाबाई या भारतातील महिला समाजसुधारकांपैकी एक सुधारक होत्या. त्यांनी भारतीय वर्णव्यवस्थेवर सडकून टीका करून भारतीय रितीरीवाज व निर्बंधांना झुगारून दिले. त्यामुळेच त्या भारतातील महिला हक्काच्या मुख्य प्रवर्तक बनल्या.

६.१२. प्रश्न

- १) स्त्री-पुरुष तुलना या विषयावर टिपा लिहा.
- २) ताराबाई शिंदे यांनी भारतात स्त्रीवादाचा प्रशस्त/ मोकळा केला त्याचे मूल्यमापन करा.
- ३) महिलांच्या उन्नतीसाठी पंडिता रमाबाईंनी दिलेल्या योगदानाची चर्चा करा.
- २) पंडिता रमाबाईंच्या योगदानातून स्त्रीवादाची समाज तपासा.

६.१३. संदर्भ

- १) www.researchgate.net
- २) पंडिता रमाबाईंचे जीवन : महिला शिक्षण आणि सामाजिक सुधारणा
- ३) feminisminiadia.com

आरक्षण व प्रतिनिधित्व प्रश्नासाठी संविधानिक तरतूद (CONSTITUTIONAL PROVISIONS FOR RESERVATIONS AND ISSUES OF REPRESENTATION)

सचिन सानगरे

घटक रचना :

- ७.० उद्दिष्ट्ये
- ७.१ परिचय / प्रस्तावना
- ७.२ आरक्षणासाठी घटनात्मक तरतुदी
 - ७.२.१ जाती आधारित विविध वर्गीकरणाचे अवलोकन
 - ७.२.२ समाजातील आर्थिक दुर्बलांसाठी आरक्षण
 - ७.२.३ महिला आरक्षण विधेयक
 - ७.२.४ ट्रान्सजेंडर व्यक्तींचे संरक्षण
 - ७.२.५ अपंग व्यक्तींसाठी आरक्षण
- ७.३ प्रतिनिधित्वाचे मुद्दे
 - ७.३.१ अनुसूचित जाती व जमातीच्या आरक्षणासंदर्भातील मुद्दे
 - ७.३.२ लिंग आणि आरक्षण
 - ७.३.३ अपंग आणि आरक्षण असणारी व्यक्ती
 - ७.३.४ अल्पसंख्याक आणि आरक्षण
 - ७.३.५ चांगल्या समावेशासाठी शिफारसी
- ७.४ सारांश
- ७.५ प्रश्न
- ७.६ संदर्भ आणि अधिक वाचनासाठी

७.० उद्दिष्ट्ये

- भारतीय राज्य घटनेतील विविध असुरक्षित गटांच्या आरक्षणाच्या तरतूदीची आवश्यकता समजून घेणे.
- असुरक्षित गटांची आरक्षण संबंधी गरज समजून घेणे
- प्रतिनिधित्व संबंधित मुद्द्यांचे विश्लेषण करणे.

७.१ परिचय / प्रस्तावना :

या घटकामध्ये भारतीय समाजातील विविध असुरक्षित गटांच्या आरक्षणाच्या तरतूदींवर चर्चा करित आहोत, तसेच त्यांच्या प्रतिनिधित्वाशी संबंधित मुद्द्यांनाही आपण समजून घेऊ.

आरक्षणाचे तीन घटक आहेत:

राजकीय आरक्षण

कलम ३३० आणि ३३२ नुसार, अनुसूचित जमाती आणि अनुसूचित जमातींना राज्यातील लोकसभा आणि विधानसभा अशा दोन्ही ठिकाणी जागा उपलब्ध करून देण्यात आल्या आहेत जेणेकरून ते समाजातील अत्याचार ग्रस्त घटक म्हणून त्यांच्या तक्रारी व्यक्त करतील. मूलतः, या मागासवर्गीय समाजात होणाऱ्या अन्यायास दूर करण्यासाठी सरकारी संस्थांवर दबाव आणण्याच्या उद्देशाने या कार्यक्रमाची सुरुवात १० वर्षांच्या योजनेतून झाली. असे केल्याने प्रतिनिधींना एका बाजूने किंवा दुसऱ्या बाजूने असे लेबल लावल्याची कोंडी होत आहे. प्रतिनिधींनी त्यांच्या समुदायातील तक्रारींविषयी अधिकाऱ्यांना माहिती देण्याचा प्रयत्न केल्यास किंवा ते त्यांच्या समाजांकडे दुर्लक्ष करतात असे मानले गेले तर त्यांना हरिजन किंवा आदिवासी नेते म्हटले जाऊ शकते. त्यांच्या हक्कांसाठी आणि अन्यायासाठी लढा देण्यासाठी एसटी / एससी समाजातील सदस्य आणि त्यांचे निवडून न आलेले प्रतिनिधी यांच्यात राजकीय चेतनाचा अभाव आहे.

शैक्षणिक आरक्षण

उच्च शिक्षणामध्ये वंचित गटांमध्ये महिला, मुस्लिम, अनुसूचित जाती आणि जमातींचा समावेश आहे (चनाना, १९९३). शैक्षणिक मागासलेपणाचे वर्णन करण्यासाठी इतर अनेक परिमाण अद्याप निवडले जाऊ शकले असले तरीही उच्च शिक्षणात प्रवेश घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या संख्येवर त्याचा निष्कर्ष आहे. हे अत्याचारी गट ज्या प्रमाणात त्यांच्यावर अत्याचार केले जातात त्या प्रमाणात भिन्न आहेत. सुरुवातीपासूनच, सरकारने नियुक्त केलेल्या अनेक समित्या आणि आयोगांनी शैक्षणिक विकासाचे महत्त्व यावर जोर दिला आहे. अशाप्रकारे अजूनही प्रचलित शैक्षणिक मागासलेपणा हे अनुसूचित जाती / जमाती तसेच इतर अल्पसंख्याकांच्या बाजूने असलेल्या सर्व घटनात्मक तरतूदींचे अपयश सिद्ध करते.

रोजगार आरक्षण

१९४७ सालापर्यंत सार्वजनिक क्षेत्रातील अल्पसंख्याकांसाठी रोजगार कोटा धोरण शोधून काढले. देशातील एकूण लोकसंख्येत अनुसूचित जाती / जमातींच्या सदस्यांसाठी सार्वजनिक क्षेत्रातील नोकऱ्यांचा वाटा आरक्षण भारतीय राज्यघटनेने सुनिश्चित केला आहे. याचा परिणाम कामगारांच्या निकालांच्या संदर्भात रोजगाराच्या कोट्यावर परिणाम झालेल्या राखीव जागांच्या भागातील फरकांमध्ये होतो. भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद १६ (४) ३२०(४) आणि ३३५ अंतर्गत सार्वजनिक क्षेत्रात त्यांचे पुरेसे प्रतिनिधित्व सुरक्षित ठेवण्याची घटना घटनेत तरतूद आहे. अनुसूचित जाती / जमाती जमातींच्या

लोकसंख्येच्या आधारे आरक्षण कोटा एका राज्यात दुसऱ्या राज्यात वेगळा असू शकतो. म्हणूनच अल्पसंख्याकांना रोजगाराच्या कोटाचे धोरण या राखीव नोकऱ्यात नोकरी देऊन त्यांचे कामगार परिणाम सुधारू शकेल. ज्यांना राखीव नोकरी मिळणार नाही त्यांनादेखील काही प्रमाणात किंवा इतर मार्गाने त्यांचा समुदाय असलेल्या रोजगार क्षेत्रात होणाऱ्या एकूण भरतीचा फायदा होऊ शकेल.

आरक्षणावरून भारतीय राजकारण वादग्रस्त ठरले आहे. विषयाची गुंतागुंत लक्षात घेता, बहुतेक विवाद मूळचा आहे. सामाजिक स्थाने आणि संदर्भांनी विवादाच्या तीव्रतेवर परिणाम केला आहे. संपूर्ण इतिहासामध्ये, भिन्न प्रकारच्या आरक्षणाने संपूर्णपणे संपूर्ण समाजाकडून भिन्न प्रतिसाद आकर्षित केले आहेत. स्वातंत्र्याच्या वेळी, अनुसूचित जाती (अनुसूचित जमाती) आणि अनुसूचित जमाती (एसटी) विरोधात आल्या कारण तथाकथित इतर मागासवर्गीय (ओबीसी), ज्यास अधिकृतपणे सामाजिक आणि शैक्षणिक मागासवर्गीय (एसईबीसी) म्हणून ओळखले जाते. भारतीय बुद्धीवादी आणि जनतेला आरक्षणाबद्दल ठामपणे वाटते. या युक्तिवादाच्या परिणामी, दोन मोठे गट उदयास आले: आरक्षणवादी आणि आरक्षण विरोधी. पूर्वी, घटना योग्य गोष्टी म्हणून पाहिले जात होती आणि त्यांनी ते गुणवत्तेपेक्षा महत्त्वाचे मानले. त्यांच्या मते, गुणवत्ता हेजोनिक संस्कृतीचे घटक आहे आणि एक सांस्कृतिक रचना आहे. दुसरीकडे आरक्षणविरोधी दृष्टिकोन असा युक्तिवाद करतो की ही घटना भारतीय घटनेच्या प्राथमिक कल्पनेच्या विरोधात गेलेली आहे, ती म्हणजे 'संधीची समानता' (हुड्डा, २००१).

आपली प्रगती तपासा:

१. आरक्षणाचे प्रकार थोडक्यात लिहा.

७.२ आरक्षणासाठी साठी घटनात्मक तरतुदी

७.२.१ जातीवर आधारित विविध वर्गीकरणाचा आढावा

अनुसूचित जाती (एससी) ची व्याख्या

(१) राष्ट्रपती हे राज्यपालांशी सल्लामसलत करून व सार्वजनिक सूचनेद्वारे जाती, वंश, जमाती किंवा कोणत्याही राज्य किंवा केंद्रशासित प्रदेशाच्या संदर्भात जाती, वंश किंवा जमातीमधील भागांचे किंवा गटांचे भाग निर्दिष्ट करतात. राज्य घटनेच्या उद्देशाने त्या राज्य किंवा केंद्रशासित प्रदेशाच्या संदर्भात ही अनुसूचित जाती मानली जाईल. ज्यांना कलम ३४१ अंतर्गत अनुसूचित जाती मानले गेले आहेत.

(२) कायदानुसार संसदेत कलम (१) अंतर्गत जारी केलेल्या अधिसूचनेत निर्दिष्ट केलेल्या अनुसूचित जातीच्या यादीतून कोणत्याही जाती, वंश किंवा जमातीमधील कोणत्याही जाती, वंश किंवा जमातीतील किंवा गटाचा भाग समाविष्ट किंवा वगळता येईल, परंतु अधिसूचना जतन करा या कलमांतर्गत जारी केलेल्या कोणत्याही अधिसूचनेद्वारे बदलता येणार नाही.

"अनुसूचित जाती" म्हणजे भारतीय राज्यघटनेच्या उद्देशाने अशा जाती, वंश किंवा जमाती किंवा अशा जाती, वंश किंवा जमातीतील भाग किंवा गटांमधील भाग किंवा जमातींचा भाग अनुसूचित जाती असा आहे.

अनुसूचित जमाती (एसटी) ची व्याख्या

"अनुसूचित जमाती" चा उल्लेख करणारे भारतीय संविधान हे पहिले दस्तऐवज आहे. घटनेच्या अनुच्छेद ३६६ (२५) नुसार अनुसूचित जमाती हे त्या जमाती किंवा आदिवासी जमाती किंवा त्यातील काही भाग किंवा गट आहेत ज्यांना कलम ३४२ अंतर्गत अनुसूचित जमाती मानले गेले आहेत.

कोणत्याही राज्य किंवा केंद्रशासित प्रदेशाच्या संदर्भात राष्ट्रपती राज्यपालांच्या सल्ल्यानुसार सार्वजनिक सूचनेद्वारे त्या जमाती किंवा आदिवासी जमाती किंवा त्या जमाती किंवा आदिवासी जमातीमधील काही भाग किंवा गट निर्दिष्ट करू शकतात. हे राज्य किंवा केंद्रशासित प्रदेश अनुसूचित जमाती असतील.

कायदानुसार संसदेत कलम (९) च्या अंतर्गत कोणत्याही जमात किंवा आदिवासी जमातीच्या किंवा कोणत्याही जमातीच्या किंवा आदिवासी जमातीमधील किंवा गटाचा भाग असलेल्या अधिसूचनेमध्ये निर्दिष्ट केलेल्या अनुसूचित जमातींच्या यादीचा समावेश असू शकेल किंवा वगळता येईल, परंतु त्याअंतर्गत जारी केलेल्या अधिसूचनेत त्यानंतर कलम बदलता येत नाही.

राष्ट्रपती संबंधित राज्य सरकारांशी सल्लामसलत केल्यानंतर अनुसूचित जमाती प्रत्येक राज्य / केंद्रशासित प्रदेश संदर्भात अधिसूचित आदेशात निर्दिष्ट करतात. त्यानंतर केवळ संसदच या आदेशांमध्ये सुधारणा करू शकते.

अस्पृश्यता रद्द केली तरीसुद्धा अनुसूचित जाती आणि जमातींविरुद्ध पूर्वाग्रह काही ना कोणत्या स्वरूपात कायम आहे - मग ती स्पष्ट, गुप्त किंवा अभिव्यक्तीतील सूक्ष्म असू शकते. अनुसूचित जाती आणि जमातींवरील अत्याचार वारंवार होत असतात. अधिकाधिक दलित आणि आदिवासी भूमिहीन होत आहेत आणि शेतमजुरांच्या गटात सामील होत आहेत. दलित आणि आदिवासींवरील अत्याचारांमुळे जमिनीचे नुकसान होते. भूमिहीनतेची ही अवस्था त्यांना असुरक्षित बनवते आणि त्यांच्यावरील अत्याचाराच्या पुढील घटनेस प्रोत्साहित करते.

१९८० च्या दशकापासून एससी आणि एसटी विकास आणि कल्याण प्रकल्पांसाठी शासकीय निधीच्या वितरणात सातत्याने घट होत आहे. नोकऱ्यांसाठी आरक्षणाचा कोटा प्रदान करूनही, सर्व सार्वजनिक सेवांच्या उच्च पातळीवरील अनुसूचित जाती आणि जमातींचे प्रतिनिधित्व कमी आहे. तथापि, सध्याची धोरणे खाली स्पष्ट आहेत.

अनुसूचित जाती आणि जमातींच्या संरक्षण आणि विकासासाठी:

मागासवर्गीय आणि विशेषतः अनुसूचित जाती व जमातींसाठी असलेल्या तरतुदी आणि संरक्षणाचा भारतीय घटनेत समावेश करण्यात आला आहे. या समुदायातील लोकांच्या

विकासासाठी राज्य अंतर्गत सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक, सांस्कृतिक आणि सेवा क्षेत्रात सेफगार्ड्स (रक्षक) आहेत.

आपली प्रगती तपासा:

१. भारतीय राज्यघटनेत वर्णन केल्यानुसार अनुसूचित जाती व जमातीची व्याख्या करा.

सामाजिक सेफगार्ड्स (रक्षक)

घटनेतील कलम १७ , २३ , २४ आणि २५ (२) (ब) अनुसूचित जातींना सामाजिक सुरक्षा प्रदान करण्यासाठी राज्याला सूचना देतात. कलम १७ हा समाजात अस्पृश्यतेच्या निर्मूलनाशी संबंधित आहे. संसदेने अनुसूचित जातींविरुद्ध राबविण्यात येणाऱ्या अस्पृश्यतेचे निराकरण करण्यासाठी आणि नागरी हक्कांचे संरक्षण अधिनियम, १९५५ आणि अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती (अत्याचार प्रतिबंधक) अधिनियम १९८९ लागू केले.

कलम २३ मध्ये मानवातील दळणवळण आणि 'बेगारी' आणि इतर समान प्रकारच्या सक्तीच्या श्रमांना प्रतिबंधित केले आहे आणि असे नमूद केले आहे की या तरतुदीचे कोणतेही उल्लंघन कायदानुसार दंडनीय गुन्हा असेल. या लेखात अनुसूचित जातींबद्दल विशिष्ट उल्लेख नसले तरी बहुतांश कंत्राटी कामगार एस.सी. आहेत म्हणूनच, त्यांच्या संरक्षणासाठी हा लेख महत्त्वपूर्ण आहे. बंधपत्रीत (कंत्राटी) कामगारांची ओळख, मुक्ति आणि पुनर्वसन यासाठी संसदेने बाँडिंग लेबर सिस्टम (उन्मूलन) कायदा १९७६ लागू केला.

कलम २४ मध्ये असे सूचविले गेले आहे की १४ वर्षांपेक्षा कमी वयाच्या मुलास कोणत्याही कारखान्यात / खाणीत काम करण्यासाठी किंवा कोणत्याही इतर प्रकारच्या धोकादायक नोकरीमध्ये गुंतण्यासाठी नोकरीला लावले जाणार नाही. या लेखात देखील अनुसूचित जातींचा विशिष्ट उल्लेख नाही परंतु धोकादायक नोकरीमध्ये गुंतलेले बालमजुर बहुतांशी अनुसूचित जाती मधील आहेत.

अनुच्छेद २५ (२) (ब) असे म्हटले आहे की हिंदू धार्मिक संस्था आणि ज्या संस्था सार्वजनिक आहेत त्या सर्व वर्ग आणि हिंदूंच्या विभागांमध्ये प्रवेश करण्यायोग्य असतील. हिंदू या शब्दामध्ये शीख, जैन आणि बौद्ध धर्म मानणारे लोकही आहेत.

आर्थिक रक्षक

कलम २३, २४, आणि ४६ हा अनुसूचित जाती आणि जमातीसाठी आर्थिक संरक्षणाचा एक भाग आहे. कृपया कलम २३ आणि २४ मधील आधीच्या परिच्छेदांचा संदर्भ घ्या.

अनुच्छेद ४६ म्हणते की राज्य आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकातील लोक, विशेषतः अनुसूचित जाती आणि जमातीच्या शैक्षणिक आणि आर्थिक हितसंबंधांना महत्त्वपूर्ण काळजी आणि प्रोत्साहन देऊन सामाजिक अन्याय आणि शोषणापासून संरक्षण देईल.

शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक रक्षक

आरक्षण व प्रतिनिधित्व प्रश्नासाठी
संविधानिक तरतूद

अनुच्छेद १५(४) कोणत्याही सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागासवर्गीय नागरिकांच्या आणि अनुसूचित जातींसाठीच्या प्रगतीसाठी महत्त्वपूर्ण तरतूद करण्यास राज्यास सामर्थ्य देते. या तरतूदीमुळे राज्यांना शैक्षणिक संस्थांमधील सर्वसाधारण आणि व्यावसायिक अभ्यासक्रम वगैरेसाठी अनुसूचित जमातींसाठी जागा राखीव ठेवण्यास परवानगी मिळाली आहे.

राजकीय रक्षक

राज्ये / केंद्रशासित प्रदेशांच्या, स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या, संसदेच्या लोकसभा आणि अनुसूचित जमातींसाठी असलेल्या जागांचे आरक्षण भारतीय राज्यघटनेत दिले गेले आहे आणि खालीलप्रमाणे आहेत:

अनुच्छेद २४३ ड जागांचे आरक्षण:

(१) (अ) अनुसूचित जातीसाठी; आणि (ब) अनुसूचित जमातींसाठी सर्व पंचायत तसेच नगरपालिकांमध्ये जागा राखीव ठेवल्या जातील. त्या पंचायत किंवा नगरपालिकेत थेट निवडणुकांद्वारे भरल्या जाणाऱ्या राखीव जागांच्या संख्येचे प्रमाण त्या पंचायत क्षेत्रातील किंवा अनुसूचित जमातीच्या अनुसूचित जातींच्या लोकसंख्येच्या जितके शक्य असेल तितके जवळ असेल. त्या मतदारसंघात त्या क्षेत्राची एकूण लोकसंख्या आहे. या जागा पंचायत किंवा नगरपालिकेत वेगवेगळ्या मतदारसंघांना वाटप केल्या जाऊ शकतात.

(२) अनुच्छेद (१) अन्वये आरक्षित एकूण जागांपैकी एक तृतीयांश किंवा अधिक जागा अनुसूचित जाती किंवा जमातीच्या महिलांसाठी राखीव असतील.

(३) प्रत्येक पंचायतीत थेट निवडणुकांद्वारे भरल्या जाणाऱ्या एकूण जागांपैकी एक तृतीयांश किंवा अधिक (अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीमधील महिलांसाठी राखीव असलेल्या जागांच्या संख्येसह) महिलांसाठी राखीव असतील आणि अशा जागा जागा असू शकतात. पंचायतीत वेगवेगळ्या मतदारसंघांना आळीपाळीने वाटप करा.

लोक सभागृहात अनुसूचित जाती व जमातींसाठी जागांचे आरक्षण-

(१) जागा लोकसभागृहात राखीव असतील यांच्यासाठी:

(अ) अनुसूचित जाती;

(ब) आसामच्या स्वायत्त जिल्ह्यांमध्ये अनुसूचित जमाती वगळता अनुसूचित जमाती; आणि

(क) आसामच्या स्वायत्त जिल्ह्यांतील अनुसूचित जमाती.

(२) कलम (१) अंतर्गत अनुसूचित जाती किंवा अनुसूचित जमातीसाठी कोणत्याही राज्य किंवा केंद्र शासित प्रदेशात आरक्षित असलेल्या जागांची संख्या सभागृहात राज्य किंवा केंद्र शासित प्रदेशाला देण्यात आलेल्या एकूण जागांच्या संख्येइतकीच असेल. लोक, राज्य

वंचित गट आणि समुदाय :
जात, जमात आणि लिंगभाव

किंवा केंद्रशासित प्रदेशातील अनुसूचित जाती / जमातीची लोकसंख्या म्हणून राज्य किंवा केंद्रशासित प्रदेशाची एकूण लोकसंख्या आहे.

राज्यांच्या विधानसभामधील अनुसूचित जाती आणि जमातींसाठी जागांचे आरक्षण -

(१) प्रत्येक राज्याच्या विधानसभेत आसामच्या स्वायत्त जिल्ह्यातील अनुसूचित जमाती वगळता इतर जागा अनुसूचित जाती आणि जमातींसाठी राखीव असतील.

(२) कलम (१) अन्वये कोणत्याही राज्यातील विधानसभेत अनुसूचित जाती किंवा अनुसूचित जमातीसाठी राखीव असलेल्या जागांची संख्या जेवढी असेल तितकीच विधानसभा मधील एकूण जागांच्या संख्येइतकीच असेल. राज्यातील अनुसूचित जातींची लोकसंख्या किंवा राज्यातील अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या किंवा राज्याचा काही भाग, राज्यातील एकूण लोकसंख्येसाठी कोणत्या जागा इतक्या आरक्षित आहेत या संदर्भात.

इतर मागासवर्गीय (ओबीसी) व्याख्या

अनुसूचित जाती आणि जमाती व्यतिरिक्त इतर मागासवर्गीय देखील आहेत. भारतीय घटनेत मागासवर्गीयांची व्याख्या केलेली नाही. या गटाचे कोणते वर्ग आहेत हे ठरविणे हे केंद्र व राज्यांचे आहे. मागासवर्गीय हे असे आहेत जे शैक्षणिक किंवा सामाजिकदृष्ट्या वंचित आहेत.

कलम ३४० नुसार राष्ट्रपती सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या गटांच्या परिस्थितीचे परीक्षण करण्यासाठी एक कमिशन नेमू शकतात.

आपली प्रगती तपासा:

१. अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती संरक्षणासाठी शैक्षणिक किंवा सामाजिकदृष्ट्या सांगा.

इतर मागासवर्गीयांच्या काही तरतुदी

शिक्षण आणि सार्वजनिक रोजगाराशी संबंधित सेफगार्ड्स

कोणत्याही सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागासवर्गीय नागरिकांच्या प्रगतीसाठी राज्य घटनेत विशेष तरतूद करते. या तरतूदी त्यांच्या अल्पसंख्याक शैक्षणिक संस्थांव्यतिरिक्त खाजगी शैक्षणिक संस्था, राज्याद्वारे अनुदानित किंवा विना अनुदानित शैक्षणिक संस्थांमध्ये त्यांच्या प्रवेशाशी संबंधित आहेत.

राज्यातील सेवेमध्ये पुरेशा प्रमाणात प्रतिनिधित्व नसलेल्या नागरिकांच्या मागासवर्गीयांच्या बाजूने नेमणुका अथवा पदांच्या आरक्षणाची तरतूद राज्य करते.

एका वर्षाच्या भरलेल्या रिक्त जागांवर राज्य राखीव तरतूदीनुसार आरक्षित असलेल्या वर्षाच्या रिक्त जागांचा विचार करते, कारण पुढील वर्ष किंवा वर्षांमध्ये रिक्त पदांचा वेगळा वर्ग भरला जाईल आणि अशा प्रकारच्या रिक्त जागांचा विचार केला जात नाही. त्या

भरलेल्या वर्षाच्या रिक्त जागांसह, त्या वर्षाच्या रिक्त जागांच्या एकूण संख्येवर पन्नास टक्के आरक्षणाची कमाल मर्यादा निश्चित करण्यासाठी.

आरक्षण व प्रतिनिधित्व प्रश्नासाठी
संविधानिक तरतूद

देखरेखीच्या तरतुदींसाठी संस्था

राज्यघटनेच्या कलम ३४० (१) नुसार नियुक्त आयोगाच्या अहवालाच्या आधारे राष्ट्रपती अनुसूचित जातींचा संदर्भ इतर मागासवर्गीय आणि अँग्लो-भारतीय समुदायासह वर्ग म्हणून देऊ शकतात.

आपली प्रगती तपासा:

१. इतर मागासवर्गीयांना देण्यात आलेल्या घटनात्मक आरक्षणाबद्दल थोडक्यात लिहा.

अनुसूचित जाती आणि जमातींसाठी होकारार्थी कृती किंवा आरक्षणाशिवाय भारत सरकार लिंग, वर्ग आणि अपंगत्वाच्या आधारावर व्यक्तींना सुरक्षा प्रदान करते.

७.२.२. समाजाच्या आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांसाठी आरक्षण

७ जानेवारी २०१९ रोजी केंद्रीय मंत्रिमंडळाने सर्वसाधारण प्रवर्गातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल विभाग (ईडब्ल्यूएस) साठी सरकारी नोकऱ्या आणि शैक्षणिक संस्थांमध्ये १० % आरक्षणाला मान्यता दिली. अनुसूचित जाती / जमाती / ओबीसी प्रवर्गातील सध्याच्या ५० % आरक्षणापेक्षा जास्त हे मंत्रिमंडळाने ठरविले.

आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांच्या तरतुदी खालील प्रमाणे आहेत

१. घटनेचा कलम १५ अनुच्छेद ६ नुसार राज्य बनविण्यास परवानगी देतो -

(अ) कलम (४) आणि (५) मध्ये नमूद केलेल्या वर्गाव्यतिरिक्त कोणत्याही नागरिकांच्या आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांच्या प्रगतीसाठी कोणतीही विशेष तरतूद; आणि

(ब) कलम (४) आणि (५) मध्ये नमूद केलेल्या वर्गाव्यतिरिक्त कोणत्याही नागरिकांच्या आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांच्या प्रगतीसाठी कोणतीही विशेष तरतूद यासह शैक्षणिक संस्था, खाजगी शैक्षणिक संस्थांमध्ये त्यांच्या प्रवेशाशी संबंधित विशेष शैक्षणिक संस्था, खाजगी शैक्षणिक संस्था, अनुदानित किंवा विना अनुदानित कलम ३० च्या अनुच्छेद (१) मध्ये नमूद केलेल्या अल्पसंख्याक शैक्षणिक संस्थांव्यतिरिक्त राज्य. जर हे आरक्षण उपलब्ध असेल तर आरक्षण सध्याच्या आरक्षणाव्यतिरिक्त असेल आणि प्रत्येक प्रवर्गाच्या एकूण जागांपैकी जास्तीत जास्त दहा टक्के जागा असतील.

या लेखाच्या आणि कलम १६ च्या उद्देशाने, "कौटुंबिक उत्पन्नाच्या आणि आर्थिक गैरसोयीच्या इतर निर्देशकांच्या आधारे आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक ओळखले जाऊ शकतात.

२. घटनेचा कलम १६ अनुच्छेद ६ मध्ये सध्याच्या आरक्षणाव्यतिरिक्त, अनुच्छेद ४ मध्ये नमूद केलेल्या वर्गाव्यतिरिक्त कोणत्याही आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकातील नागरिकांच्या

वंचित गट आणि समुदाय :
जात, जमात आणि लिंगभाव

बाजूने नेमणुका किंवा पदांच्या आरक्षणाची तरतूद करण्यास राज्य परवानगी देते. आणि प्रत्येक श्रेणीतील जास्तीत जास्त दहा टक्के जागा अधीन आहेत.

आपली प्रगती तपासा

१ . आर्थिक दुर्बल घटकातील व्यक्तीच्या ओळखीच्या प्रक्रियेची यादी करा.

७.२.३. महिला आरक्षण विधेयक

महिला आरक्षण विधेयक राज्यसभेने ९ मार्च २०१० रोजी १८६ सदस्यांच्या बाजूने व १ विरुद्ध बहुमताने मंजूर केले. मार्च २०१३ पर्यंत लोकसभेने या विधेयकावर मत दिले नाही.

या विधेयकात लोकसभा किंवा भारतीय संसदेच्या खालच्या सभागृहात आणि महिलांसाठी राज्य विधानसभामध्ये ३३.३३ टक्के जागा राखीव ठेवण्याचा विचार केला गेला आहे, त्यानुसार ग्रामीण आणि महिलांसाठी समान टक्केवारी राखीव ठेवण्यात आली आहे. अनुक्रमे शहरी स्थानिक संस्था. १९९६ मध्ये प्रारंभापासून हे विधेयक भारतीय संसदेत अनेक वेळा सादर करण्यात आले होते, परंतु मुख्यत्वे राजकीय सहमती नसल्यामुळे या विधेयकाची स्थिती अनिश्चित राहिली आहे.

गुजरात आणि आंध्र प्रदेशात, ३३ % पदे पोलिस, आरोग्य, शिक्षण आणि सामान्य प्रशासन यासारख्या सर्व सरकारी विभाग आणि सेवांमध्ये महिलांसाठी राखीव आहेत. २०१५ पासून केरळने आपल्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या सर्व पदांसाठी ५५ % आरक्षण लागू केले आहे.

घटनेत महिलांना भेदभाव, हिंसाचार आणि तस्करीपासून वाचवण्यासाठी अनेक तरतुदी आहेत, जसे की:

अनैतिक वाहतूक (प्रतिबंध) कायदा १९५६ ज्यायोगे महिला आणि मुलांच्या तस्करीस प्रतिबंध आहे.

हुंडा बंदी कायदा १९६१ (१९६१ मधील २८) (१९८६ मध्ये सुधारित) ज्यात कोणत्याही पक्षाकडून किंवा कोणत्याही पक्षाच्या संबंधात मालमत्ता, पैशाच्या बाबतीत हुंडा देणे आणि स्वीकारणे टाळण्याचा मानस आहे.

स्त्रियांची अवहेलना करणारी किंवा भ्रष्टाचारी किंवा सार्वजनिक नैतिकतेस संवेदनाक्षम असणाऱ्या प्रतिमा किंवा सामग्रीचे नियमन करणारी महिलांविषयी असंतोषपूर्ण प्रतिनिधित्व (प्रतिबंध) कायदा १९८६ .

सती आयोग (निवारण) अधिनियम, १९८७ (१९८८ चा ३) हा सती आयोगाच्या अधिक प्रभावी प्रतिबंध आणि त्याबद्दल गौरव करण्यासाठी कायदा आहे. सती म्हणजे विधवांना जिवंत जाळणे किंवा दफन करणे होय.

घरसुती हिंसाचार प्रतिबंधित कायदा २००५ पासून महिलांचे संरक्षण ज्यायोगे घरातल्या कोणत्याही स्त्रीला घरात शारीरिक, भावनिक, तोंडी, लैंगिक किंवा आर्थिक हिंसाचाराचा सामना करावा लागतो.

कामाची जागा (प्रतिबंध, निषेध आणि निवारण) कायदा २०१३ मधील लैंगिक छळ ही महिलांचे काम आहे ज्यायोगे कामाच्या ठिकाणी महिलांना त्रास देण्यापासून वाचविणे आणि योग्य वर्तनासाठी मार्गदर्शक सूचना प्रदान करणे हे आहे.

फौजदारी कायदा (दुरुस्ती) कायदा २०१३, ज्यामध्ये लैंगिक गुन्ह्यांचा अर्थ स्पष्ट केला गेला आहे, ज्यात ऑसिड हल्ला, मोडतोड करण्याचा प्रयत्न, पाठलाग करणे, विकृत लैंगिकता इत्यादींचा समावेश आहे.

कलम २४३ ड पंचायत आणि नगरपालिकांमधील महिलांना आरक्षण देण्याची हमी देते. एकूण आरक्षित जागांपैकी एक तृतीयांश किंवा त्याहून अधिक जागा राखीव आहेत (एससी / एसटी / ओबीसीसह), महिलांसाठी.

आपली प्रगती तपासा

१. महिला आरक्षण विधेयकाशी संबंधित वादविवादावर प्रकाश टाका .

७.२.४ ट्रान्सजेंडर व्यक्तींचे संरक्षण

"ट्रान्सजेंडर व्यक्ती (अधिकार संरक्षण) कायदा", २०१९ ही भारतीय संसदेची एक कायदा आहे ज्याचा उद्देश ट्रान्सजेंडर लोकांच्या हक्कांचे संरक्षण, त्यांचे कल्याण आणि इतर संबंधित बाबींचा हेतू आहे. ट्रान्सजेंडर विधेयकाला समाजाने पूर्ण विरोध दर्शविला. विरोधी पक्षाच्या सदस्यांनी २०१९ च्या कायद्याची टीका केली आणि ट्रान्सजेंडर लोकांना ते आपल्या बाजूने मतदान करणार नाहीत असे आश्वासन दिले असले तरी लोकसभेने ५ ऑगस्ट २०१९ रोजी आणि संसदेचे वरचे सभागृह राज्यसभा यांनी २६ नोव्हेंबर २०१९ रोजी संमत केले. राष्ट्रपतींनी ५ डिसेंबर २०१९ रोजी त्याला सहमती दर्शविली, ज्यावर हा अधिनियम भारतीय राजपत्रात प्रकाशित झाला. त्याच दिवशी राजपत्रात त्याच अधिसूचनेनंतर ती १० जानेवारी २०२० पासून प्रभावीत झाली आहे.

त्याआधी, २४ एप्रिल २०१५ रोजी राज्यसभेने खासगी सदस्य तिरुची शिव यांचे बिल - "हक्क व हक्कांची हमी, शिक्षण व नोकरीत आरक्षण (सरकारी नोकरीत २ % आरक्षण) हमी देणारे खासगी सदस्य तिरुचि शिव यांचे विधेयक एकमताने मंजूर केले. कायदेशीर मदत, पेन्शन, बेरोजगारी भत्ते आणि ट्रान्सजेंडर लोकांसाठी कौशल्य विकास. यामध्ये रोजगारामध्ये असणारा भेदभाव प्रतिबंधित करण्याबरोबरच ट्रान्सजेंडर लोकांचा गैरवापर, हिंसाचार आणि शोषण रोखण्यासाठी तरतुदीही करण्यात आल्या आहेत. या विधेयकात केंद्र व राज्य स्तरावर कल्याणकारी मंडळे स्थापन करण्याबरोबरच ट्रान्सजेंडर हक्क न्यायालयांची तरतूद करण्यात आली आहे. शासनाने नवीन ट्रान्सजेंडर हक्क विधेयक आणून हे- ट्रान्सजेंडर व्यक्ती (अधिकार संरक्षण) अॅक्ट ", २०१९ म्हणून मंजूर होईपर्यंत हे लोकसभेत प्रलंबित राहिले.

जरी काही राज्ये सार्वजनिक क्षेत्रातील शिक्षण आणि नोकरीच्या संदर्भात ट्रान्सजेंडरला आंशिक आरक्षण देतात, परंतु २०१९ कायद्यात सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या मागासवर्गीय लोकांप्रमाणेच ट्रान्सव्हर्सला कोणत्याही प्रकारचे अनिवार्य आरक्षण दिले गेले नाही.

आपली प्रगती तपासा

१. ट्रान्सजेंडर व्यक्ती (अधिकार संरक्षण) अधिनियम, २०१९ च्या तरतुदींचे स्पष्टीकरण द्या.

७.२.५. अपंग व्यक्तींसाठी आरक्षण

अपंग व्यक्तींच्या हक्कांशी संबंधित दोन घटनात्मक कायदे आहेत. या दोन्ही कृत्ये दिव्यांग व्यक्तींचे हक्क सुनिश्चित करण्यासाठी नागरी समाज चळवळी, सरकारी कमिशन यांनी हाती घेतलेल्या प्रचंड कार्याचे फळ आहेत.

दिव्यांग व्यक्ती कायदा, १९९५

अपंग व्यक्ती (समान संधी, हक्कांचे संरक्षण आणि पूर्ण सहभाग) कायदा १९९५ “नुसार” एशियन आणि पॅसिफिक प्रदेशातील अपंग लोकांची पूर्ण सहभाग आणि समानता यावर घोषणा "करण्यात आली. डिसेंबर १९९२ मध्ये बीजिंग येथे एशिया आणि पॅसिफिक प्रांतासाठी आर्थिक आणि सामाजिक आयोगाच्या बैठकीत ही घोषणापत्र जारी करण्यात आले होते, जिथे “आशियाई व पॅसिफिक दशकात अपंग व्यक्तींचे दशक” १९९३ - २००२ सुरू झाले. कायद्यात अपंगत्वाच्या सात अटी सूचीबद्ध केल्या आहेत. त्या अनुक्रमे दृष्टी कमजोरी, कमी दृष्टी, श्रवण कमजोरी, लोकोमोटर अपंगत्व, बौद्धिक अपंगत्व, मानसिक आजार आणि कुष्ठरोगातून बरे झालेले आहेत.

कायद्याने अपंग व्यक्तींच्या संदर्भात सामाजिक कल्याणाचा दृष्टीकोन पाळला. मुख्य उद्दीष्ट म्हणजे अपंगत्व रोखणे आणि लवकर ओळखणे आणि अपंग व्यक्तींना शिक्षण आणि रोजगार प्रदान करणे. या कायद्याने सरकारी नोकऱ्या आणि शैक्षणिक संस्थांमध्ये ३ % आरक्षणाची हमी दिली आहे. भेदभाव नसलेल्या उपाय म्हणून, परिस्थितीला अडथळामुक्त करण्यावर भर दिला.

अपंग व्यक्तींचा हक्क कायदा, २०१६

आरपीडब्ल्यूडी (*The Rights of Persons with Disabilities Act, 2016*) अधिनियम, २०१६ मध्ये या यादीचे विस्तार ७ ते २१ पर्यंत केले गेले आहे. आता त्यात सेरेब्रल पाल्सी, बौनेपणा, स्नायूंचा डिसस्ट्रॉफी, आम्ल हल्ला पीडित, कर्ण बधीर, भाषा आणि अक्षमता, विशिष्ट शिक्षण अपंगत्व, ऑटिझम स्पेक्ट्रम डिसऑर्डर, क्रॉनिक न्यूक्लॉजिकल डिसऑर्डर जसे की मल्टिपल स्क्लेरोसिस आणि पार्किन्सन रोग, रक्त विकार जसे की हेमोफिलिया, थॅलेसीमिया आणि सिकलसेल एनेमिया आणि बहुअपंगत्व. कायद्याने मानसिक आजाराची विस्तृत व्याख्या प्रदान केली आहे जी "विचारांची, मनाची भावना, समज, दृष्टीकोन किंवा स्मृतीची महत्त्वपूर्ण विकृती आहे जी निर्णयाची, वागणुकीची

आणि वास्तविकता ओळखण्याची क्षमता किंवा जीवनातील सामान्य मागण्या पूर्ण करण्याची क्षमता यांना क्षीण करते." वरीलपैकी कोणत्याही अपंग व्यक्तीपैकी कमीतकमी ४० % अपंग व्यक्ती बेंचमार्क अपंग असलेल्या व्यक्ती म्हणून वर्गीकृत केल्या आहेत उच्च समर्थन गरजा असणाऱ्या अपंग व्यक्ती म्हणजे ज्यांना कायद्याच्या कलम ५८ (२) नुसार प्रमाणित केले गेले आहे.

कमीतकमी ५ % जागा उच्च शिक्षणातील सर्व सरकारी संस्थांमध्ये आणि बेंचमार्क अपंग असलेल्यांसाठी शासनाकडून मदत मिळविणाऱ्यांना राखीव ठेवणे आवश्यक आहे. सर्व सरकारी आस्थापनांच्या पदांवर ४ % आरक्षण दिले जावे, ज्यासाठी बेंचमार्क अपंग असलेल्या व्यक्तींसाठी विविध प्रकारच्या अपंगांसाठी विभेद कोट्या असतील. खाजगी क्षेत्रातील अशा नियोक्तांना प्रोत्साहन दिले पाहिजे जे बेंचमार्क अपंग असलेल्या लोकांना ५ % आरक्षण देतात. अपंग व्यक्तींसाठी विशेष रोजगार विनिमय स्थापन करावयाचे आहेत.

आपली प्रगती तपासा

१ . अपंग व्यक्तींचा कायदा १९९५ हा अपंग व्यक्तींचा हक्क कायदा २०१६ पासून कसा वेगळा आहे याबद्दल तपशीलवारपणे सांगा.

७.३ प्रतिनिधित्वाचे मुद्दे

७.३.१ अनुसूचित जाती / जमातीच्या आरक्षणाशी संबंधित मुद्दे

सकारात्मक कृती ही एक व्यापक संकल्पना आहे ज्यात भेदभावाचा प्रतिकार करण्यासाठी आणि समाजातील सर्वात आदर्श स्थानांमध्ये वगळलेले आणि अधोरेखित गटांना अनुमती देण्याची रणनीती असते. सध्या चालू असलेल्या जातीभेद आणि दडपशाहीचे काही पुरावे असूनही, जातीय आरक्षणाला राजकीय समस्या म्हणून पाहिले गेले नाही तर भारतीय लोकशाहीची पायाभूत गरज म्हणून पाहिले गेले.

प्रतिनिधित्वाच्या विविध पातळ्यांवर संघर्षाचा एक सामान्य स्रोत हा आहे की कोणत्या उपेक्षित गटांना वगळले गेले आहे आणि का, तसेच कोणत्या गटांना प्रक्रियेत समाविष्ट केले गेले आहे.

राजकीय चळवळीत संपत्ती, सामर्थ्य आणि ज्ञान वाटप करण्याचे मुख्य माध्यम म्हणून जातींचा उपयोग केला जात होता. त्यानंतर विविध राजकीय चळवळी झाल्या. १९७० च्या दशकातील अनेक राजकीय पक्षांनी, जसे की दलित पॅथर्स आणि दलित संघर्ष समितीने अधिक न्याय्य प्रमाणात शक्ती वाटप करण्याची मागणी केली. या चळवळी आणि पक्षांना गती मिळाल्यामुळे हे स्पष्ट झाले की एकीकृत आणि एकसंध धोरणाचा दावा खोटा आहे. परिणामी, राजकारणी विशिष्ट वांशिक गटांना विशेष फायदे असलेले लक्ष्य बनवण्याची शक्यता कमी करतात आणि क्रॉस-कटिंग संलग्नता असलेल्या पक्ष संस्थांना प्राधान्य देतात. परंतु, दुर्लक्षित जाती व जमातीवरील कोट्यांचा दुर्बल परिणाम असूनही, पक्षपात महत्वाची भूमिका बजावते असे दिसते. मध्य प्रदेश, बिहार, ओरिसा, आंध्र प्रदेश आणि उत्तर-पूर्व डोंगराळ राज्ये यासारख्या भारतातील मध्यवर्ती राज्ये मुख्यतः आदिवासींनी

वस्ती केली आहेत आणि भारतीय मुख्य प्रवाहाने आणि राज्याचे, समाजातील पॅन-इंडियन मॉडेल दूषित केल्यापासून ते त्रस्त आहेत. अर्थव्यवस्था आणि संस्कृतीने त्यांचा नाश केला आहे. यामुळे त्यांना जमीन, जंगले आणि उत्पादनावरील पारंपारिक हक्कांपासून वंचित ठेवले आणि नवीन आर्थिक आणि राजकीय प्रणालींच्या धोरणांचा फायदा होण्यापासून त्यांना रोखले. ईशान्य डोंगराळ राज्यांतील आदिवासी मध्य भारतातील लोकांपेक्षा वेगळे आहेत कारण ते गरीब किंवा अन्यायग्रस्त नाहीत. त्यांचा मिशनरी कार्यात जास्त संपर्क आला आहे आणि म्हणूनच ते मध्य भारतातील लोकांपेक्षा अधिक शिक्षित आहेत.

आपली प्रगती तपासा

१. आरक्षण व त्यातील घटकांचे तपशीलवार वर्णन करा.
२. भारतातील अनुसूचित जाती / जमाती समुदायांवर परिणाम घडविणाऱ्या प्रतिनिधींच्या मुद्द्यांचा उल्लेख करा.

७.३.२. लिंग आणि आरक्षण

आपल्या समाजातील लैंगिक अल्पसंख्याकांना लैंगिकतेच्या मुद्यामुळे विचलित केले गेले आहे, ज्यामुळे सामाजिक विभाजन होते. त्यांचे अस्तित्व असणे हे अप्राकृतिक मानले जाते. सुप्रीम कोर्टाने नुकतीच थर्ड जेंडरला कोणत्याही लिंगाविरुद्ध स्वतंत्र कल्पना म्हणून मान्यता दिली. शिवाय, रोजगार शोधण्यासाठी कोर्टाने ट्रान्सजेंडर लोकांना 'सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या मागास' समजले पाहिजे. तथापि, हे स्पष्ट करण्यात आले की या निकालामध्ये केवळ समलैंगिक संबंध आहेत आणि ते समलैंगिक, समलिंगी व्यक्ती किंवा उभयलिंगी सारख्या समाजातील इतर घटकांवर लागू होत नाही. समलैंगिक संबंधांचे अलीकडील अ-गुन्हेगारीकरण योग्य दिशेने एक प्रलंबीत पाऊल आहे, तथापि मुख्य प्रवाहातील समाजातील वैकल्पिक लैंगिकता स्वीकारण्यासाठी अजून बरेच मार्ग आहे. या अल्पसंख्याकांच्या उन्नतीसाठी काम करणाऱ्या असंख्य स्वयंसेवी संस्था असल्या तरी, लोक त्यासाठी मोकळे असतील तरच यशस्वी होईल. तिसरे लिंग मर्यादा कायम असताना, लिंगभ्रष्ट लोकांना पूर्वग्रह, अन्याय आणि भेदभाव सामोरे जावे लागेल. अल्पसंख्यांक हक्कांविषयी शिक्षण आणि संवेदनशीलतेसाठी, राजकीय नेते आणि त्यांच्या घटक पक्षांना यात सामील होणे आवश्यक आहे, कारण ते द्वारपालांचे आहेत जे हे ठरवतात की राजकीय पक्षांमध्ये किती दूर असलेल्या गटांना भाग घेण्याची परवानगी आहे.

महिलांनी राजकीय सहभागाबरोबरच शिक्षणामध्ये महत्त्वपूर्ण प्रगती केली आहे, तरीही जगभरातील नेतृत्वपदावर त्यांचे प्रतिनिधित्व कमीच आहे. राजकारणामध्ये लैंगिक समानता आणण्यासाठी काही देशांनी या पोट-कायद्यांना प्रतिसाद दिला आहे; कॉर्पोरेट बोर्डांवर लैंगिक समानता बाळगण्याची इच्छा असणाऱ्या लोकांमध्ये वाढ होत आहे. देशातील महिलांविषयीचे वर्तन बहुधा कोटा स्वीकारण्याशी संबंधित आहे. भारत आणि नॉर्वे या दोन्ही देशांमध्ये, राजकीय कोट्यांची यादृच्छिक नियुक्ती आणि बोर्ड कोटाची अनपेक्षित ओळख यामुळे संशोधकांना कार्यक्षम विश्लेषण करण्यास सक्षम केले, म्हणून या पुनरावलोकनाने या दोन व्यवस्थांमधील पुराव्यांवर लक्ष केंद्रित केले. भारतीय पुरावा असे दर्शवितो की कोट्यातून महिला नेतृत्व वाढते आणि धोरणात्मक परिणामांवर परिणाम होतो.

सर्वोच्च निर्णय घेणाऱ्या संस्थांमध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व करणे हे महिलांना राजकीयदृष्ट्या सक्षम बनवण्याचे महत्त्वपूर्ण घटक आहे. एखादा देश भेदभाव करत असल्यास आपल्या नागरिकांचा अभिमान बाळगू शकत नाही आणि जोपर्यंत तो आपल्या पुरुषांइतकेच आपल्या स्त्रियांशी वागत नाही तोपर्यंत कोणताही सुसंस्कृत समाज आधुनिक असल्याचा दावा करू शकत नाही. १९८० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात राजीव गांधी यांनी निवडणूक संस्थांच्या सर्व स्तरांवर ३०% महिला कोट्याची कल्पना मांडली होती. महिलांच्या अधिकारांना तळागाळातील स्तरावर बढती मिळावी यासाठी महिला गटांना आरक्षण पंचायत स्तरावर मर्यादित करावे अशी त्यांची इच्छा होती. या मागणीकडे लक्ष देण्यासाठी ७३ आणि ७४ व्या घटनादुरुस्तीचा समावेश करण्यासाठी भारतीय राज्य घटनेत १९९३ मध्ये सुधारणा करण्यात आली. १९५५ मध्ये कोट्यांचा मुद्दा पुन्हा उठविला गेला, परंतु संसदेत महिलांच्या प्रतिनिधींकडे लक्ष केंद्रित केले गेले. १९६६ मध्ये, देवगौडा यांच्या नेतृत्वात संयुक्त मोर्चाच्या सरकारने संसदेत आरक्षण लागू केले, परंतु काही पुरुष राजकारण्यांनी हे बदल नाकारले ज्यांनी असा युक्तिवाद केला की स्त्रियांनी घरीच राहावे. माध्यमांनी "सेक्सची लढाई" असे वर्णन केले होते. १९९८ मध्ये संसदेत महिलांसाठी ३३ % जागा राखीव असलेल्या प्रस्तावित आरक्षणाच्या विधेयकाविरोधात निषेध नोंदविण्यात आला. तथापि, मध्यमवर्गीय महिलांनाच फायदा होईल अशी चिंता व्यक्त करून या विधेयकाला विरोध करणाऱ्या पुरुषांनी अनेकदा कामकाज तहकूब केले, त्यामुळे हे विधेयक तहकूब केले.

समकालीन भारताचे वैशिष्ट्य म्हणजे उत्पीडित गटांच्या परस्परविरोधी हालचाली. इतिहासातील प्रदीर्घ अत्याचाराला तोंड देण्यासाठी समाजाचे संपूर्ण लोकशाहीकरण आवश्यक आहे. हे भारतासारख्या बहुआयामी समाजात आणखी महत्त्वाचे आहे, जिथे राजकीय व्यवस्थेने या दडपशाहीचा सामना करण्यासाठी सर्व गटांमध्ये समानता सुनिश्चित केली पाहिजे. दुसऱ्या शब्दांत, लैंगिक समानता आणि न्यायाच्या शोधास दडपशाही केलेले गट आणि समुदाय मुक्त करण्यासाठीच्या लढ्याशी जोडले जाणे आवश्यक आहे.

आपली प्रगती तपासा

१. घटनेतील महिला आरक्षणातील आव्हानांवर चर्चा करा.

७.३.३. अपंग आणि आरक्षण असणारी व्यक्ती

अनेक सांस्कृतिक प्रवचनांच्या जटिल, सूक्ष्म सूक्ष्मतेचा विचार करता, भारतातील अपंगत्वासाठी बोलणी करणे आणि व्याख्या करणे आवश्यक आहे. एकीकडे, अपंगत्व म्हणजे कमतरता किंवा दोष असे गृहित धरले जाते, परिणामी क्षमता कमी होते. या व्यतिरिक्त, धार्मिक श्रद्धेच्या संदर्भात आणखी एक थीम दर्शविली आहे की, अपंग लोकांना त्यांच्या दुष्कर्माबद्दल किंवा त्यांच्या कुटुंबातील लोकांना देव शिक्षा देतो. अशक्तपणाला भूतकाळातील स्वच्छता करण्याचा एक मार्ग म्हणून पाहिले जाते. अपंगत्वाबद्दलची आणखी एक समजूतदारपणा स्वतःचे संरक्षण आणि काळजी घेण्याचा एक मार्ग आहे. जरी ती विपुल नसली तरी ही उदाहरणे नॉन-पॉझिटिव्हिटी नकारात्मक सांस्कृतिक अस्मितेचे वर्णन कसे करतात हे स्पष्ट करतात. अपंग लोक अजूनही समाजात संघर्ष करताना दिसतात, कारण

समान संधी, संरक्षण हक्क आणि पूर्ण सहभाग कायदा १९९५ अजूनही योग्य अंमलबजावणीची वाट पाहत आहे ज्यामुळे वातावरण अप्रिय होईल. (श्रवणविषयक दुर्बलते असणाऱ्या लोकांसाठी दर आठवड्याला एक सांकेतिक भाषेची बातमी प्रसिद्ध केली जाते आहे.) अपंग वर्गासाठी वाचन सामग्रीची श्रेणी मर्यादित आहे आणि आवश्यकतेच्या इतर कारणांमुळे त्यांना वगळलेले वाटत नाही. बऱ्याच प्रकरणांमध्ये, अपंग व्यक्तींसाठी राज्याने पुरविल्या गेलेल्या सेवा स्वयंसेवी क्षेत्राद्वारे पुरविल्या जातात, ज्यामुळे गरजू लोकांच्या अगदी लहान गटाचा भागदेखील त्यात सहभाग घेता घेत नाही.

आपली प्रगती तपासा

१. अपंग व्यक्तींच्या आरक्षणासंदर्भातील समस्यांबाबत एक टिपण लिहा.

७.३.४. अल्पसंख्याक आणि आरक्षण

अनुसूचित जाती-जमातीविषयी माहिती देणाऱ्या सरकारने तयार केलेल्या जाती व जमातींच्या याद्या असूनही घटनेत अल्पसंख्याकांची स्पष्ट व्याख्या नाही. "अल्पसंख्याक" हा शब्द सामान्यतः जातीच्या उत्पत्ती, वंश, भाषा, राजकारण आणि धर्म यांच्याद्वारे ओळखल्या जाणाऱ्या गटाचे वर्णन करण्यासाठी केला जातो. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १४ नुसार कायदानुसार अल्पसंख्याकांना समान संरक्षणाची हमी देण्यात आली आहे. कलम १५ मध्ये धर्म, वंश, जाती, लिंग किंवा जन्मस्थळाच्या आधारे भेदभाव करण्यास मनाई आहे, तर कायदानुसार कलम १६ समान संरक्षण सार्वजनिक रोजगारावर लागू आहे. कलम २९ मध्ये अल्पसंख्याकांची भाषा, लिपी आणि संस्कृती याची हमी देण्यात आली आहे आणि अनुच्छेद ३० त्यांच्या विश्वास किंवा तत्त्वज्ञानाच्या आधारे शैक्षणिक संस्था स्थापन आणि प्रशासित करण्याच्या त्यांच्या अधिकाराची हमी देते. प्राथमिक स्तरावर मातृभाषा शिकवण्याच्या पुरेशा संधींसाठीही तरतूद केली जाते. मुसलमान व नव-बौद्ध हे दोन अन्य समुदाय खरोखर वंचित आहेत. नव-बौद्धांचे बहुसंख्य लोक अनुसूचित जातीचे आहेत, त्यामुळे अनुसूचित जातीच्या चर्चेत त्यांचे स्थान असेल. घटनेत धार्मिक अल्पसंख्याकांना त्यांचा वेगळा सांस्कृतिक वारसा जपण्यासाठी स्वतंत्र शैक्षणिक संस्था स्थापन करण्याची तरतूद करण्यात आली आहे. भारतीय समाज सांस्कृतिक विविधतेसाठी देखील ओळखला जातो. उल्लेख करणे विसरू नका, प्रतिनिधी आणि सहभागी प्रक्रिया तयार करताना अल्पसंख्यक गटातील भिन्नता विचारात घेणे आवश्यक आहे आणि अल्पसंख्याकांच्या उच्च वर्णनासाठी टाळण्यासाठी परस्पर प्रतिनिधित्व सुनिश्चित करणे आवश्यक आहे, ज्यास कधीकधी मलई थर म्हटले जाते. अल्पसंख्याकांचे प्रतिनिधित्व प्रभावीपणे राजकीय संस्थांच्या पलीकडे नागरी सेवा आणि पोलिसांसारख्या इतर रचनांमध्ये करणे आवश्यक आहे. सत्तेच्या काळात अन्याय दूर करण्यापासून रोखलेल्या संस्था. (आंतरराष्ट्रीय IDEA, २०१३).

आपली प्रगती तपासा

१. भारतातील अल्पसंख्याकांविषयी एकसमान समजूत घालण्याची आव्हाने स्पष्ट करा.

७.३.५. चांगल्या समावेशासाठी शिफारसी

आरक्षण व प्रतिनिधित्व प्रश्नासाठी
संविधानिक तरतूद

अस्सल सामावेशानाची दिशा मोठ्या प्रमाणात बदलू शकते; तथापि, समावेशानाची धारणा अस्सल असल्यास ती राज्यघटनेस कायदेशीरपणा आणि स्वीकृती प्रदान करते. तरीही, प्रतिनिधित्व कायदेशीरपणा देखील एक वादग्रस्त विषय आहे आणि अल्पसंख्यांक आणि विशेषतः धार्मिक गटांच्या वतीने बोलण्याचा अधिकार कोणाला आहे हा प्रश्न आहे. बहुतेक धार्मिक गट सामान्यतः एकसमान नसतात - एकतर आर्थिकदृष्ट्या किंवा राजकीयदृष्ट्या - आणि त्यांचे प्रतिनिधित्व बहुतेकदा गटाच्या उच्चभ्रू व्यक्तीचे मानले जाते. वस्तुतः उपसमूह शक्ती आणि वेगवेगळ्या आवडीनिवडीतील गुंतागुंत अनेक अल्पसंख्यांक गटांनी वाढविली आहेत, ज्यात वांशिक अल्पसंख्यक, महिला, एलजीबीटीआय लोक आणि इतर अनेकांचा समावेश आहे. हे उपेक्षित गट सहसा एकसंध नसतात आणि विविध मते दर्शवितात, ज्यामुळे कोणत्याही बदल प्रक्रियेस गटांचे व्यवस्थापन करणे अवघड होते. याचा अर्थ सहसा स्वतः ला शिक्षित करणे, एकमत बनवणे आणि बहुसंख्यतेबद्दल संवेदनशीलता देण्याआधी कमीतकमी सामान्य मैदान आणि युती स्थापित करणे होय. सिमान्तिक गटातील सदस्यांना घटनेच्या निर्मितीच्या टेबलावर जागा दिली गेली असेल तर, असे मानणे असामान्य नाही, ते प्रतिनिधित्वाच्या अनेक पदे धारण करू शकतात आणि प्रतिनिधित्व प्राप्त करू शकतात. हे विशेषतः स्त्रियांसाठी खरे आहे, ज्यांना बहुतेकदा सर्व महिलांचे प्रतिनिधित्व केले जाण्याची अपेक्षा असते, तसेच इतर उपेक्षित गट, कारण अनेक सीमांत गट आणि त्यांचे ज्या पक्षाचे हितसंबंध आहेत त्यांचे स्थान नष्ट करतात. यामुळे त्यांच्या नोकऱ्या अधिक आव्हानात्मक बनतात. त्यांचे उदाहरण म्हणजे स्त्रीने महिलांच्या प्रश्नांवर कोणतीही भूमिका न घेता कोटा आवश्यकता किंवा इतर कायदेशीर गरजा पूर्ण करण्यासाठी महिलांचा वापर केल्याने पुरुष आणि महिला या दोघांचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी निवडलेली स्त्री. (क्रोक, २००६)

राज्यघटनेच्या प्रक्रियेत अर्थपूर्ण योगदान देण्यासाठी सीमान्त गटांना एकत्र करणे महत्वाचे आहे. दीर्घ कालावधीत, हे शाश्वत शांतता आणि सुरक्षितता तसेच विविध अस्मितेची ओळख सुनिश्चित करेल.

बहुसंख्य गटांशी सकारात्मक गुंतवणूकी: अल्पसंख्यांक आणि उपेक्षित गटांनी बहुसंख्यांकांशी संवाद साधणे महत्वाचे आहे जेणेकरून अल्पसंख्यांकांकरिता मजबूत भूमिका बहुसंख्य हितसंबंध कमी करेल अशी मते दूर होतील.

प्रभावी समावेशन निर्माण प्रक्रियेवर त्यांच्या स्वतःच्या सदस्यांच्या उपेक्षित गटांच्या शिक्षणामध्ये गुंतवणूक करून, सीमान्त गट बहुसंख्यांक काम करण्यापूर्वी कमीतकमी सामान्य पदे आणि व्यापक आंतरिक आघाड्या मिळू शकतात.

प्रामुख्याने राजकीय पक्ष, पत्रकार आणि न्यायव्यवस्था - सीमांत गट आणि प्रबळ गट यांच्यात युती स्थापन करणे. हे समोरासमोरच्या संबंधांद्वारे प्राप्त केले जाऊ शकते, परंतु वर्चस्व असलेल्या गटांना उपेक्षित लोकांच्या गरजांबद्दल संवेदनशील करण्याच्या उद्देशाने शिक्षण आणि प्रशिक्षण अभियानांद्वारे देखील प्राप्त केले जाऊ शकते. शेवटी, हे जनतेसाठी उपलब्ध करून दिले पाहिजे. यासारख्या प्रक्रियेची सुरुवात प्रबळ आणि उपेक्षित गटांच्या

हितसंबंधात संरेखित करून होते. या प्रक्रियेत, हे सुनिश्चित करा की उपेक्षित गटांनी त्यांच्या सुरक्षिततेविषयी आदर व्यक्त केला आहे.

बहुआयामी वकिलांचा दृष्टिकोन: उपेक्षित गटांच्या हक्कांसाठी वकिलांसाठी व्यापक दृष्टिकोन स्वीकारणे महत्वाचे आहे. विशेषतः त्यांना मानवी हक्कांच्या मजबूत आराखड्यावर तसेच स्वतंत्र न्यायव्यवस्थेवर भर देण्याची गरज आहे. राज्यघटनेच्या प्रक्रियेत दुर्लक्षित गटांचा सहभाग सुलभ करण्यासाठी माहिती कम्युनिकेशन टेक्नॉलॉजी (आयसीटी) उपलब्ध अनेक साधनांपैकी एक आहे. आणि म्हणून समोरासमोरच्या सल्लामसलत यासारख्या अन्य पद्धतींचा पर्याय घेऊ नये. आयसीटी-आधारित एकसर्वेजमध्ये, प्रतिनिधींच्या समस्यांसह सहभागींच्या हितसंबंधांवर जोर देणे आणि मापन करणे आवश्यक आहे.

यादी: भेदभाव नसलेल्या कलमा अंतर्गत विशिष्ट अल्पसंख्याक गटांची यादी करण्यासाठी काळजीपूर्वक विचार करणे आवश्यक आहे. लिंग-संवेदनशील मानदंडांचा अवलंब करून लैंगिक समानतेला प्रोत्साहन देणारी घटनात्मक चौकट तयार करा. संविधान निर्मिती प्रक्रियेत महिलांना भाग घेण्यासाठी आणि रोजीरोटीच्या सुरक्षिततेविषयी आणि संघर्षानंतरच्या व्यवस्थांमध्ये सुरक्षा, सुरक्षा आणि प्रभावी अन्न सुरक्षा याविषयी त्यांच्या चिंता व्यक्त करण्यासाठी महिलांना संधी उपलब्ध करून देणे. विशेषतः महिलांना घटनात्मकतेच्या लिखाणासंदर्भातील तांत्रिक विषयांमध्ये गुंतविण्याचा आत्मविश्वास मिळाला पाहिजे.

दुर्लक्षित गटांच्या हक्कांची बाजू मांडणाऱ्या लोकांना मानवी हक्कांची चौकट, स्वतंत्र न्यायव्यवस्था आणि सर्वसाधारणपणे जबाबदार सरकार यासारख्या थेट त्यांच्या हितसंबंधित तरतुदींवर लक्ष केंद्रित करण्यापेक्षा घटनेत बदल करण्यासाठी व्यापक दृष्टिकोन बाळगण्याची गरज आहे.

शेवटी, भेदभाव नसलेल्या कलमे असलेल्या याद्यांमध्ये समाविष्ट करण्याच्या प्रयत्नांचा विचारपूर्वक विचार केला गेला पाहिजे आणि दुर्लक्षित गटांच्या यादीतील सकारात्मक आणि नकारात्मक प्रभाव ओळखण्यासाठी पुढील संशोधन हाती घेतले पाहिजे. दुर्लक्षित गटांसाठी, सामान्य मानवी हक्क संरक्षण असलेल्या मजबूत घटनेपेक्षा याचा जास्त फायदा होतो.

७.४. सारांश

हे घटक भिन्न असुरक्षित गटांच्या घटनांमध्ये विविध तरतुदी आणि त्यांना भेडसावणा प्रतिनिधींच्या मुद्द्यांना अधोरेखित करते. अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीच्या व्याख्येतून, घटनेतील विविध सुविधांचा आढावा देण्यात आला आहे. यानंतर इतर मागासवर्गीय वर्गासाठी तात्पुरती सेफगार्ड्स (रक्षक) देण्यात आले आहेत. लिंग आणि अपंगत्वावर आधारित आरक्षणाची शेवटी चर्चा केली जाते.

दुसऱ्या विभागात, आपण भारतीय समाजातील विविध गटांच्या प्रतिनिधींशी संबंधित मुद्द्यांवर चर्चा करतो. आरक्षणाबाबत आणि अनुसूचित जाती आणि जमातीच्या हक्कांशी

संबंधित मुद्द्यांचा थोडक्यात शोध घेण्यापासून आपण महिला, ट्रान्स व्यक्ती आणि लैंगिक अल्पसंख्यकांना भेडसाविणाऱ्या मुद्द्यांमधून पुढे जाऊ. पुढे, अपंगत्वाशी संबंधित मुद्द्यांविषयी माहिती समजून घेण्याबाबत चर्चा झाली. चांगल्या समावेशासाठी काही शिफारशींसह त्याची समाप्ती होते.

७.५ प्रश्न

१. महिला आरक्षण विधेयकावरील चर्चेचे परीक्षण करा.
२. अनुसूचित जाती व जमातींसाठी घटनेत समाविष्ट असलेल्या तरतुदींची रूपरेषा.
३. भारतीय राज्यघटनेत नमूद केल्यानुसार अपंगत्व असलेल्या व्यक्तींच्या अधिकाराचे तपशीलवार वर्णन करा.
४. भारतातील अनुसूचित जमाती आणि अनुसूचित जमाती गटांना योग्य प्रतिनिधित्व रोखणाऱ्या यंत्रणेचे तपशीलवार वर्णन करा.
५. संसदेत महिला आरक्षणासंदर्भात वादविवाद ची चर्चा करा.
६. अपंगत्व असलेल्या व्यक्तींसाठी होकारार्थी कृती राबविण्याच्या आव्हानांवर भाष्य करा.

७.६ संदर्भ आणि अधिक वाचनासाठी

Babu, H. (2010). The Curious Case of OBC Reservations. *Economic and Political Weekly*, 45(47), 15-18. Retrieved May 20, 2021, from <http://www.jstor.org/stable/25764144>

Basavaraju, C. (2009). Reservation Under the Constitution of India: Issues and Perspectives. *Journal of the Indian Law Institute*, 51(2), 267-274. Retrieved June 1, 2021, from <http://www.jstor.org/stable/43953443>

Chanana, K. (1993). Accessing higher education: the dilemma of schooling women, minorities, Scheduled Castes and Scheduled Tribes in contemporary India. *High Educ* 26, 69–92. Retrieved May 17, 2021, from <https://doi.org/10.1007/BF01575107>

Hooda, S. Preet. (2001). *Contesting reservations: the Indian experiment on affirmative action*. Jaipur: Rawat Publications.

International IDEA. (2013), *Marginalised Groups and Constitution Building*. A Roundtable Report.

Krook, Mona. (2006). Gender Quotas, Norms, and Politics. *Politics & Gender*. 2. 110 - 118. 10.1017/S1743923X06231015.

वंचित गट आणि समुदाय :
जात, जमात आणि लिंगभाव

Menon, N. (2000). Elusive 'Woman': Feminism and Women's Reservation Bill. *Economic and Political Weekly*, 35(43/44), 3835-3844. Retrieved May 20, 2021, from <http://www.jstor.org/stable/4409891>

Niranjan, M. (2020). Legal Rights of Transgender People in India. Retrieved June 1, 2021 from

https://www.researchgate.net/publication/341280156_LEGAL_RIGHTS_OF_TRANSGENER_PEOPLE_IN_INDIA

Singh,G, (2021) Constitutional Validity in the Economically Weaker Section Reservation, 4 (2) *IJLMH* Page 631 - 652 (2021). Retrieved June 1,2021, from DOI: <http://doi.one/10.1732/IJLMH.26128>

सार्वजनिक कक्षा (PUBLIC SPHERE)

डॉ. फाल्गुनी वाहनवला

घटक रचना

- ८.० उद्दिष्टे
- ८.१ प्रस्तावना
- ८.२ जर्गेन हेबरमास आणि सार्वजनिक कक्षा
 - ८.२.१ टीका
- ८.३ भारतात सार्वजनिक कक्षेचा उदय
 - ८.३.१ वसाहतवादी धोरणांचा प्रभाव
 - ८.३.२ राष्ट्रीय चळवळीचा प्रभाव
- ८.४ स्वातंत्र्योत्तर भारतातील सार्वजनिक कक्षा
- ८.५ सारांश
- ८.६ प्रश्न
- ८.७ संदर्भ ग्रंथ

८.० उद्दिष्टे

- 'सार्वजनिक कक्षा' ही संकल्पना समजून घेणे.
- भारतात 'सार्वजनिक कक्षा' कशी विकसित झाली हे जाणून घेणे.
- स्वातंत्र्योत्तर भारतातील 'सार्वजनिक कक्षे'विषयी माहिती करून घेणे.

८.१ प्रस्तावना

सामाजिक सिद्धांत व चिकित्सक तत्वज्ञानामधील 'फ्रँकफर्ट स्कूल' म्हणून ओळखला जाणारा विचारप्रवाह फ्रँकफर्ट येथील गॉथे विद्यापीठाशी निगडित होता. सन १९३० च्या दशकातील समकालिन सामाजिक-आर्थिक व्यवस्थांविरुद्धची (भांडवलदारी, फॅसिस्ट व कम्युनिस्ट) प्रतिक्रिया म्हणून जर्मनीमध्ये ही वैचारिक चळवळ दोन महायुद्धांच्या दरम्यानच्या काळात (१९१८-३३) व जर्मनीतील 'वेईमार रिपब्लिक'च्या काळात सुरु झाली. तर्कसंगत अशा सामाजिक संस्थांच्या माध्यमातून परिवर्तन घडून येऊ शकेल अशा परिस्थितीचा पुरस्कार 'फ्रँकफर्ट स्कूल'मधील विचारवंत करत असत. प्रत्यक्षवाद, ऐहिकवाद आणि दैववाद या मतप्रणालींच्या पलिकडे जाऊन चिकित्सक तत्वज्ञानाची कांस

धरण्याच्या प्रयत्नांमुळे हे विचारवंत सामाजिक सिद्धांतांमध्ये चिकित्सकतेवर भर देत असत. १९६० च्या दशकापासून 'दि 'इन्स्टिट्यूट फॉर सोशल रीसर्च'मधील चिकित्सक सिद्धांतांच्या कामाला जर्गेन हेबरमास यांनी संवादी तर्कसंगतता (Communicative Rationality) व आंतर आत्मनिष्ठता (inter-subjectivity) यावर केलेल्या चिंतनाने चालना मिळाली.

८.२ जर्गेन हेबरमास आणि सार्वजनिक कक्षा:

जर्गेन हेबरमास हे चिकित्सक सिद्धांतांच्या पठडीतील एक जर्मन तत्वज्ञ व समाजशास्त्रज्ञ आहेत. 'सार्वजनिक कक्ष'ची (Public Sphere) संकल्पना हे हेबरमास यांचे सर्वात लक्षणय योगदान आहे. यात लोकशाहीचा आणि बहुदंगी समाजांमधील तिच्या अस्तित्वाचा अभ्यास केला जातो. 'सार्वजनिक कक्ष'चा इतिहास आणि तिच्यासंबंधीचा वाद जर्गेन हेबरमास यांनी 'इन्स्टिट्यूट फॉर सोशल रीसर्च'मध्ये केलेल्या कामातून उत्तम प्रकारे स्पष्ट होतो.

सन १९५० च्या दशकात हेबरमास यांनी जर्मनीत फ्रॅंकफर्ट येथे हॉर्कहायमर व अँडोर्नो यांच्या हाताखाली शिक्षण घेतले. त्या काळात त्यांनी प्रबोधनाच्या काळात व अमेरिकी आणि फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या काळात निवडणूका कशा घेण्यात आल्या व त्याचा राजकीय संभाषणावर कसा प्रभाव पडला याचा अभ्यास केला. हेबरमास यांच्या मते कोणत्याही समाजाच्या लोकशाहीकरणात लोकांचा राजकीय सहभाग हा केंद्रीय घटक असतो. त्यांनी असे लिहिले आहे की, उदारमतवादी लोकशाहीच्या काळातील औद्योगिक समाजात बुर्झवा सामाजिक जीवनाचे खासगी स्वरूप मुख्यतः माध्यमांतून होणारी चर्चा व उच्चभू वर्ग ठरवीत असे. 'सार्वजनिक कक्ष'चे रचनात्मक परिवर्तन याच्या उलटे असते.

ब्रिटन, फ्रान्स व जर्मनीमध्ये १८व्या व १९ व्याशतकात झालेल्या 'बुर्झवा सार्वजनिक कक्ष'च्या विकासाचा हेबरमास यांनी अभ्यास केला आणि नंतर २० व्या शतकात त्याचा कसा न्हास झाला याविषयीचे प्रश्न उपस्थित केले. बुर्झवा सार्वजनिक कक्षा, सार्वजनिक मत आणि प्रसिद्धीच्या कल्पनांचा आराखडा मांडण्याखेरीज हेबरमास यांनी सामाजिक व्यवस्था, राजकीय क्रिया आणि सामाजिक कक्षची संकल्पना व त्यामागचे तत्वज्ञान सांगत असतानाच समाजाच्या गरजेनुसार सार्वजनिक कक्षा कशी विकसित होत जाते हेही उदाहरणांनी दाखवून दिले. शेवटी त्यांनी सार्वजनिक कार्यात कसा बदल होत गेला व सार्वजनिक मते कशी बदलत गेली याचेही स्पष्टिकरण केले. हेबरमास असेही सांगतात की, सुमारे सन १७००च्या सुमारास उदयास आलेल्या मध्यमवर्गीय बुर्झवा सार्वजनिक कक्षने व्यक्तीच्या कौटुंबिक, आर्थिक व सामाजिक जीवनातील चिंता यांच्या गरजांची सीमारेषा आखण्याचे काम केले. या परंपरेत बुर्झवा व नागरिक यांना एकत्र आणण्यासाठी सामाजिक सहमती आणि सामायिक हित प्राप्तीच्या मार्गांमधील संघर्षाचा उपयोग करून घेतला जातो. त्यांच्या संकल्पनेतील सार्वजनिक कक्षेत वृत्तपत्रे व नियतकालिकांसह माध्यमांचे विस्तृत क्षेत्र, जेथे राजकीय चर्चा होतात अशा संसदेसारख्या संस्था, राजकीय क्लब, साहित्य मंडळे, जेथे सार्वजनिक सभा-बैठका होतात अशी ठिकाणे, पब्लि, कॉफीशॉप्स तसेच सामाजिक व राजकीय विचारमिनिमयास अनुकूल अशा अन्य सार्वजनिक जागांचा समावेश होतो. एवढ्या विस्तृत असा सार्वजनिक कक्षचा उदय झाल्याने व्यक्ती व संघटना या दोघांनाही आपले विचार थेटपणे व्यक्त करून सार्वजनिक मतावर तसेच आपल्या

समाजातील कायदे आणि धोरणांवर प्रभाव टाकण्याची संधी इतिहासात प्रथमच मिळाली. बुर्झवा सार्वजनिक कक्षा विकसित झाल्याने शासकीय सत्तेला विरोध करणारे असे सार्वजनिक मत व सर्वसाधारणपणे बुर्झवा मध्यमवर्गीय समाजाचा वरचष्मा असलेले हितसंबंध निर्माण करणे शक्य झाले. हेबरमास यांना अपेक्षित असलेली सार्वजनिक कक्षा ही अशी जागा आहे जी नागरी जीवनातील दैनंदिन गरजा व शासकीय सत्तेचे क्षेत्रा यांच्या मध्ये असते. परिणामी ही सार्वजनिक कक्षा कामाची ठिकाणे आणि कुटुंबांचे खासगी क्षेत्र आणि शासनव्यवस्था यांच्यातील संवादाचा दुवा म्हणून काम करते. हेबरमास यांच्या शब्दांत सांगायचे तर 'बुर्झवा सार्वजनिक कक्षा' ही अशी जागा असते जेथे व्यक्तीचा सरकारशी व तिच्या हक्कांची गळचेपी करणाऱ्या धोरणांशी संबंध येतो.

तुमची प्रगती तपासा

१. सामाजिक विज्ञानातील 'फ्रंकफर्ट विचारधारा' थोडक्यात स्पष्ट करा.

सार्वजनिक कक्षेच्या तत्त्वांनुसार सर्वसाधारणपणे लोकांशी संबंधित अशा कणत्याही बाबीवर तेथे चर्चा होऊ शकते. अभिव्यक्ती आणि संघटन स्वातंत्र्य, माध्यमांचे स्वातंत्र्य आणि राजकीय व्यवहारांमध्ये खुलेपणाने सहभागी होण्याची मुभा या सर्वांनी मिळून 'सार्वजनिक कक्षा' तयार होते. अशा प्रकारच्या बुर्झवा सार्वजनिक कक्षेला लोकशाही चळवळीतून संस्थागत स्वरूप प्राप्त होते. यात संविधानाने लोकांचे हक्क व अधिकार निश्चित केले जातात व लोकांच्या आपसातील किंवा सरकारशी असलेल्या वादांचा निवाडा करण्यासाठी न्यायव्यवस्था उभी केली जाते. अशा प्रकारे शासकीय निर्णय प्रक्रियेत सर्वच बाबतीत सार्वजनिक कक्षेचा परिणाम होत असतो.

हेबरमास यांच्या मते उदारमतवादी अशी सार्वजनिक कक्षा प्रबोधन काळात तसेच अमेरिकी व फ्रेंच क्रांतीच्या वेळी उदयास आल्या. पण आता कल्याणकारी सरकारच्या भांडवलशाहीत व सार्वत्रिक लोकशाहीत तिचे स्वरूप माध्यमांच्या प्रभावाखालील सार्वजनिक कक्षा असे बदलले आहे. चिंतन, चर्चा व विचार-विनिमयातून तर्कसंगत सहमतीने सार्वजनिक मत तयार होण्याचे दिवस आता मागे पडले असून आता सर्वेक्षणांचे निष्कर्ष आणि माध्यमांमधील चर्चा यातून हवे तसे सार्वजनिक मत घडवून घेण्याचे दिवस आले आहेत.

दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर हेबरमास मीडियाला सार्वजनिक विषयांवर सभ्यपणे चर्चा करण्याचे वैध माध्यम मानत नाहीत. त्यांच्या मते कॉर्पोरेट व सरकारी मालकीच्या मीडियाला हव्या असलेल्या विषयांवर चर्चा घडवून आणण्याचे माध्यमे हस्तक बनली आहेत. अशा प्रकारे सार्वजनिक चर्चा आणि त्यातील व्यक्तीचा सहभाग यांच्यातील नाळ तुटली असून नागरिकांची अवस्था जे होईल ते निमूटपणे पाहात बसाव्या लागणाऱ्या मूक निरीक्षकाची झाली आहे. सार्वजनिक कक्षेला नवसंजीवनी देण्यासाठी हेबरमन यांनी जे अनेक प्रस्ताव मांडले त्यांत सार्वजनिक आदानप्रदान ज्यांच्या माध्यमांतून होऊ शकते अशा संस्थांनीच यात हस्तक्षेप करण्याच्या प्रस्तावाचाही समावेश आहे.

८.२.१ टीका:

हेबरमास यांनी केलेल्या 'सार्वजनिक कक्षे'च्या अभ्यासाचीही अनेकांनी चिकित्सक मीमांसा केलेली आहे. बुद्ध्या समाजांमध्ये 'सार्वजनिक कक्षे'वर बहुधा गौरवणी व मालमत्तादार पुरुषांचा प्रभाव असे. पण हेबरमास यांनी मांडलेल्या 'सार्वजनिक कक्षे'च्या संकल्पनेत सहिष्णुता, विविधता व चर्चा-संवादाचे उदारपणे व लोकप्रियतेने स्वागत केले जाते. बुद्ध्या मानसिकतेच्या सार्वजनिक कक्षेत ज्यांचे आवाज व हितसंबंध दुर्लक्षिले गेले अशा कष्टकरी वर्गांच्या, पददलितांच्या व महिलांच्या सार्वजनिक कक्षाही त्यासोबतच तयार होत गेल्या. पददलितांच्या व कष्टक्यांच्या सार्वजनिक कक्षांकडे हेबरमास यांनी लक्ष दिले नाही, अशी टिका अँलेक्झांडर क्लुगे व ऑस्कर नेगिट करतात.

त्यामुळे एकाच उदारमतवादी व लोकतांत्रिक अशा सार्वजनिक कक्षेचा ध्यास धरण्याऐवजी परस्परांना छेद देणाऱ्या व प्रसंगी विरोधाभासी अशा अनेक सार्वजनिक कक्षांची कल्पना करणे अधिक लाभदायी ठरते. अशा सार्वजनिक कक्षा समाजाच्या मुख्य प्रवाहातून वगळल्या गेलेल्या गटांच्या तसेच मुख्य प्रवाहातही एकाहून अधिक असू शकतात. आणखी हेही लक्षात घेणे महत्वाचे आहे की, नव्या सामाजिक चळवळी, नवी तंत्रज्ञाने व सार्वजनिक आदान-प्रदानाची नवी ठिकाणे उदयास आल्याने सार्वजनिक कक्षेचे स्वरूपही बदलत चालले आहे.

तुमची प्रगती तपासा

१. सामाजिक विज्ञानातील 'फ्रंकफर्ट विचारधारा' थोडक्यात स्पष्ट करा.

८.३ भारतात 'सार्वजनिक कक्षे' चा उदय

भारत ही अनेक अस्मितांची भूमी आहे. येथे नानाविध धर्म, भाषा, जमाती व समाजांमध्ये सत्तेसाठी किंवा टिकून राहण्यासाठी धडपड सुरु असते. याला जर शुचिता व भ्रष्टतेच्या कल्पनांची जोड दिली तर सर्वांची एकमुखी अभिव्यक्ती होण्यास किंवा समाजांमध्ये आपसात आदान-प्रदान होण्यास वाव मिळणे अशक्य होते. अशा अवस्थेत अल्पसंख्यांच्या संस्कृतीचे प्रतिबिंब उमटू शकत नसल्याने प्रस्थापितांच्या सार्वजनिक कक्षा अल्पसंख्यांच्या अधिकाधिक आवाक्याबाहेरच्या होत गेल्या आहेत. यात विविधतेची अभिव्यक्तिसुद्धा पुरेशी होत नसल्याने ज्यांना उदासिन मानले जाते अशा बहुसंख्यांच्या आचार-नियमांवर व मूल्यांवर सार्वजनिक कक्षा ठरत असते.

भारतातील सध्याची सार्वजनिक कक्षा इंग्रजांचा वसाहतवाद आणि त्याच्या विरोधात उभ्या राहिलेल्या राष्ट्रीय चळवळीने निर्णायकपणे तयार झाली. स्वातंत्र्यानंतरही भारताच्या सार्वजनिक कक्षेवर याच दोन गोष्टींचा प्रभाव कायम राहिला आहे. भारतातील सार्वजनिक कक्षेची वैशिष्ट्ये समजण्यासाठी आधी या कक्षेचा उदय कसा झाला हे जाणून घ्यावे लागेल.

८.३.१ वसाहतवादी धोरणांचा प्रभाव:

हेबरमास यांनी संकल्पित केलेली पश्चिम युरोपची सार्वजनिक कक्षा व ज्याला त्या 'सार्वजनिक रिंगण' म्हणतात यात फरक करून सॅन्ड्रा फ्रेईटिंग (१९९०) भारतातील सार्वजनिक कक्षा व तिचा उदय कसा झाला हे स्पष्ट करतात.

इंग्रजांच्या वसाहतवादी धोरणांचा भारतावर कसा प्रभाव पडला हे या साम्राज्यवादाने भारतीय जनतेला कशी वागणूक दिली हे जाणून घेतल्याने उत्तम प्रकारे समजू शकते. सॅन्ड्रा फ्रेईटिंग म्हणतात की, लोकांचे सरकारशी थेट सामाजिक संबंध येणे इंग्रजांनी कटाक्षाने टाळले. प्रातिनिधिक सरकारऐवजी त्यांनी प्रातिनिधिक स्वरूपाची शासनव्यवस्था राबविली. त्यात समाजातील ठराविक वर्गांचे प्रतिनिधित्व त्याच वर्गातील व्यक्ती करत. (अली, २००१) अशा प्रकारे विविध समाज घटकांचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या व्यक्तींची निवड साम्राज्यवादी सरकारच करत असे. यातून त्यांनी नामधारी प्रातिनिधिक शासनव्यवस्था उभी केली.

भारत, इंग्लंड व फ्रान्समधील सार्वजनिक कक्षांमधील फरक फ्रेईटिंग स्पष्ट करतात. भारतातील सरकार हे साम्राज्यसाहीचे होते, त्यामुळे व्यक्तींचा सरकारशी थेट संबंध येत नसे. युरोपमधील राष्ट्रीय कार्यक्रमांवर सांस्कृतिक मूल्ये व परंपरांचा मोठा पगडा आहे. यात सामायिक इतिहासावर भर देऊन सरकारशी येणाऱ्या संबंधांमध्ये सर्वजण समान असल्याचे प्रदर्शित केले जाते. लोकांचा समज याहून उलटा असला तरी इंग्रजांच्या राजवटीत भारतातील साम्राज्यवादी कार्यक्रमात शासनातील विविधतेचे दर्शन होई.

इंग्लंड व फ्रान्समध्ये सार्वजनिक निदर्शने व अन्य निषेधात्मक कार्यक्रमांच्या माध्यंतून जनमत तयार करून लोकांनी त्यांच्या शासनव्यवस्थेचे स्वरूप आकाराला आणण्यात योगदान दिले. भारतातही राष्ट्रवादाचा विकास होण्यासाठी याच मॉडेलची गरज होती, पण स्थानिक प्रभावांमुळे ते पूर्णांशाने प्रत्यक्षात येऊ शकले नाही.

१९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात सरकार आणि व्यक्ती यांच्यातील नाते स्पष्ट करण्यासाठी उत्तर भारतातील चळवळी मंडळींनी युरोपीय मॉडेलसऐवजी लोकांना काय वाटते याकडे अधिक लक्ष दिले. फ्रेईटिंग असे आग्रहाने प्रतिपादन करतात की, त्या काळचे उत्तर भारतातील हे जनमत बव्हंशी धर्माशी निगडित असे. त्यामुळे धार्मिक व कम्युनिस्ट अस्मिता हा राष्ट्रवादाला एक संभवनीय पर्याय झाला.

पश्चिम युरोपच्या अगदी उलट अशी भारतात खास सांस्कृतिक सार्वजनिक कक्षा आहे, ज्यास फ्रेईटिंग 'सार्वजनिक रिंगण' (Public Arena) असे संबोधतात. या 'सार्वजनिक रिंगणां'मध्ये लोक सरकारी शासनव्यवहारांमध्ये सहभागी होऊ शकतात. हुकूमत व वैधतेच्या मुद्द्यांवर सार्वजनिक कक्षेची आखणी होण्याची परंपरा आहे. आधुनिक काळात पाश्चात्य देशांत शासकीय व्यवहारांमधील सामुहिक सहभागही याच आधारावर प्रस्थापित झाला.

साम्राज्यवादी सत्तेच्या विरोधात उभ्या राहिलेल्या राष्ट्रीय चळवळीच्या पार्श्वभूमीवर भारतात सार्वजनिक कक्षा कशी आकाराला आली, हे समजून घेणे महत्वाचे आहे. स्थानिकांमधील ज्या उच्चभ्रूंना फक्त आपल्याला सत्तेचे अधिकार हवे होते त्यांनी सरकारी

पातळीवर संगनमत व तडजोडी केल्या. लोकांना स्वराष्ट्र उभारणीचा हक्क असणे याकडे संस्कृतीमधील काही उपयुक्त विधिनियम, मूल्ये, श्रद्धा व प्रथांच्या आधारे स्वतःची सार्वजनिक कक्षा ठरविण्याचा अधिकार या स्वरूपातही पाहता येईल. (तामिर, १९९३, याचा संदर्भ देऊन अली, २००१) अल्पसंख्यांनाही स्वनिर्णयाचा अधिकार गाजविता येत असला तरी सार्वजनिक कक्षेच्या रचनेमध्ये बहुसंख्यांच्या मूल्यांचा व प्रतिकांचा वाटा नेहमीच जास्त असतो. आपला सांस्कृतिक वारसा जाहीरपणे व्यक्त न करू शकण्याने अल्पसंख्यांची हतबलता आणखी वाढते.

तुमची प्रगती तपासा

१. इंग्रजांच्या वसाहतवादी धोरणांचा भारतावर कसा प्रभाव पडला हे थोडक्यात स्पष्ट करा.

सार्वजनिक व खासगी कक्षेतील नाते:

परस्परांशी संबंधित अशी सार्वजनिक व खासगी कक्षा एकाच वेळी अस्तित्वात असणे ही साम्राज्यवादी प्रथा होती. साम्राज्यवादी उच्चवर्ग आपल्या प्रातिनिधिक शासनाच्या माध्यमातून स्थानिकांमधील उच्चभूमी व अन्य समाजवर्गांच्या प्रतिनिधींशी कसे संबंध ठेवतात यावर साम्राज्यवादाचा परिणाम ठरत असतो. साम्राज्यवादी व्यवस्थेतील खासगी कक्षेचे वैशिष्ट्य असे की, त्यात सरकार सहसा हस्तक्षेप करत नसे. असे असले तरी या खासगी कक्षेवरही साम्राज्यवादी शासनाचा प्रभाव असे. खास करून व्यक्तिगत व्यवहारांच्या परंपरागत रुढी-परंपरांना कायद्याने संहिताबद्ध करून सरकार खासगी कक्षेलाही प्रभावित करत असे.

व्यापार, फौजदारी न्यायदान, कंत्राटांचे व्यवहार आणि साक्षीपुराव्यांचे कायदे या बाबतीत इंग्रजांचे व अँग्लो-इंडियन कायदे लागू केले गेले. हिंदू व मुस्लिमांसाठी केलेले कायदे ठराविक भागांसाठी नव्हे तर व्यक्तींसाठी मानले गेले व कौटुंबिक संबंध, कौटुंबिक मालमत्ता व धार्मिक श्रद्धा यासारख्या मानवी अस्तित्वाशी अत्यंत निकटचे संबंध असलेल्या गोष्टींचे त्याद्वारे नियमन केले गेले.

८.३.२ राष्ट्रीय चळवळीचा प्रभाव:

सार्वजनिक जीवनातील गोष्टींचाही राष्ट्रीय चळवळीशी कसा संबंध होता, याचीही चिकित्सा फ्रेईटिंग करतात. राष्ट्रीय चळवळीने देशाच्या स्वातंत्र्यलढ्यात सहभागी होण्याची महिलाना दिलेली हाक हीसुद्धा एका ठराविक वर्गातील म्हणजे उच्चवर्गातील हिंदू स्त्रीची प्रतिमा डोळ्यापुढे ठेवूनच दिलेली होती. 'भारत माते'च्या काल्पनिक चित्रातही गौरवर्णी स्त्रीच दाखविली गेली आहे. (चक्रवर्ती, १९८९). त्या काळात सार्वजनिक कक्षेत उच्चवर्णीय हिंदू समाजच आघाडीवर होता. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात झालेल्या गोरक्षा आंदोलनाचा दाखला देत फ्रेईटिंग असा युक्तिवाद करतात की, याचा स्पष्टपणे राष्ट्रवादाशी संबंध नव्हता. तरीही ते एक महत्वाचे पाऊल होते. कारण त्याच प्रकारच्या प्रसिद्धीचा व संवादसाधनांचा वापर करून ते आंदोलनही त्याच सार्वजनिक कक्षेत उभे राहिले होते. राष्ट्रवादी चळवळीप्रमाणेच या आंदोलनाच्या पाठीमागचा हेतूही सामायिक मूल्ये व व्यवहाराच्या पद्धती जपणे हाच होता. त्यामुळे भारतीय राष्ट्रवादाचा विकास पाश्चात्य मॉडेलवर बेतलेला

होता, तरीही गोरक्षा आंदोलनांसारख्या चळवळींनीही त्यावर पाश्चात्य विचारांएवढाच प्रभाव टाकला. (फ्रेईटिंग, १९९६, याचा अली, २००१, यांनी दिलेला संदर्भ)

सार्वजनिक कक्षा

८.४ स्वातंत्र्योत्तर भारतातील सार्वजनिक कक्षा:

इंग्रजांच्या आमदानीत सार्वजनिक आणि खासगी सार्वजनिक कक्षांची स्थापना सरकारने केली. या विरोधाभासी व्यवस्थेत सरकार 'खासगी' किंवा 'ठराविक' हिताचे विषय त्या कक्षेत येणाऱ्या विविध समाजवर्गांवर सोडते आणि स्वतः 'सर्वसाधारण' किंवा सार्वजनिक हिताच्या रक्षकाचे काम करते. असे करण्यामागे मुख्य गृहितक असे होते की, सर्व 'राजकीय' बाबी फक्त सरकारी संस्थांच्या माध्यमातूनच हाताळल्या जाऊ शकतात व धर्म, कुटुंबव्यवस्था आणि व्यक्तिगत अस्मिता यासारख्या 'अराजकीय' विषयांत सरकारने किंवा सरकारी संस्थांनी लक्ष घालण्याची गरज नाही. तरीही इंग्रजांच्या साम्राज्यवादी सरकारने हिंदू आदि मुस्लिमांच्या व्यवहारांमध्ये थेट लुडबूड न करता अगदी उघडपणे त्यांच्यासाठी व्यक्तिगत कायदे (Personal Laws) केले. याच पद्धतीने नंतर स्वतंत्र भारताचे संविधान तयार करताना त्यात अल्पसंख्य समाजांच्या सबलीकरणासाठी तरतुदी केल्या गेल्या. भारतीय संविधान तयार करताना दुहेरी धोरण अवलंबिले गेले, असे महाजन म्हणतात. संविधानाने प्रस्थापित होणाऱ्या व्यवस्थेने कोणत्याच समाजाचे मुद्दाम नुकसान होणार नाही, याची काळजी घेण्याचा प्रयत्न करणे. मात्र हे करत असतानाच दुसरीकडे प्रत्येक समाजवर्गाला त्यांच्या मर्जीनुसार जीवन जगण्याची स्वायत्तता दिली गेली. (अली, २००१). यातून अडचण अशी होते की, लोकशाही व सशक्तीकरणाची सकारात्मक धोरणे राबविणे हा विषय सार्वजनिक कक्षेत येतात, पण खासगी कक्षा हे मात्र एक मृगजळ ठरते. पाश्चात्य समाजांहून हे अगदी वेगळे आहे. तेथे मानवाच्या खऱ्या मूल्यांच्या उदारमतवादी विचारांतून लोकशाही उदयास आली. भारतातील कायदे उदारमतवादी विचारांतून केले जात असले तरी राजकीय, धार्मिक किंवा व्यक्तिगत विचारसरणी मात्र तशी नाही. त्यातच नानाविध समाजवर्गांची व त्यांच्या अस्मितांची भर पडत असल्याने त्यांना खऱ्या अर्थी प्रतिनिधित्व देण्याच्या व संधीचे सर्वांसाठी समन्यायी वाटप करण्याच्या समस्या निर्माण होतात. लोकशाही स्वरूपाच्या सार्वजनिक व खासगी कक्षांच्या सहअस्तित्वासाठी या दोन्हीमध्ये सुधारणा होणे गरजेचे आहे. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर आपल्याला बहुसंस्कृतीवादी संस्थांच्या माध्यमातून समाजात मुरवावा लागेल. सार्वजनिक कक्षेतही अल्पसंख्य संस्कृतींचे प्रभावी प्रतिबिंब उमटण्यासाठी दोन प्रकारचे स्वतंत्र पण समांतर प्रयत्न करावे लागतील. एक म्हणजे सार्वजनिक कक्षेत बहुसंख्यांक वर्गाचे प्राबल्य निर्माण होऊ न देणे. दुसरे, सार्वजनिक व खासगी क्षेत्रामधील नात्यांचा फेरआढावा घेणे.

तुमची प्रगती तपासा

१. स्वातंत्र्योत्तर भारतात सार्वजनिक कक्षावर भारताचे संविधान कसा प्रभाव पडत आहे थोडक्यात स्पष्ट करा.

८.५ सारांश

या पाठात आपण लोकशाहीसोबत सार्वजनिक कक्षेचा कसा उदय झाला याचा मागोवा घेतला. नागरी समाजातील दैनंदिन जीवनाच्या सर्वसाधारण गरजा व सरकारी सत्तेचे क्षेत्र यांच्या मधल्या जागेला हेबरमास 'सार्वजनिक कक्षा' म्हणतात. सार्वजनिक कक्षसंबंधीच्या हेबरमास यांच्या विचारांवरही टीकात्मक चर्चा झाली आहे. आधीच्या बुद्ध्या समाजांमध्ये सार्वजनिक कक्षेवर गौरवणी, मालमत्ताधारक अशा गौरवणी पुरुषवर्गाचे मुख्यतः प्राबल्य होते. तर सावजनिक कक्षेच्या आधुनिक विचारात सहिष्णुता, विविधता आणि चर्चा-संदावादाचा उदारमतवादी व लोकतांत्रिक विचार अपेक्षित आहे. बुद्ध्या समाजांच्या सार्वजनिक कक्षेसोबतच त्यात ज्यांचा आवाज उमटत नव्हता अशा श्रमिकवर्ग, पददलित व महिलांच्या स्वतंत्र अशा सार्वजनिक कक्षांचाही उदय होत गेला. शेवटी आपण भारतातील सार्वजनिक कक्षेचा विचार केला. आज पाहायला मिळणारी भारतातील सार्वजनिक कक्षा प्रामुख्याने साम्राज्यवाद व त्याची प्रतिक्रिया म्हणून उभ्या राहिलेल्या राष्ट्रीय चळवळीच्या प्रभावाने तयार झालेली आहे. त्या अनुषंगाने आपण स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळातील सार्वजनिक कक्षांचे विविध पैलूही अभ्यासले.

८.६ प्रश्न:

१. जर्गेन हेबरमास यांच्या मतानुसार 'सार्वजनिक कक्षा' म्हणजे काय हे स्पष्ट करा.
२. भारतात उदयाला आलेली सार्वजनिक कक्षा युरोपहून वेगळी आहे, असे का म्हटले जाते याची चर्चा करा.
३. भारतातील सार्वजनिक कक्षेवर राष्ट्रीय चळवळीचा कसा प्रभाव पडला हे सविस्तर सांगा.

८.७ संदर्भसूची व अधिक वाचनासाठी ग्रंथ

- Amir Ali. (2001). Evolution of Public Sphere in India. *Economic and Political Weekly*, 36(26), 2419-2425. Retrieved May12, 2021, from <http://www.jstor.org/stable/4410806>
- Chakravarti, U. (1989). Whatever happened to the Vedic Dasi? Orientalism, nationalism and a script for the past. *Recasting women: Essays in colonial history*, 27-87.
- Hohendahl, P., & Russian, P. (1974). Jürgen Habermas: "The Public Sphere" (1964). *New German Critique*, (3), 45-48. doi:10.2307/487736
- Jameson, F. (1988). On Negt and Kluge. *October*, 46, 151-177. doi:10.2307/778684

सांस्कृतिक राष्ट्रवाद आणि हिंदुत्वाची चिकित्सा (CULTURAL NATIONALISM AND HINDUTVA EXAMINE)

शिवाजी उकरंडे

घटक रचना

- ९.० उद्दिष्टे
- ९.१ प्रस्तावना
- ९.२ राष्ट्र
- ९.३ राष्ट्रवाद
- ९.४ कोविड १९ दरम्यान राष्ट्रवाद
- ९.५ सांस्कृतिक राष्ट्रवाद
- ९.६ भाषिक राष्ट्रवाद
- ९.७ सांस्कृतिक राष्ट्रवादाचा उगम
- ९.८ सांस्कृतिक राष्ट्रवादाची चिकित्सा
- ९.९ हिंदुत्व
 - ९.९.१ अर्थ
- ९.१० चिकित्सा
- ९.११ सारांश
- ९.१२ प्रश्न

९.० उद्दिष्टे

१. सांस्कृतिक राष्ट्रवादाचे अध्ययन करणे आणि त्याची चिकित्सा करणे.
 २. हिंदुत्व चळवळीबद्दल जाणून घेणे.
 ३. त्याच्याशी संबंधित गुंतागुंतीचा शोध घेणे.
-

९.१ प्रस्तावना:

Netflix, OTT प्लॅटफॉर्म आणि Amazon संस्कृतीच्या युगात, जिथे तुम्ही एका क्लिकवर उत्पादन ऑर्डर करता आणि ते तुमच्या घरी पोहोचते. ज्या जगात आपण बिटकॉइन आणि

डिजिटायझेशनबद्दल बोलत आहोत, तिथे आपण अजूनही सांस्कृतिक राष्ट्रवाद, हिंदुत्वाचा अभ्यास करत आहोत, मग आपण आपल्या समाजात त्या संदर्भात त्याचे महत्त्व पाहू शकता. जसे ते म्हणतात, आपल्या शरीरात 18व्या शतकातील माणूस राहतो आणि 21व्या शतकातील माणूसही राहतो. उदाहरणार्थ, एखादे रॉकेट प्रक्षेपित केले जात असताना, तो एक वैज्ञानिक शोध असतो. तथापि, लाँच करण्यापूर्वी, आमंत्रित पुजारी पूजा प्रतीक म्हणून खर तर करतो ज्यामध्ये अनेक प्रथा/दृष्टीकोन आहेत ज्यांची उत्पत्ती वेगवेगळ्या वेळी एकत्र अस्तित्वात आहे.

हे प्रकरण सांस्कृतिक राष्ट्रवाद आणि हिंदुत्व या दोन संवेदनशील विषयांशी संबंधित आहे. समाजशास्त्राचा विद्यार्थी या नात्याने, तुमच्याकडून प्राथमिक गट, मते आणि सोशल मीडियाद्वारे समाजीकरण झालेल्यांपेक्षा तुमचे वाचन आणि ज्ञान वाढवणे आणि एक व्यापक चौकट विकसित करणे अपेक्षित आहे. हे प्रकरण वाचताना तुम्हाला काही गोष्टी लक्षात ठेवाव्या लागतील आणि त्या म्हणजे जोपर्यंत तुम्ही तुमचा दृष्टीकोन रुंदावत नाही आणि समस्येची दुसरी बाजू पाहण्यासाठी तयार होत नाही, जी तुम्ही यापूर्वी कधीही पाहिली नसेल. हेतू कोणत्याही गटांना लक्ष्य करण्याचा नसून प्रक्रिया समजून घेणे आणि आपल्या समाजाला अधिक चांगले जाणून घेण्यासाठी उपयुक्त दृष्टिकोनातून पाहणे हा आहे. या प्रकरणाद्वारे, लेखकाचा हेतू कोणत्याही धार्मिक गटाला, विचारसरणीला, हेतुपुरस्सर किंवा अजाणतेपणाने हानी पोहोचवणे हा नाही. आम्ही राष्ट्रवाद, सांस्कृतिक राष्ट्रवाद, हिंदुत्वाच्या पैलूंचा वस्तुनिष्ठ आणि शैक्षणिकदृष्ट्या अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करत आहोत.

९.२ राष्ट्र

सांस्कृतिक राष्ट्रवादाचा समीक्षक भाग समजून घेण्याआधी, आपल्याला प्रथम राष्ट्राबद्दल जाणून घेणे आवश्यक आहे. केंब्रिज डिक्शनरीमध्ये राष्ट्र म्हणून या संकल्पनेची चर्चा केलेली आहे, विशेषतः जेव्हा एका भागात त्यांचे सरकार, भाषा, परंपरा इत्यादींसह राहणाऱ्या लोकांचा एक मोठा समूह म्हणून विचार केला जातो. लोकशाही, साम्यवाद, हुकूमशाही, समाजवाद आणि भांडवलशाही यांसारख्या विविध प्रकारच्या विचारधारा राष्ट्रांमध्ये आहेत ज्यांच्या आधारे सरकार चालते. मात्र, या सर्व 'विचारधारांचा' लोकांच्या सांस्कृतिक व्यवहारांवर सातत्याने परिणाम होत असतो. प्रत्येक देशाचा आपला स्वतःचा म्हणून इतिहास, प्रवास, चुका, संघर्ष, दृष्टिकोन असतात; काही यशस्वी होतात तर काही त्या दिशेने मार्गक्रमण करत असतात.

९.३ राष्ट्रवाद

कॉलिन्स डिक्शनरीनुसार, राष्ट्रवाद ही लोकांच्या राजकीय स्वातंत्र्याची इच्छा आहे ज्यांना वाटते की ते एखाद्या देशामध्ये ऐतिहासिक किंवा सांस्कृतिकदृष्ट्या एक वेगळे गट आहेत. जो राष्ट्रवाद अनुसरतो त्याला राष्ट्रवादी म्हणतात. 1945 च्या त्यांच्या निबंधात, जॉर्ज ऑर्वेल यांनी राष्ट्रवादीबद्दल चर्चा केली आहे जिथे ते नमूद करतात, "राष्ट्रवादी केवळ, किंवा मुख्यतः, स्पर्धात्मक प्रतिष्ठेचा विचार करतो". त्याचे विचार नेहमी विजय, पराभव, जय आणि अपमान यानुसार वळतात. तो इतिहासाकडे, विशेषतः समकालीन इतिहासाकडे महान सत्ता घटकांची सतत वाढ आणि हास म्हणून पाहतो, आणि घडणारी प्रत्येक घटना

त्याला एक प्रात्यक्षिक वाटते की त्याची बाजू ऊर्ध्वगतीकडे आहे आणि काही द्वेषी प्रतिस्पर्धी अधोगतीकडे आहे.” एखाद्याला हे समजून घेणे आवश्यक आहे की, इथे राष्ट्रवाद देशभक्तीपेक्षा वेगळा आहे. तथापि, राष्ट्रवादाचा एक भाग देशभक्ती देखील आहे. संस्कृतीत राष्ट्रवाद असतो आणि त्यात राजकारणही असते.

त्याच्या सर्वसमावेशकतेमध्ये, राष्ट्रीयता ही प्रादेशिक, आर्थिक, लिंगभावात्मक आणि सांस्कृतिक फरकांमध्ये सामान्य असलेल्या काही विचारधारांपैकी एक आहे. राष्ट्रवाद, ज्याने फ्रेंच लोकांना 1789 मध्ये जुलमी राजाविरुद्ध बंड करण्यास किंवा 20 व्या शतकातील असंख्य वसाहतविरोधी, स्वातंत्र्य चळवळींना प्रेरित केले.

तुमची प्रगती तपासा

१. राष्ट्र आणि राष्ट्रवादाचा अर्थ स्पष्ट करा.

१.४ कोविड १९ दरम्यान राष्ट्रवाद

देशांनी त्यांचे विमानतळ परदेशी प्रवाशांसाठी बंद केले. अगदी त्यांच्याच देशात स्थलांतरितांकडे काही ठिकाणी धोका म्हणून पाहिले जात होते. राष्ट्रवादाचे नवीन टप्पे दिसू लागले जेथे काही देशांनी दुसऱ्या देशाला लसींचा पुरवठा थांबवला. पणती पेटवण्यासारख्या प्रतिकामधून, कोविड बाधित लोकांना योद्धा म्हणून संबोधित करून, पंतप्रधानांची भाषणे याद्वारे जातीय भावना जागृत करण्यात आल्या आणि विषाणूविरुद्ध अखंड लढा देण्यात आला. त्यातून लोकांमध्ये ‘आम्ही’ ही भावना पुन्हा विकसित झाली. मात्र, ज्यांना लाभ मिळाला नाही ते निराश व नाराज झाले. तरीही स्वातंत्र्य चळवळींनंतर, कोविड 19 हा एक महत्त्वाचा टप्पा होता जिथे भारताने राष्ट्रवादाचा एक नवीन प्रकार पाहिला ज्याला सोशल मीडियाने आणखी चालना दिली. कोविड विरुद्ध लढण्यासाठी जगभरात राष्ट्रवादाला त्या देशातील नेत्यांनी आवाहन केले.

तुमची प्रगती तपासा.

१. कोविड-19 दरम्यान राष्ट्रवादाच्या तत्त्वाचा वापर स्पष्ट करा.

१.५ सांस्कृतिक राष्ट्रवाद

काहीवेळा राजकीय राष्ट्रवाद स्पष्टपणे दिसण्यापूर्वी सांस्कृतिक राष्ट्रवाद अनेकदा राष्ट्रीय चळवळीच्या सुरुवातीच्या टप्प्यात असतो. सांस्कृतिक राष्ट्रवाद हे राष्ट्राच्या संवर्धनावर केंद्रित आहे. येथे राष्ट्राची दृष्टी ही राजकीय संघटना नसून एक नैतिक समुदाय आहे. सांस्कृतिक राष्ट्रवादाचे प्रमुख घटक हे बुद्धिजीवी आणि कलाकार आहेत जे त्यांच्या राष्ट्राची दृष्टी व्यापक समुदायापर्यंत पोहोचवण्याचा प्रयत्न करतात. आधुनिकतेच्या सामान्यमुळे निर्माण झालेल्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय उलथापालथीच्या काळात ही दृष्टी निर्माण करण्याची आणि अभिव्यक्त करण्याची गरज तीव्रतेने जाणवते.

सांस्कृतिक राष्ट्रवाद असे मानतो की, सामान्य परंपरेने लोक एकत्र बांधले जातात. एखाद्या राष्ट्राचे चारित्र्य केवळ राज्यापेक्षा संस्कृतीतून उत्तम दिसते. सांस्कृतिक राष्ट्रवादाचा एक उद्देश म्हणजे राष्ट्रीय संस्कृतीचे विविध पैलू एकत्र करणे.

टी.के. ओमेनच्या मते, सांस्कृतिक राष्ट्रवाद धर्म, जात, जमाती, भाषा किंवा प्रदेशात रुजलेले त्यांचे 'नैसर्गिक बंधन' टिकवून ठेवण्यासाठी आणि त्यांचे पालनपोषण करण्यासाठी लोकांच्या लोकप्रिय आकांक्षांच्या अभिव्यक्तीशी संबंधित आहे.

जॉन हचिन्सनच्या मते, सांस्कृतिक राष्ट्रवाद हा सामान्यतः ऐतिहासिक विद्वान आणि कलाकारांच्या एका छोट्या गटापेक्षा मोठा असतो जो राष्ट्राच्या आठवणींना एक प्राचीन आणि अद्वितीय सभ्यता म्हणून जोडून समुदायाला पुनरुज्जीवित करण्याशी संबंधित असतो. परंतु कालांतराने, प्रस्थापित राजकीय राष्ट्रवादी चळवळी आणि विद्यमान राज्य या दोघांना आव्हान देत, सामुदायिक धर्तीवर राष्ट्राची पुनर्निर्मिती करण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या प्रमुख वैचारिक चळवळीत त्याचा विस्तार झाला आहे. खरंच अनेक संदर्भामध्ये (उदा. पूर्व युरोप आणि आशियामध्ये) या तळागाळातील चळवळीने राष्ट्र उभारणीत मध्यवर्ती भूमिका बजावली आहे.

९.६ भाषिक राष्ट्रवाद -

स्वातंत्र्योत्तर भारतातील भाषिक राष्ट्रवाद आणि राज्य पुनर्रचना कायदा 1956, अस्तित्वात आल्यानंतर भारताला आपल्या सभोवतालच्या संस्थानांचे एकत्रीकरण करण्याचा सामना करावा लागला. विलीनीकरण प्रक्रियेनंतर, भारताच्या राजकीय नकाशामध्ये बॉम्बे, पंजाब आणि संयुक्त प्रांत यासारख्या असंख्य बहुभाषिक प्रांतांचा समावेश होता. रोबोटिक्स आणि आर्टिफिशियल इंटेलिजन्सच्या युगात भाषिक राष्ट्रवादाचा वापर अजूनही व्होट बँक मिळवण्यासाठी आणि शक्तिशाली गटांकडून दुर्बल गटांमध्ये वंशकेंद्रित विश्वास निर्माण करण्यासाठी केला जात आहे. एका मर्यादेपर्यंत, ते आवश्यक आहे. तथापि, भाषिक अस्मिता जपणे आणि तिचे उल्लंघन करणाऱ्यांना मॉब लिंगिंग करणे हे अनैतिक आहे. माणसाचे जीवन भाषा, धर्म, जात, वर्ग यापेक्षा वरचे असते. भाषा जपण्याची चर्चा होत असल्याने ही चळवळ स्वतःच्या विरुद्ध अशी उभी राहते. तर दुसरीकडे स्थानिक, प्रादेशिक, आदिवासी भाषांच्या शाळा बंद केल्या जात आहेत. इंग्रजी आणि खासगी माध्यमांच्या शाळांना दिलेले महत्त्व हे याला कारणीभूत आहे. प्रादेशिक भाषापेक्षा इंग्रजीसाठी अधिक अनुकूल व्यवस्था निर्माण झाली आहे.

तुमची प्रगती तपासा

१. भाषिक राष्ट्रवादाची चर्चा करा

९.७ सांस्कृतिक राष्ट्रवादाचा उगम

सांस्कृतिक राष्ट्रवादाच्या उत्पत्तीबद्दल अनेक मते आहेत. काही विद्वानांनी असे नमूद केले आहे कि, सांस्कृतिक राष्ट्रवादाचा इतिहास 18 व्या शतकातील युरोपमध्ये सुरू होतो. काहींच्या मते तो आयरिश गटांमध्ये उद्भवला आहे. 19व्या शतकात सांस्कृतिक

राष्ट्रवादाचा स्फोट घडवून आणणारा 'टिपिंग पॉईंट' म्हणून लीसेन ज्याला संदर्भित करतो, ते निर्माण करण्यासाठी यावेळी कल्पना, संस्कृती आणि राजकारणाच्या क्षेत्रातील विविध घडामोडी एकत्रित होतात. या घडामोडींमध्ये ऐतिहासिकतावाद आणि इंडो-युरोपियन भाषाशास्त्राचा उदय होतो; साहित्य आणि कला मध्ये स्वच्छंदतावादाचा उदय; आणि घटनात्मक राजकारणासाठी वाढती वचनबद्धता आणि 'लोकांचे राज्य' यांचा समावेश होतो (लीसेन, 2014:11). **जोहान गॉटफ्राइड हर्डर** (1744-1803) यांच्या लेखनाने युरोपमध्ये सांस्कृतिक राष्ट्रवादाच्या उदयाचा एक नवीन टप्पा निर्माण केला. विद्यापीठे, कलाकार, लेखक आणि संगीतकार यांसारख्यांनी त्याच्या उदयास योगदान दिले; स्वस्त लाकूड, लगदा आणि छापखान्याच्या उदयामुळे लोकांसाठी उपभोगासाठी एक उत्पादन म्हणून सांस्कृतिक राष्ट्रवाद निर्माण झाला.

तुमची प्रगती तपासा

1. सांस्कृतिक राष्ट्रवादावरील तुमची निरीक्षणे स्पष्ट करा.

९.८ सांस्कृतिक राष्ट्रवादाची चिकित्सा

सांस्कृतिक राष्ट्रवादावर वेगवेगळ्या शाखा आणि कालखंडातील विद्वानांनी वेळोवेळी टीका केली आहे. त्याची काही कारणे पाहू या.

हुकूमशाही शासन

कोणत्याही टप्प्यावर संस्कृती जपण्याच्या नावाखाली देश उग्र रूप धारण करू शकतो. हुकूमशाही संस्कृती एक अशी व्यवस्था निर्माण करते जिथे लोक मुक्तपणे जीवन जगू शकत नाहीत. आपण उत्तर कोरियाचे उदाहरण घेऊ या, जेथे हुकूमशाहीमुळे एखादे राष्ट्र इतर संस्कृतींपासून स्वतःची फारकत घेऊ शकते. नेता हा नायक, मूर्ती आणि उपासनेची आणि प्रार्थनेची वस्तू बनतो. इंटरनेट, प्रसारमाध्यमांना परवानगी नसते. आत असलेल्यांवर कसून नजर ठेवली जाते. मुद्दा असा आहे की, सांस्कृतिक राष्ट्रवादाची कल्पना इतकी पुढे जाऊ शकते की मानवाच्या मूलभूत अधिकारांचे कधीही उल्लंघन होऊ शकते. तालिबानची सत्ता असलेल्या ठिकाणी, जिथे महिलांना शिक्षण देण्याचा जो मूलभूत अधिकार आहे तिथे त्यांची निवड दडपली जाते.

राजकारण

सांस्कृतिक राष्ट्रवाद सामायिक संस्कृतीच्या विचारसरणीवर भरभराटीला येतो. त्यात राष्ट्रवादाची राजकीय धारणा आहे आणि ती समस्याप्रधान आहे. राष्ट्रवादाची कल्पना विविधता संपवते आणि एकजिनसीपणा आणते. हे पुढे वेळोवेळी सिद्ध करण्यासाठी वेळोवेळी बदलते. तेथे निष्ठेची परीक्षा असते ज्याला विशेषतः देशातील अल्पसंख्याक गटांना वेळोवेळी तोंड द्यावे लागते. यामुळे समस्या निर्माण होतात आणि तणाव निर्माण होतो.

सांस्कृतिक दडपशाही

सांस्कृतिक राष्ट्रवादाच्या आत्यंतिक प्रकारांमुळे दडपशाही होऊ शकते. हे जगातील सर्वात विकसित देशांमध्ये किंवा अगदी अविकसित देशांमध्ये देखील होऊ शकते. एखाद्या

समूहाचे किंवा उप-समूहांची त्यांच्या कल्पना, मूल्यांच्या दडपशाहीमुळे अस्मिता नष्ट होते आणि पिढ्या द्वेष आणि वेदनांनी त्यांना जगावे लागते. उदाहरणार्थ - कॅनडामध्ये, सरकारने स्थानिक आदिवासींच्या घरांमधून मुले घेतली आणि मुलांना निवासी शाळांमध्ये ठेवले. परिणामी, या मुलांना नवीन संस्कृती अंगीकारणे, नवीन भाषा, जीवनशैली शिकणे भाग पाडले. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे ते त्यांच्या पालकांपासून वेगळे झाले होते. संताप आणि वेदना घेऊन ती एक पिढी वाढली. तरीही भूतकाळामुळे आदिवासी समूह त्रस्त आहे. हे उदाहरण असे दर्शवते की विकसित किंवा विकसनशील, किंवा अविकसित राष्ट्र असले तरीही, सांस्कृतिक राष्ट्रवाद समाजाच्या शांततेसाठी किती हानिकारक आहे.

हिंसेचा वापर

सांस्कृतिक राष्ट्रवादाची समस्या अशी आहे की कोणत्याही वेळी कोणत्याही घटनेला राजकीय घटनेत वापरले जाऊ शकते.. भारतीय संदर्भात, अनेक निषेध, स्त्रिया संबंधित अन्याय, मुलींना राजकीय संदर्भात रूपांतरित केले गेले आहे, ज्यामुळे शेवटी साम्यवाद आणि संताप देखील झाला आहे. मानवी मूल्यांचा आदर मागे पडतो आणि सांस्कृतिक वर्चस्वाची कल्पना पुढे येते. जे उल्लंघन करणाऱ्या पीडितांच्या दुसऱ्या बाजूवर प्रश्न विचारतात, त्यांना हिंसाचाराची वागणूक दिली जाते. काही वेळा या कामासाठी भाड्याने घेतलेल्या गुंडांच्या मार्फतही हिंसेचा वापर केला जातो.

सामाजिक चळवळीचा उदय

खा-खा यांनी एका मुलाखतीत नमूद केले आहे की मूलभूत अधिकार आणि संसाधने नाकारल्याने सामाजिक चळवळी होतात. संस्कृती एकजिनसीपणाच्या तत्त्वावर चालते. जेव्हा प्रबळ गट आपली संस्कृती एखाद्या उपसमूहावर लादण्याचा प्रयत्न करतो तेव्हा तो उपसमूह आपली ओळख गमावतो. परिणामी, चळवळी उभारून उठाव होतो. यामुळे बाल सैनिक, आत्मघाती हल्लेखोर, अनेक दशके चालणारे संघर्ष यासारख्या अनेक नवीन समस्या निर्माण होतात.

थोपलेला राष्ट्रवाद

प्रवर्तित राष्ट्रवाद म्हणजे जिथे तुम्हाला तुमच्या पेक्षा मोठ्या गटाच्या मागणीनुसार वागण्यास भाग पाडले जाते. महत्त्वाच्या राष्ट्रीय मूल्यांच्या विविध स्वरूपात आणि प्रतीकांमध्ये हे आचरणात आणले जात आहे. राष्ट्रवादाच्या आदर्शांचे पालन न करणाऱ्यांना त्यांचे पालन करण्यास भाग पाडले जाते. काही वेळा आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे माणसापेक्षा प्राण्याला जास्त महत्त्व मिळते. त्याचे (संरक्षण) मूलभूत संसाधनांसाठी पिढ्यानपिढ्या उपेक्षित राहिलेल्या लुप्तप्राय प्राणी, पक्षी आणि आदिवासीपेक्षा जास्त आहे. प्रबळ राजकीय गट प्रतिके ठरवतो आणि इतरांवर लागू करतो.

बुद्धिजीवी आणि पाठ्यपुस्तके

वेळोवेळी, राज्याद्वारे ज्ञानाच्या निर्मितीवर लक्ष ठेवले जात आहे. प्रबळ आणि अनुकूल वैचारिक विचार पाठ्यपुस्तकांच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचवले जात आहेत. अभ्यासक्रमाची रचना करणे आणि विद्वानांच्या कार्याचे निरीक्षण करणे तसेच त्यांच्या

कामावर बंदी घालणे हे कुठेतरी वास्तवाचे अर्धवट चित्र निर्माण करणारे आहे. हे वास्तवाची दुसरी बाजू पाहण्यासाठी व्यक्तीची जागा देखील बंद करते आणि पक्षपाती वैचारिक गटांनी तयार केलेल्या बनावट कथनांवर पिढी वाढत आहे. शाळा, धार्मिक नियंत्रित शाळा आणि विद्यापीठांसारख्या इतर संस्थांद्वारे हे जगभर घडत आहे. ज्ञानाचे केंद्र मानल्या जाणाऱ्या विद्यापीठांचे खाजगीकरणाने नुकसान होत आहे, कंत्राटी शिक्षक जे एका वर्गासाठी 300/150 प्रति तास इतक्या कमी पगारावर काम करतात, त्यांच्यासाठी प्रश्न मग जगण्याचा की ज्ञाननिर्मितीचा असा बनतो.

तुमची प्रगती तपासा

1. सांस्कृतिक राष्ट्रवादाच्या पाच चिकीत्सांची यादी करा

१.१ हिंदुत्व

१.१.१ अर्थ

हिंदुत्व हे हिंदू उजव्या विचारसरणीचे नाव आहे ज्याचे प्रतिनिधित्व भारतीय जनता पार्टी (भाजपा) किंवा इंडियन पीपल्स पार्टी करतात. ही राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ (RSS), किंवा राष्ट्रीय स्वयंसेवक कोअर म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या सांस्कृतिक संस्थेची विचारधारा देखील आहे, ज्याची स्थापना 1925 मध्ये झाली आणि ज्याचे भाजपाशी मजबूत संबंध आहेत. हिंदुत्व ही एक राजकीय विचारधारा आहे. काही लेखक असे निदर्शनास आणतात की या गटांना काही दशके नाही तर वर्षानुवर्षे कमी अधिक प्रमाणात राज्याचे पालकत्व आहे - परंतु राज्य शक्ती देखील त्याला एक अतिरिक्त धार प्रदान करते.

१.१० चिकित्सा

इंटरनेटचा वापर

"तांत्रिक सांस्कृतिक हिंदू राष्ट्रवाद" किंवा हिंदू राष्ट्रवादी विचारसरणीचा प्रचार करण्यासाठी जागतिक भारतीय समुदायांद्वारे इंटरनेटचा वापर, कालांतराने वेगाने वाढला आहे. तंत्रज्ञान आणि सोशल मीडिया - फेसबुक सारख्या विविध प्लॅटफॉर्मच्या प्रवेशामुळे सांस्कृतिक राष्ट्रवादाचे स्वरूप बदलले आहे. वैज्ञानिक आणि तांत्रिक कौशल्य हे आधुनिक भारतीय स्वाभिमानाचे आवश्यक गुणधर्म म्हणून अधिकृत केले गेले आहेत. ते राज्य आणि राष्ट्राच्या कल्पनेत समाविष्ट केले गेले आहेत आणि ते अस्मिता, समुदाय आणि समाजाच्या दाव्यांप्रमाणे साकारले आहेत. हिंदू राष्ट्रवादी वेबसाइट्सवर, हा स्पष्ट विरोधाभास एक कथा तयार करून सोडवला जातो जिथे हिंदू धर्माची व्याख्या जागतिक भांडवलशाही आधुनिकतेचा ऐतिहासिक आणि तात्विक पाया म्हणून केली जाते आणि बहुसंख्यांना त्या वारशाचे नैसर्गिक वारस म्हणून सादर केले जाते. तांत्रिक-सांस्कृतिक हिंदू राष्ट्रवाद हिंदू राष्ट्रवादी सिद्धांताच्या मूळ प्रस्तावाला आमंत्रित करतो- भारत एक हिंदू राष्ट्र आहे आणि धार्मिक अल्पसंख्याक त्याच्या बाहेरील आहेत ही मूळ कल्पना आहे. या दृष्टिकोनातील समस्या म्हणजे पाश्चिमात्य तंत्रज्ञानाचा वापर अनेकदा राष्ट्रवादाच्या भावना जागृत करण्यासाठी आणि जागतिकीकरणाच्या विरोधातही केला जातो.

स्वाती चतुर्वेदी, तिच्या पुस्तकात, लोकांना इंटरनेट शाखांमध्ये कसे प्रशिक्षण दिले जात आहे, ते लिहिते. ती अशी भर घालते की इंटरनेटवर, लोकांच्या ट्विटर, फेसबुकवर प्रक्षोभक संदेश लिहण्यासाठी शाखा ट्रोलर्सना त्यांच्या ट्रोलच्या संख्येसाठी पैसे मिळतात, त्यांना टारगेट दिलेले असते. किंमत 40रु. पासून आहे. मर्यादित प्रमाणात ट्रॉल्ससाठी स्त्रियांना टारगेट करणे, त्यांच्या शुद्धतेवर, विनयशीलतेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करणे, योग्य व्याकरण नसणे आणि हिंदी शब्दांचे इंग्रजीत भाषांतर करून हिंग्लिश बनवणे यासारखी काही सामान्य वैशिष्ट्ये देखील तिने सांगितली.

तुमची प्रगती तपासा

१. हिंदुत्वावरील चिकीत्सा करा

एक साधन म्हणून जागतिकीकरण

अर्जुन अप्पादुराई (1990) सूचित करतात की जागतिकीकरणाच्या युगात 'एथनोस्केप्स', 'मीडियास्केप्स', 'फायनान्सस्केप्स' आणि टेक्नोस्केप्स'चे जागतिक प्रवाह ओळखण्याचे नवीन प्रकार निर्माण करतात. जागतिकीकरणाच्या प्रभावाच्या या सर्व वाचनात, सांस्कृतिक राष्ट्रवाद हा दुसऱ्या युगाकडे पाठ फिरवणारा दिसतो. **गेरार्ड डेलॅटी** मते आजचा समाज "चितेचे युग" आहे. जागतिकीकरणामुळे कपडे, खाण्यापिण्याच्या सवयी, नातेसंबंध आणि अर्थशास्त्रात अचानक बदल झाल्यामुळे काही गटांना अस्मिता आणि शक्ती नष्ट होण्याची भीती वाटू लागली आहे. व्यक्तींमध्ये अस्मिता गमावण्याची भावना देखील निर्माण होत आहे आणि म्हणूनच आधुनिक काळात, तंत्रज्ञानावर आधारित समाजात गुरु हे अंतर पूर्ण करण्यासाठी उदयास येतात. थोडक्यात, दोन गट आहेत एक जो अस्मितेची भावना देत आहे, तर दुसरा जो घेत आहे. येथे अडचण अशी आहे की जर ऑफर करणारा तर्कहीन असेल आणि त्याचा स्वार्थ असेल, तर घेणाऱ्याला आपण सापळ्यात असल्याचे समजू शकत नाही. यामुळे मोठ्या सामाजिक समस्या, अतिरेकी समजुती आणि दहशतवाद, वांशिक भेदभाव यासारख्या समस्या उद्भवतात.

मानसशास्त्राचा वापर

या गटांद्वारे वापरल्या जाणाऱ्या पद्धती वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत, त्यापैकी एक म्हणजे मनोवैज्ञानिक, म्हणजे भीतीचा वापर. स्वतःची ओळख आणि आपुलकीची भावना गमावण्याची भीती. ही भीती असहायतेने, आपुलकीच्या भावनेने प्रेरित होते. ही अज्ञाताची भीती आहे. कथा, विचारधारा, पुराणकथा आणि कथांमधून ही अज्ञात भीती व्यक्त केली जाते. इतकेच नाही तर पाठ्यपुस्तके, गाणी, सार्वजनिक भाषणे, मास मीडिया आधुनिक आणि पारंपारिक पपेट शो, पथनाट्य किंवा आधुनिक काळातील दूरचित्रवाणी वाहिन्यांसारख्या शैक्षणिक साहित्यातून ती व्यक्त केली जाते. स्थानिक भाषांमध्ये, धार्मिक नेत्यांच्या माध्यमातून, यमकबद्ध शब्दांद्वारे ती व्यक्त केली जाते, परिणामी, कल्पना सहजपणे व्यक्त केली जाते आणि ती आकर्षक बनते, ज्यामुळे तरुण, लहान मुले आणि प्रौढांच्या मनात भीतीची तीव्र स्मृती निर्माण होते.

विचारधारेची पुनरावृत्ती

तरुण, मुलांचा मेंदू अजूनही पूर्ण वाढ झालेल्या प्रौढ मेंदूच्या तुलनेत विकसित होत आहे, म्हणजे. मेंदूचे बाह्यपटल अजूनही विकसित होत आहे. त्यामुळे अनेक चळवळी लहान

मुलांना लक्ष्य करून त्यांना बालसैनिक बनवतात, त्यांना वास्तवाचे अर्धवट चित्र दाखवून देतात. परिणामी, ते त्यांच्या जीवनात धोकादायक निर्णय घेतात जे अन्यथा त्यांनी घेतले नसते. हे जाहिरातीच्या उदाहरणासह घेऊ - जेव्हा तुम्ही टेलिव्हिजनवर प्रथम एखादे उत्पादन पाहता, तेव्हा तुम्ही चॅनेल बदलू शकता. तथापि, जेव्हा जाहिरात वारंवार दिसून येते, तेव्हा तुमचा कल ती पाहण्याकडे असतो आणि जेव्हा तुम्ही दुकानात खरेदी करता तेव्हा तुम्ही त्या उत्पादनावर विश्वास ठेवून खरेदी करण्यास प्राधान्य देता. त्याचप्रमाणे, जेव्हा कल्पना वारंवार मांडल्या जातात आणि तेंव्हा तेथे चित्राच्या दुसऱ्या दृष्टिकोनाला वाव नसतो, तेव्हा लोक काही वेळा तर्कसंगत नसलेले निर्णय घेतात.

या चळवळीची अडचण अशी आहे की ते मंदिराचा उगम, पुनर्बांधणीचा निवडणूक जिंकण्यासाठी, व्होट बँक म्हणून वापर करत राहतात. परिणामी, 1980 पासून देशात एकाच राजकीय पक्षाचे वर्चस्व राहिले आहे. स्वातंत्र्यानंतर आपण सुरू केलेली कल्पना, म्हणजे वैज्ञानिक दृष्टीकोण असलेला देश विकसित करणे, ही या विचाराने मागे पडली.

यूटोपियन स्वप्न

पौराणिक आकृतीवर आधारित समाज घडवण्याचे असे हे एक स्वप्न आहे. लोकांना सामील होण्याचे आमंत्रण देणाऱ्या रथयात्रा वारंवार होत असतात, विशेषतः निवडणुकीपूर्वी. मात्र, सबअल्टर्न गट अशा स्वप्नांवर टीका करत आलेले आहेत. अशा स्वप्नांनी एक भ्रामक जग किंवा मार्ग सुचविला आहे जो निर्माण ही करावा लागेल आणि त्यावर मार्गक्रमण ही करावे लागेल. या दृष्टीकोनात अनेक मुद्रणालयांनीही हातभार लावला आहे. अणुचाचण्या, चंद्रावर पाठवलेले अंतराळयान आणि दुसरीकडे एका युटोपियन स्वप्नाकडे झुकणारी ही स्वप्ने परस्परविरोधी आहेत.

एकजिनसीपणा

समूहाचा आधार एकजिनसीपणाच्या कल्पनेवर आधारित आहे. आदिवासी उपासना, शत्रुत्व, पंथ उपासना, निसर्गपूजा, कुलप्रतीक रूपे आणि नायक पूजा यासारख्या सर्व अध्याहृत समजुती एका छत्रात एकत्र केल्या जातात आणि एक गट बनतात. परिणामी, इतरांकडे धोका म्हणून पाहिले जाते. बहुलवादाचे कौतुक नसणे ही सुद्धा अशा चळवळीची समस्या आहे

नैतिक धोरण रचना

हॉटेल्समध्ये, सार्वजनिक उद्यानांमध्ये काही विशिष्ट गटांकडून जोडण्यांना मारहाण केली जाते, हे आपण वृत्तपत्रात पाहतो. या गटांचा दावा आहे की त्यांच्या संस्कृतीचे पाश्चिमात्यीकरण होत आहे. ते संस्कृतीच्या विरोधात जात आहेत. तथापि, संस्कृती स्वतःच विकसित होत असते आणि ती एक गतिशील संकल्पना आहे. हे गट काही वेळा पबलाही भेट देतात आणि अगदी महानगरांमध्येही महिलांना मारहाण करतात. एखाद्या विचारसरणीचा एखाद्या व्यक्तीवर कसा प्रभाव पडतो आणि ते इतर सहकारी मानवांना काशी हानी पोहोचवते याचे निरीक्षण करणे ही आवश्यक आहे.

अशाप्रकारे, विविधतेतील एकता हा कोणत्याही प्रकारच्या संघर्षाविरुद्धचा उपाय आहे. दुसऱ्याचा आवाज बंद करणे किंवा दुसऱ्याकडे धोका, भीती म्हणून पाहणे हे शांतताप्रिय समाजासाठी उचित नाही. संस्कृतीमधील संवाद, धार्मिक गट इतरांवर आक्रमण करण्यापेक्षा विकासास मदत करतील. चौकशी, प्रश्न विचारण्यासाठी अवकाश देणे आणि परस्पर आदर हेच समाजाच्या वाढीचे उत्तर आहे. सहानुभूती आणि योग्य शिक्षणाला प्राधान्य दिले पाहिजे. प्रगतीशील राष्ट्रांचे प्रतीक म्हणजे सर्व संस्कृतींचे मूल्य आणि आदर करणे हे आहे.

तुमची प्रगती तपासा

१ . हिंदुत्व चळवळीवरील तुमची निरीक्षणे स्पष्ट करा.

९.११ सारांश

या प्रकरणात पहिला विषय हाताळला आहे तो आहे सांस्कृतिक राष्ट्रवादाचा. टी.के. ओमेनच्या मते, "सांस्कृतिक राष्ट्रवाद म्हणजे धर्म, जात, जमाती, भाषा किंवा प्रदेशात रुजलेले त्यांचे 'नैसर्गिक बंधन' टिकवून ठेवण्यासाठी आणि जोपासण्यासाठी लोकांच्या लोकप्रिय आकांक्षा व्यक्त करणे होय". सांस्कृतिक राष्ट्रवादाची सुरुवात १८ व्या शतकात युरोपमध्ये झाली. काहींच्या मते ते आयरिश गटांमध्ये उद्भवले आहे. सांस्कृतिक राष्ट्रवादाशी निगडित प्रमुख टीका ही आहे की तो अधिकारशाहीला वाव देतो. त्यातून राजकीय विचारधारा विकसित होण्यास मदत होते. यामुळे स्थानिक समूहांचे सांस्कृतिक दडपण होते. काही वेळा तो संदेश देण्यासाठी हिंसेचाही वापर करतो. सक्तीच्या प्रतीकांद्वारे देखील राष्ट्रवाद लागू केला जातो आणि उल्लंघन करणाऱ्यांना शिक्षा केली जाते. पाठ्यपुस्तके, विद्यापीठे आणि साहित्य यावरही नियमन आणले जाते. या प्रकरणात आपण ज्या दुसऱ्या विषयाबद्दल शिकलो तो म्हणजे हिंदुत्व. ही उजव्या विचारसरणीची विचारधारा आहे ज्यामध्ये काही राजकीय संदर्भ आणि सांस्कृतिक संस्था आहेत. ट्रोलिंग, गुंडगिरीद्वारे इंटरनेटचा गैरवापर ह्या त्यांच्याशी संबंधित प्रमुख टीका आहेत. ते संस्कृती नष्ट होण्याच्या भीतीसारख्या मानसिक पैलूंचा देखील वापर करतात. पक्षपाती चित्रे दाखवून त्यांच्या विचारसरणी सार्वत्रिक करण्यासाठी आणि पुनरावृत्ती करण्यासाठी चौकट आखतात. हे राजेशाही जीवनाचे युटोपियन स्वप्न तयार करण्याच्या कल्पनेवर देखील कार्य करते. हे एकरूपतेवर देखील विश्वास ठेवते. शेवटचा भाग आपण शांतता निर्माण करणारी चौकट कशी आणू शकतो ते पाहतो.

९.१२ प्रश्न

१. हिंदुत्व आणि त्याची चिकित्सा यावर चर्चा करा
२. सांस्कृतिक राष्ट्रवादाचा उगम आणि त्याची चिकित्सा स्पष्ट करा.
३. राष्ट्र आणि राष्ट्रवादाच्या संकल्पनांवर चर्चा करा

दलित स्त्रीवादी दृष्टीकोन - शर्मिला रेगे
(DALIT FEMINIST PROSPECTIVE -
SHARMILA REGE)

प्रा. अमित सुवर्णा सिद्धार्थ जाधव

घटक रचना

१०.० उद्दिष्टे

१०.१ दलित स्त्रीवादाची ओळख

१०.१.१ दलित स्त्रीवादी दृष्टीकोनाचे केंद्रबिंदू

१०.१.२ दलित स्त्रीवादी संघटनांचा उदय

१०.२ निष्कर्ष

१०.३ सारांश

१०.४ प्रश्न

१०.५ उदाहरणं

१०.० उद्दिष्टे

- दलित स्त्रीवादी दृष्टीकोनाचे विविध पैलू समजून घेणे.
- जात आणि लिंगभावाच्या परस्परसंबंधांची, त्यातील प्रक्रियांची माहिती मिळवणे.

१०.१ दलित स्त्रीवादाची ओळख

विसाव्या शतकातील शेवटच्या दोन दशकांत (१९८१-२०००) विकसनशील देशांतील स्त्रीवादी संघर्ष अधिक व्यापक झाला. भारतातील सामाजिक चळवळींमध्ये, राजकीय चर्चांमध्ये जात संदर्भातील वेगवेगळे पैलू आणि जातींची भूमिका याचा समाजावर होणारा परिणाम विचारात घेण्यात आला. १९९० मध्ये भारतात स्वतंत्र दलित स्त्रीवादी संघटनांचा उदय झाला. या संघटनांनी केलेल्या चर्चासत्रांमध्ये स्त्रीवादी राजकारणात दलित महिलांचं असलेलं नगण्य प्रतिनिधित्व ठळकपणे दिसून आलं. दलित स्त्रीवादाच्या निमित्ताने स्त्रीवादी राजकारणाची वेगवेगळी रूपं समजून घेता आली. या विषयाचं महत्त्व लक्षात घेऊन गोपाळ गुरू, शर्मिला रेगे आणि छाया दातार यांनी काम केलं. या अभ्यासकांनी केलेल्या अभ्यासातून दलित स्त्रीवाद आणि स्त्रीवादाचे छेदनबिंदू यावर प्रकाश टाकण्यात आला आहे. शर्मिला रेगे यांनी दलित स्त्रीवादासंदर्भात मांडलेली मतं हा आपल्या अभ्यासाचा विषय आहे.

स्त्रीवादी दृष्टिकोन हा सर्वांसाठी समान अधिकार आणि संधी देतो. विविध महिलांची ओळख, अनुभव, क्षमता आणि ज्ञानाचा आदर करून त्यांच्या अधिकारांची जाणीव करून

देणं, त्यांना अधिकाधिक सक्षम करणं याचा स्त्रीवादात समावेश होतो. स्त्रीवादाच्या बौद्धिक इतिहासाची तोंडओळख होण्यासाठी कार्ल मार्क्स, फ्रेडरिक एंगल्स आणि लुकास यांनी तळागाळातील लोकांचा केलेला अभ्यास दिशादर्शक आहे. ऐतिहासिक दृष्टीकोनातून विचार करता उपेक्षित (वंचित) समाजाला मुख्य प्रवाहात येताना येणाऱ्या अडचणींचा विचार या दृष्टीकोनात केला आहे. दलित स्त्रीवादी दृष्टीकोनाकडे मुक्त विचार विचार म्हणून पाहिलं जातं. याचं मुख्य कारण या विषयाचं खुलेपणाने मिळणारं ज्ञान आहे. उपेक्षित समाजाला या दृष्टीकोनातून मिळणारं स्थान हे इतर कोणत्याही कशाहीपेक्षा वरचं असेल. बहुजनवादाला आणि सापेक्षतावादाला प्रतिवाद करण्याचं काम दलित स्त्रीवादी दृष्टीकोन करतो. स्वतःच्या सोयीने आणि राजकीय महत्त्वकांक्षेसाठी वापरल्या जाणाऱ्या बहुजनवाद आणि सापेक्षतावादाला दलित स्त्रीवाद हा चांगला पर्याय ठरत आहे.

समाजात तयार झालेल्या वेगवेगळ्या गटांतील वैयक्तिक अनुभवांवर दलित स्त्रीवादी दृष्टीकोनाचा सिद्धांत आधारलेला आहे. जात-धर्म-वर्ण-वंश यावर आधारलेले गट सामाजिक उतरंडीप्रमाणे (पदानुसार) तयार होत असताना त्याकडे लक्ष देण्याचं काम हा दृष्टीकोन करतो. शर्मिला रेगे यांच्या मते दलित महिला ही श्रेणी एकसंध नाही. कारण दलित महिलांच्या दृष्टीकोनाचा विषय हा बहुविध, वेगळा आणि क्वचित प्रसंगी विरोधाभासी असतो. दलित महिलांच्या मुक्तीसंदर्भातील ज्ञान हे समाजातील इतर घटकांच्या मुक्तीबाबतही लागू पडतं. हे ज्ञान मिळवण्यासाठी लिंग, वंश, जात आणि लैंगिकता या विषयांची ओळख असणं गरजेचं आहे. या दृष्टीकोनात असलेला खुलेपणा हा चर्चेला, चिकित्सेला वाव देणारा आहे.

स्त्रीवादाची कृष्णवर्णीय, उदारमतवादी, संरचनावादी आणि मार्क्सवादी अशी विविध अंग आहेत. विकसनशील देशातील स्त्रीवादी संघर्ष अभ्यासत असताना दलित स्त्रीवादी दृष्टीकोनाची ओळख जगाला झाली. सामान्य महिला आणि दलित महिला स्वतःचा संघर्ष स्वतंत्रपणे लढत असताना त्यातून मिळणाऱ्या विविध उपयांतून दलित स्त्रीवादी दृष्टीकोन विकसित होत गेला. दलित महिलांच्या अडचणी समजून घेण्यासाठी त्यांचं राहण्याचं ठिकाण, त्या ठिकाणच्या जाती आणि तिथला लिंगभाव समजून घेणं गरजेचं आहे.

दलित स्त्रीवादाचा सैद्धांतिक दृष्टीकोन हा दलित महिलांच्या एकूण जीवनानुभवाशी निगडित आहे. याच मुद्याला अनुसरून ते पुरुषप्रधानता, जात हे सामाजिक संरचनेला छेद देणारे घटक समजून घेतात. दलित स्त्रीवाद हा दलित महिलांच्या शोषणाचे, वेगवेगळ्या कालखंडात सामाजिक संरचनेनुसार त्या शोषणात झालेल्या बदलाचे आणि त्याच्या परिणामांचे ऐतिहासिक पुरावे देतो. सर्व महिला समान आहेत आणि त्यांच्या समस्या (शोषणही) सारखंच आहे या सर्वमान्य समजाला दलित स्त्रीवादी दृष्टीकोन छेद देतो.

तुमची प्रगती तपासा.

१. स्त्रीवाद म्हणजे काय? सविस्तर उत्तर द्या.
२. दलित स्त्रीवाद म्हणजे काय?

१०.१.१ दलित स्त्रीवादी दृष्टीकोनाचा केंद्रबिंदू

रेगे यांच्या मते १९७० मध्ये विकसित झालेला स्त्रीवाद हा डाव्या स्त्रीवादापेक्षा वेगळा आहे. तो ३ महत्त्वाच्या पातळ्यांवर समजून घेता येईल.

1. स्त्रियांची श्रेणी/समूह

2. त्यांचे अनुभव

3. स्त्रियांचं वैयक्तिक राजकारण - स्त्रीवादी सैद्धांतिक दृष्टीकोनाचा केंद्रबिंदू नेहमीच वैयक्तिक राजकारण राहिला आहे. स्त्री हा घटक वेगवेगळ्या गटातील त्यांची सामाजिक स्थिती स्त्रीत्वामुळे त्यांच्यात आलेलं दबलेपण याच अंगांनी विचारात घेतला जातो. केवळ स्त्रियांच्या श्रेणी, त्यांचे अनुभव आणि वैयक्तिक राजकारण या घटकांना विचारात घेतल्याने स्त्रियांच्या वास्तव स्थितीकडे दुर्लक्ष झालं आहे. या अभ्यासात जात, धर्म, वर्ग, वंश हे घटक वगळण्यात आल्याने तो सर्वसमावेशक म्हणता येणार नाही.

१९७० मधील स्त्रीवादाचा आवाज हा उच्चवर्णीय, उच्चशिक्षित महिला होत्या. याच महिलांचे अनुभव हे सार्वत्रिक अनुभव म्हणून मान्य केले गेले. याचा परिणाम म्हणून सर्वच महिलांना एका साच्यात बघितलं गेलं. या अनुषंगाने सर्व महिला दलित आहेत किंवा सर्वच महिला निग्रो आहेत अशा प्रकारचं सामन्यीकरण केलं गेलं. या सामन्यीकरणामुळे काही महिलांच्या समस्यांपर्यंत व्यवस्थित पोचता आलं नाही. उच्चवर्णीय महिलांच्या अनुभवातून तयार झालेलं ज्ञान हे जागतिक पातळीवरील स्त्रियांचं प्रतिबिंब असल्याचं चित्र यामुळं उभं राहिलं. या स्त्रियांचा वैयक्तिक राजकारणाचा पाया अनुभव असतो. स्त्रियांच्या या अनुभवामुळे दडपशाहीची पद्धतशीर व्याख्या करता आली. या दृष्टिकोनामुळे दलित महिलांच्या समस्यांचा नेमका आढावा घेता येत नव्हता. यामुळे दलितपणाचं पुरुषीकरण आणि स्त्रीत्वाचं सवर्णीकरण झालं. परिणामी दलित स्त्रीत्व दुर्लक्षित झालं.

१९७० आणि ८० चं दशक हे क्रांतीच्या पुनर्नवीकरणाचे कालखंड मानले जातात. यावेळी श्रमिक दल, युवक क्रांती दल, सत्यशोधक कम्युनिस्ट पक्षासारख्या अनेक संघटना उदयास आल्या. दलित महिला केंद्रस्थानी ठेवू या उद्देशाने विचार करणाऱ्या या संघटनांमध्ये प्रत्यक्षात मात्र ती स्थिती पहायला मिळाली नाही. तत्कालीन दलित पँथर आणि स्त्रियांच्या चळवळीतही हेच चित्र पहायला मिळालं. डाव्यांच्या सहकार्याने सुरु झालेल्या या संघटनाही त्या अर्थाने प्रभावी काम करू शकल्या नाहीत. दलित पँथरने १९७० च्या सांस्कृतिक पुनरुत्थानात महत्त्वाची भूमिका पार पाडली. मात्र त्यांच्या लिखाणात आणि कार्यक्रमांतही दलित महिलांचं वर्णन हे मातृत्वाच्या आणि शोषित महिलेच्या अनुषंगानेच आलं.

डाव्या विचारसारणीचा प्रभाव असलेल्या स्त्रियांच्या संघटनांनी आर्थिक आणि कष्टकरी घटक केंद्रस्थानी ठेवून केलेलं काम हे पुरुषप्रधानतेची, भांडवलशाहीची चिकित्सा करण्यासाठी महत्त्वाचं होतं. स्वतंत्र महिलांच्या गटांनीही स्त्रियांच्या विरोधात होत असलेल्या हिंसाचाराबद्दल आवाज उठवला. यामुळे वर्ग आणि पुरुषसत्तेच्या संघर्षाला बळ मिळालं. मात्र यातून ब्राह्मण्यवादाच्या प्रश्नावर चर्चा झाली नाही. सर्वच महिला शोषित म्हणून विचारात घेतल्या गेल्या तेव्हा पुढील टप्प्यात त्यांना दलित म्हणून पाहिलं गेलं. या महिलांना मुख्य प्रवाहातून वगळण्यासाठी एवढं एक ठोस कारण पुरेसं होत.

१९८० मध्ये स्वतंत्र विचारांच्या महिलांचे गट हे डायव्हावर आधारित होते. या काळात त्यांनी श्रम, विकास, कायदेशीर प्रक्रिया आणि देशाच्या संदर्भाने महत्त्वाच्या असलेल्या इतर संकल्पनांची चिकित्सा केली. यामुळे अनेक सैद्धांतिक आणि व्यावहारिक सुधारणांच्या उदयाचा मार्ग मोकळा झाला. महिलांच्या शोषणाची व्याप्ती समजून घेण्यासाठी स्त्रीवादी महिलांचे गट तयार झाले. वर्ग (श्रेणी) संरचनेचा विचार करत असलेल्या या गटांनी जात आणि समाज या घटकांकडे दुर्लक्ष केलं. महिलांच्या संघटनांनी चालवलेल्या हुंडाविरोध, महिलांवरील छेडछाड, जबरदस्ती आणि हिंसाचाराला विरोध या प्रकारच्या मोहिमा हे याच ठळक उदाहरण. फुले आणि आंबेडकरांनी दाखवलेल्या जातीय उतरंडीचा आणि पुरुषप्रधानतेचा परस्परसंबंध मात्र या मांडणीत राहून गेल्याचं लक्षात येतं.

महिलांवर होणाऱ्या जाती आधारित हिंसाचाराची एक पद्धत राहिली आहे. हुंडाबळीसारख्या घटना, हिंसक नियंत्रण, स्त्रियांच्या गतीशीलतेचे नियमन आणि लैंगिकता हे प्रस्थापित उच्चवर्णीयांचं कायमचं वैशिष्ट्य राहिलं आहे. दुसऱ्या बाजूला दलित महिलांना कामाच्या ठिकाणी बलात्कार, लैंगिक अत्याचार आणि शारीरिक हिंसाचाराच्या सामूहिक आणि सार्वजनिक धोक्याचा सामना करावा लागतो. मथुरा बलात्कार प्रकरणादरम्यान विविध महिला संघटनांनी दिलेल्या प्रतिक्रियांमधून हा पक्षपात दिसून येतो. नॅशनल फेडरेशन ऑफ इंडियन वुमन संस्थेने बलात्काराच्या घटनेकडे वर्ग या दृष्टीने पाहिलं. समाजवादी महिलांनी स्त्रीने गमावलेल्या सन्मानाला 'काचेला गेलेला तडा' (ग्लास वेसल क्रॅकिंग) ही परिभाषा वापरली. तर अखिल भारतीय महिला परिषदेनं याचं मानसशास्त्रीय स्पष्टीकरण दिलं. नामांतर आंदोलनादरम्यान मराठवाड्यातील दलित महिलांवर झालेल्या लैंगिक अत्याचाराविरुद्ध कोणतीही प्रतिक्रिया उमटली नाही हे निरीक्षणही अभ्यासकांनी नोंदवलं. त्यामुळं बलात्कारविरोधी मोहीम हासुद्धा एक महत्त्वाचा विषय बनला.

रेगे यांच्या युक्तिवादानुसार दलित महिला पूर्वीच्या तुलनेत अधिकाधिक दृष्टीस पडत असल्याने त्यांना हिंसाचार आणि हल्ल्याचा धोका निर्माण झाला आहे. सरपंच, पंचायत सदस्य आणि इतर ज्ञाननिर्मिती प्रक्रियेत या महिला सहभागी असल्याने त्यांच्या विरोधात तीव्र प्रतिक्रिया उमटत आहेत. याचा परिणाम त्यांच्यावरील अत्याचार किंवा कुटुंबातील, मित्र परिवारातील सदस्यांच्या हत्येत होतो. या घटनांमुळे दलित आणि स्त्रीवादी कार्यकर्त्यांमध्ये संवाद साधण्याची गरज निर्माण होते. यामुळे स्थानिक पातळीवर आंतरजातीय नातेसंबंधांवर मनमोकळी चर्चा सुरू करून त्यायोगे हा प्रश्न सोडवण्याचा विचार करता येईल.

रेगे यांच्या निरीक्षणानुसार जागतिकीकरण आणि हिंदुत्वाच्या काळात लिंगभाव आधारित समस्यांना सांस्कृतिक समस्या मानलं जात आहे. अशा स्थितीत महिलांनी त्यांच्या समस्यांवर विचार करून त्याची पुनर्व्याख्या करणं आवश्यक आहे. स्त्रीवादी राजकारणाने ब्राह्मण्यवादी हिंदुत्वाच्या जात धर्म संकल्पनेला आव्हान द्यायला हवं असं रेगे यांना वाटतं. ब्राह्मणी जातवर्चस्वाची लिंगभावाच्या दृष्टीकोनातून चिकित्सा करणं त्यामुळं शक्य होईल. या चिकित्सेमुळे लिंगभाव आधारित राजकारणाची परिभाषा वैयक्तिक अनुभवांतून सामाजिक श्रेणीमध्ये रूपांतरित होईल.

रेगे यांनी बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विश्लेषणावर लक्ष केंद्रित केलं आहे. ज्यामध्ये जातीय विचारधारा हा स्त्रियांच्या लैंगिकतेचा आणि संघटनाचा पाया आहे. श्रमाचे लैंगिक विभाजन आणि लैंगिक श्रमाचे विभाजन या दोन्ही गोष्टी जात ठरवते. विचार संवर्धन आणि आत्मसात करण्याच्या प्रक्रिया या ब्राह्मणीकरणाचा एक भाग आहेत. ऐतिहासिकदृष्ट्या एकाच पितृसत्ताक पद्धतीचे सार्वत्रिकीकरण करण्यास ब्राह्मण्यवादी नकार देत आले आहेत. त्यामुळेच अनेक पितृसत्ताक व्यवस्था अस्तित्वात असून त्या संरक्षितही आहेत. स्त्रिया या संरक्षित पितृसत्ताकतेच्या आधारावर एकत्रित यायचा प्रयत्न करत असल्या तरीही जात आणि वर्गाच्या आधारावर त्या विभागल्या जातात. स्त्रीवाद्यांना या विभाजनाचा आव्हान द्यायचं असेल तर त्यांच्या संघर्षामध्ये पितृसत्ताकतेशी निगडित आणि संरचित सामाजिक असमानता समाविष्ट केल्या पाहिजेत.

आपली प्रगती तपासा -

१. मागासवर्गीय महिलांना कोणत्या अडचणींना सामोरं जावं लागतं?

१०.१.२ दलित महिलांच्या संघटनांचा उदय

१९९० च्या दशकात स्त्रियांच्या अस्मिता दर्शवणाऱ्या अनेक स्वतंत्र आणि स्वायत्त अभिव्यक्ती अस्तित्वात होत्या. राष्ट्रीय दलित महिला महासंघ आणि अखिल भारतीय दलित महिला मंचाची स्थापना हे त्याचं एक उदाहरण. राज्य स्तरावर महाराष्ट्र दलित महिला संघटनेची स्थापना १९९५ मध्ये झाली. भारतीय रिपब्लिकन पक्षाची महिला शाखा आणि बहुजन महिला संघाने बहुजन महिला परिषदेची स्थापना केली. डिसेंबर १९९६ मध्ये चंद्रपूर येथे विकास वंचित दलित महिला परिषदेचं आयोजन करण्यात आलं. डॉ. आंबेडकर यांनी मनुस्मृती जाळली तो दिवस (२५- डिसेंबर) भारतीय स्त्रीमुक्ती दिवस म्हणून साजरा करण्याचा प्रस्ताव देण्यात आला. ब्राह्मणेतर वैचारिक विचार हा या संघटना स्थापन करण्याचा मूळ विचार होता. दरम्यान भारतीय स्त्रीमुक्ती दिवस साजरा करणे आणि संसदीय संस्थांमध्ये ओबीसी महिलांच्या आरक्षणासाठी एकत्र येणे हे मुद्देही यानिमित्ताने साध्य झाले.

आज महाराष्ट्र दलित स्त्रियांच्या संघर्षातून आणि राजकारणातून निर्माण झालेल्या ३ स्थिती अनुभवतोय. या स्थिती विरोधाभासी आणि एकमेकांना आच्छादलेल्या आहेत. सत्यशोधक महिला सभेत मार्क्सवादी-फुलेवादी-आंबेडकरवादी विचार दिसून येतो. दलित-बहुजन एकीतून बहुजन महिला महासंघाची सुरुवात झाली. या प्रक्रियेने वैदिक ब्राह्मणी परंपरेची चिकित्सा केली आणि बहुजन परंपरेतील आदिमाया या संकल्पनेला पुनरुज्जीवित केलं.

दलित महिला संघटनांनी फुले-आंबेडकरवादी विचार करणाऱ्या दलित पुरुषांमध्ये असलेल्या मनुवादी विचारांची चिकित्सा केली. या संघटनांनी अतिमागास दलित महिलांना विशेष प्राधान्य देण्याचा विचार केला. ख्रिस्ती महिला संघर्ष संघटनेने (दलित ख्रिस्ती महिलांची संघटना) विविध विषयांवर वाद उपस्थित केले. यामध्ये धर्मातरित लोकांचे पारंपरिक व्यवसाय नष्ट होणे, त्यांची बदली सेवा क्षेत्रात होणे, ख्रिस्ती समाजात जात आणि

प्रदेशानुसार मिळणारी उतरंडीची वागणूक, विविध चर्च आणि ख्रिस्ती संघटनांकडून होणारा विरोध याचा समावेश होतो.

स्त्रीवादी राजकारणाने ब्राह्मणेतर राजकारणाचं केलेलं चित्रण हे स्वायत्त (स्वतंत्र) महिलांना स्वतःमध्ये डोकावून बघायला मदत करणारं ठरलं. त्यांच्या प्रतिसादाचं वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे करता येईल -

1. दलित महिलांना नेतृत्वाची संधी मिळायला हवी असं मानणारा गट ब्राह्मणेतर महिलांच्या बाबतीत हा विचार अंमलात आणत नाही ही द्वंद्वात्मक स्थिती आहे.
2. डाव्यांनी जातीचं रूपांतर वर्गात करणं आणि जातींमधील भौतिकवादावर चर्चा करणं याचं प्रतिबिंब त्यांनी २५ डिसेंबर रोजी घोषित केलेल्या भारतीय स्त्री-मुक्ती दिवसातून दिसून येतं.
3. स्व ची जाणीव झालेल्या स्वायत्त महिलांच्या गटांना स्त्रीवादी राजकारणाच्या पुनर्रचनेची गरज वाटते. कारण ब्राह्मणेतर विचार दर्शन या त्यांना स्वतःच्या मुक्तीचा मार्ग वाटतो. आधुनिक दलित महिलांच्या चळवळींनी मांडलेले मुद्दे हे दलित स्त्रियांच्या नावाच्या पलीकडे जातात आणि दलित स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून क्रांतिकारी बदल घडवून आणतात.

आपली प्रगती तपासा -

1. दलित महिला संघटनांतील फुले-आंबेडकरवादी दृष्टीकोन चित्रण करा?

१०.२ निष्कर्ष

दलित स्त्रीवाद हा बंदिस्त किंवा बहिष्कृत समजला जाऊ शकत नाही, जो दलित नसलेल्या स्त्रियांना समृद्ध करू देत नाही. दलित महिलांचं झालेलं प्रचंड शोषण पाहता एकूण शोषण ही संकल्पना समजून घेण्यासाठी दलित स्त्रीवादाची गरज आहे. रेगे यांच्या निरीक्षणानुसार दलितेतर स्त्रीवादी लोक ज्यावेळी हा प्रश्न समजून घेतात तेव्हा हा दृष्टीकोन त्यांना रूढी-परंपरांपासून मुक्ती देणारा वाटतो. अशाप्रकारे दलित स्त्रीवादी दृष्टीकोन स्वीकारणे म्हणजे १९८० च्या दशकात स्त्रीवाद्यांनी मिळवलेला आवाज कधी गमावणे तर कधी सुधारणे, त्यात रचनात्मक बदल घडवून आणणे होय. या प्रक्रियेत वैयक्तिक स्त्रीवाद्यांना विरोधी आणि सामूहिक विषयांमध्ये रूपांतरित करण्याची क्षमता आहे.

१०.३ सारांश

दलित दृष्टीकोन सिद्धांताचा भर हा सामाजिकरित्या बांधलेल्या गटांमधील वैयक्तिक अनुभवांवर आहे. हा दृष्टीकोन जात, वर्ग आणि वंशाच्या श्रेणीबद्ध, बहुविध, बदलत्या संरचनात्मक शक्ती संबंधांवर लक्ष केंद्रित करतं.

- रेगे यांच्या निरीक्षणानुसार १९७० मध्ये विकसित झालेला स्त्रीवाद तीन महत्त्वाच्या पातळ्यांवर डायलॅक्सा वेगळा आहे. १) स्त्रियांची श्रेणी २) स्त्रियांचे अनुभव ३) वैयक्तिक राजकारण हे सर्व स्त्रीवादी सिद्धांताच्या केंद्रस्थानी होते.
- रेगे यांच्या युक्तिवादानुसार दलित महिलांच्या वाढत्या दृश्यमानतेमुळे त्यांना हिंसाचार आणि हल्ल्यांचा धोका निर्माण झाला आहे.
- १९८० च्या दशकात स्त्रियांच्या अस्मितेच्या अनेक स्वतंत्र आणि स्वायत्त अभिव्यक्ती दिसून आल्या.
- अशाप्रकारे दलित स्त्रीवादी दृष्टीकोन स्वीकारणे म्हणजे १९८० च्या दशकात स्त्रीवाद्यांनी मिळवलेला आवाज कधी गमावणे तर कधी सुधारणे, त्यात रचनात्मक बदल घडवून आणणे होय. या प्रक्रियेत वैयक्तिक स्त्रीवाद्यांना विरोधी आणि सामूहिक विषयांमध्ये रूपांतरित करण्याची क्षमता आहे.

१०४ प्रश्न

१. दलित स्त्रीवादी दृष्टीकोनातील महत्त्वाच्या पैलूंची चर्चा करा.
२. महिलांना ओळख मिळावी यासाठी उदयास आलेल्या दलित महिलांच्या संघटनांची माहिती द्या.
३. दलित महिला संघटनांतील फुले-आंबेडकरवादी दृष्टीकोन चर्चा करा?

१०.५ संदर्भ

<https://www.epw.in/engage/discussion/caste-and-gender>

https://www.india-seminar.com/2018/710/710_sharmila_rege.htm

जात, जमाती, आणि अस्मितेचे राजकारण, लैंगिकता
आणि सिमांतिकरण
(CASTE, TRIBAL'S, AND POLITICAL,
SEXUALITY AND MARGINALIZATION
OF IDENTITY)

प्रा. अमित सुवर्णा सिद्धार्थ जाधव

घटक रचना

११.० उद्दिष्टे

११.१ प्रस्तावना

११.२ अस्मितेचे राजकारण म्हणजे काय?

११.३ भारतातील अस्मितेचे राजकारण

११.४ जात

११.५ धर्म

११.६ भाषा

११.७ वांशिकता

११.८ लैंगिकता सामाजिक ओळख

११.९ एल.जी.बी.टी.(LGBT) ची संकल्पना

११.१० लैंगिक आणि पर्यायी लिंग-सिमांतिकरण

११.११ मुख्य प्रवाहातील समाजात एल.जी.बी.टी. (LGBT) लोकांना भेडसावणाऱ्या समस्या

११.१२ सारांश

११.१३ स्वाध्याय

११.१४ संदर्भ

११.० उद्दिष्टे:

- जात, जमाती, अस्मितेचे राजकारण, लैंगिकता, आणि सिमांतिकरण या संकल्पनांची अध्ययनार्थीनां ओळख करून देणे.
- आदिवासी, कनिष्ठ जाती आणि समलैंगिकांना भेडसावणाऱ्या समस्या समजून घेणे.
- आदिवासी, कनिष्ठ जाती आणि समलैंगिकांना येणाऱ्या अडथळ्यांचे आणि अडचणींचे विश्लेषण करणे.

स्थानिक, आणि आदिवासी लोक बहुतेक वेळा राष्ट्रीय संज्ञाद्वारे ओळखले जातात जसे की मूळ लोक, आदिवासी लोक, प्रथम राष्ट्र समूह, आदिवासी, जनजाती, शिकारी किंवा डोंगरी जमाती. लोकांची विविधता लक्षात घेऊन "स्थानिक आणि आदिवासी समाजाचे" संरक्षण करण्याचे उद्दिष्ट जोपासून, आंगीकरण करण्यासाठी प्रथमतः विद्वत सर्वसमावेशक शब्दावली वापरली जाते व दोन्ही समूहांत समान हक्कांचा समावेश होतो. उदाहरणार्थ, लॅटिन अमेरिकेत "आदिवासी" हा शब्द विशिष्ट -आफ्रिकी वंशज समुदायांना लागू केला गेला आहे (आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना).

"स्थानिक आणि आदिवासी लोक" ३७० दशलक्षाहून अधिक लोकांसाठी एक सामान्य संप्रदाय आहे, जे जगभरातील ७० हून अधिक देशांमध्ये आढळतात. स्थानिक आणि आदिवासी लोकांची स्वतःची संस्कृती, भाषा, रीतिरिवाज, रूढी परंपरा आणि संस्था आहेत ज्या त्यांना इतर समाजातील रचनेपासून वेगळे करतात. ज्यामध्ये ते स्वतः च्या अस्तित्वाचा शोध घेतात (आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना).

एखाद्या व्यक्तीची निर्दिष्ट स्थिती, कठोर सामाजिक जीवनशैली, एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित होणारा व्यवसाय ही सामाजिक परिस्थितींची वैशिष्ट्ये जातीतून दर्शविली जातात. एखाद्या व्यक्तीच्या सामाजिक स्थानामध्ये जात मोठी भूमिका बजावते. आज देखील आधुनिक समाजात जातीची पकड कमजोर झाली आहे पण ती पूर्णपणे नाहीशी झालेली नाही.

अलिकडच्या काळात भारतीय राजकारणात अस्मितेचे राजकारण हा एक महत्त्वाचा विषय बनला आहे. कनिष्ठ वर्गाचा उदय, धार्मिक ओळख, भाषा गट, जातीय संघर्ष आणि स्वदेशी वांशिक संघर्ष या सर्व पैलूंनी भारतातील अस्मितेच्या राजकारणाचे महत्त्व वाढवले आहे. अनेक विद्वानांच्या मते अस्मितेचे भाष्य स्पष्टपणे एक आधुनिक घटना आहे. क्रेग कॅल्हौनने परिस्थितीचे योग्य वर्णन करून असा युक्तिवाद केला की, आधुनिक काळात आपल्याला वैयक्तिक आणि श्रेणी ओळख बळकट करण्यासाठी अस्तित्त्व बळकट करण्याच्या प्रयत्नांना सामोरे जावे लागते. ही प्रामुख्याने एक आधुनिक घटना आहे कारण काही संशोधकांचा असा दृढविश्वास आहे की, अस्मितेची ओळख हे वांशिकता, धर्म, भाषा, लिंग, लैंगिक प्राधान्य किंवा अभिजात स्थान इत्यादींच्या केंद्रीय आयोजनच्या सिद्धांता वर अवलंबून असते. अशाप्रकारे "मालकीचा आकृतिबंध नमुना, सांत्वनाचा शोध यांना समुदायाकडे जाण्याचा दृष्टिकोन" असे म्हटले जाते. तथापि, आधुनिक जगातील जटिल सामाजिक व विविध शक्ती घटक आणि घटनांच्या कृतीमुळे अस्मितेवर या बाधित घटकाचे परिणाम होऊन समस्या निर्माण होतात. 'स्वतः किंवा व्यक्तीत्वसाठी' अधिप्रमाणित कोणताही शोध ही निर्दोष शक्यता नाही; यात इतरांशी विचारविमर्श करणे, जसे की बऱ्याचदा आच्छादित आणि विवादित, प्रचलित तत्त्वला विरोध करणे आणि 'स्वतः' चा समावेश घेणे हे महत्त्वाचे ठरते. कॅस्कार्डी असे स्पष्ट करतात की, "आधुनिक विषय स्वतंत्र मूल्यांच्या कक्षेत परिभाषित केले जातात त्यापैकी प्रत्येकाने आधुनिक विषयला प्राधान्य दिले आहे किंवा प्राधान्य देण्याचा प्रयत्न केला आहे." ज्यामुळे अस्मितेची ओळख योजना समस्याप्रधान बनते. असे असले तरी, वैयक्तिक आणि सामूहिक अस्मितेची चिंता जी एकाच वेळी

११.२ अस्मितेचे राजकारण म्हणजे काय?

अस्मितेवरील भाष्य राजकीय परीपेक्षीत कसे मांडता येईल? अस्मितेचे राजकारण या राजकीय चर्चेचा आधार काय आहे ? चळवळींची संघटन तत्त्वे कोणती आहेत? जी स्वतःला अस्मितेच्या तत्वावर आधारित मानतात. तसेच आपण कामगारांच्या चळवळी अस्मितेच्या राजकारणाचे उदाहरण म्हणून परिभाषित करू शकतो का? असे म्हटले जाते की अस्मितेचे राजकारण, (आयडेनटिटी पॉलिटिक्स) "विशिष्ट सामाजिक गटांच्या सदस्यांच्या अन्यायाच्या सामायिक अनुभवांमध्ये स्थापन झालेल्या राजकीय क्रियाकलाप आणि सिद्धांताची विस्तृत श्रेणी दर्शवते". एक राजकीय क्रियाकलाप म्हणून राजकीय योजनेच्या एका संस्थेला वंचित गटांना "बहिष्कार आणि बदनामीतून पुनर्प्राप्ती" करण्यासाठी प्रयत्न करण्यास सूचित केले जाते. जे प्रयत्न त्यांच्या 'स्वयंपूर्णता' च्या आधारावर, वांशिकता, लिंग, लैंगिक प्राधान्ये यासारखी वैशिष्ट्ये निर्धारित करतात. सामाजिक गटांचे सक्षमीकरण, प्रतिनिधित्व आणि मान्यता मिळवण्याचा प्रयत्न करणे हे अस्मितेच्या राजकारणाचे मुख्यतः उद्दिष्ट आहे. परंतु त्यांना इतरांपेक्षा वेगळे आणि वेगळे करणारे चिन्हक लावून त्यांचा समानतेऐवजी फरकावर आधारित स्वतत्त्व आणि अस्मिता म्हणून अधोरेखित करतात. विरोधाभासीपणे, याचा अर्थ असा आहे की अस्मितेचे राजकारणाचे अनुयायी काही विशिष्ट चिन्हकानुसार आवश्यक तत्व समजतात. जे परिभाषित निरपेक्षतेच्या भोवती सामाजिक गटांची ओळख निश्चित करतात. हे चिन्हक भाषा, संस्कृती, वांशिकता, लिंग, लैंगिक आवडीनिवडी, जातीचे स्थान, धर्म, टोळी, वंश, इत्यादी असू शकतात. तसेच शब्दलेख, रूपक, स्टिरियोटाइप (रूढीवादी) आणि शैक्षणिक साहित्यात संस्थात्मक आणि सकारात्मक भेदभाव किंवा सकारात्मक कृतीच्या पद्धतींद्वारे आधिक बळकट करतात. अशा प्रकारे अस्मितेच्या राजकारणाचे समर्थकांना केवळ काही "मूलतत्त्व" ची प्राथमिकता किंवा मुख्य वैशिष्ट्यांचा संच सामूहिकतेच्या सदस्यांनी सामायिक केले आहे, मात्र इतरांनी नाही आणि वैयक्तिक व्यक्तींना एकवचनी, अविभाज्य, पूर्णपणे सुसंवादी आणि समस्याहीन ओळख म्हणून स्वीकारले आहे. हे मुख्य चिन्हक कामगारांच्या संघटातात्मक गुण चिन्हकापेक्षा वेगळे आहेत. ज्यांना ओळख राजकारणात गुंतलेल्या गटांच्या विशिष्ट 'नैसर्गिक' दिलेल्या गुणधर्माऐवजी त्यांच्या सामान्य आवडीनुसार अधिक स्पष्ट होते. जे अस्मितेच्या राजकारणावर निर्धारित असते. जरी बरेच अभ्यासक असा तर्क करतात की "कामगार" ही एक वैधता आणि एक गट म्हणून पात्र ओळख आहे, त्यांच्या चळवळींना अस्मितेचे राजकारण म्हणून संबोधले जाऊ शकते. परंतु कदाचित " अस्मितेचे राजकारण" हा शब्द राजकीय परीक्षेत्रात एक भाग म्हणून समकालीन सविस्तर भाष्य (discourse) मध्ये निहित केला असून ते कोणत्याही सार्वभौमिकीकरण आदर्श किंवा विषयपत्रिकेत काही आवश्यक, स्थानिक आणि विशिष्ट वर्गीकृत ओळखीचा संदर्भ देते. अस्मितेचे राजकारणाचे अनुयायी समज, सांस्कृतिक चिन्हे आणि नातेसंबंधांच्या सामर्थ्याचा वापर सामायिक समुदायाची भावना तयार करण्यासाठी करतात आणि नंतर या पैलूंचे राजकारण करून त्यांच्या विशिष्ट ओळख आणि अस्मितेचे व्यक्तीत्व विषयी मान्यतेचा दावा करतात.

अस्मितेचे राजकारणाच्या विरोधात सर्वात जहाल टीका ही आहे की, बहुतेक वेळा अस्मितेचे पैलूंना आव्हान दिले जाते ज्यावर स्वतःची किंवा समुदायाची भावना निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जातो. अस्मितेचे राजकारण दडपशाही आणि शक्तीहीनतेच्या अनेक पैलूंमध्ये गुंतलेले असूनही, प्रभावशाली गटाद्वारे वापरल्या जाणाऱ्या नकारात्मक दस्तऐव असलेला परंपरना नाकारतात. तसेच अधिकृत व्यवस्थेला विरोध करून व पुन्हा असा दावा करून स्वतः आणि समुदायाच्या सकारात्मक प्रतिमा तयार करण्यासाठी शक्तिशाली साधनांमध्ये अस्तित्व प्रस्थापित करतात. दुसऱ्या शब्दात, असे म्हणता येईल की, अस्मितेचे पैलू (मार्कर) जे कथितपणे समुदायाला परिभाषित करून निश्चित केले जातात. पण तेव्हा दडपशाहीचे एक नवीन रूप बनते जेव्हा ते गटातील अत्यावश्यकतेची प्रक्रिया कठोर करतात व अंतर्गत संवादात्मकता नाकारतात.

आपली प्रगती तपासा -

१. अस्मितेचे राजकारण म्हणजे काय? चर्चा करा

११.३ भारतातील अस्मितेचे राजकारण

भारतात आपल्याला असे दिसून येते की स्वातंत्र्यानंतर उदार लोकशाही राजवटीचा अवलंब करूनही समुदाय आणि सामूहिक अस्मिता शक्तिशाली राहिल्या आणि मान्यतेचा दावा करत आहेत. खरं तर, बेटीलने (Beteille) हे दाखवून दिले आहे की भारतीय राजकारणाने उदारमतवादी [वैयक्तिक] भावना आणि समुदायाच्या चिंता आणि चेतना यांच्याशी निष्ठा साधण्याचा सातत्याने प्रयत्न केला आहे. बिखू पारेख यांच्या मते, या प्रक्रियेने स्वायत्त आणि मोठ्या प्रमाणावर स्वशासित समुदायाची विस्तृत श्रेणी ओळखली आहे. तसेच व्यक्ती आणि समुदाय दोन्ही ओळखून त्यांना न्याय्य आणि समान वागणूक देणारी व्यक्तींची संघटना आणि समुदायाचा स्वतत्त्व म्हणून स्वतःला सुसंगत करण्याचा प्रयत्न केला आहे. भारताच्या स्वातंत्र्योत्तर राज्यांना विशिष्ट अस्मितेची मान्यता देण्याच्या दाव्यामुळे बहुधा अनेक विद्वानांना असा विश्वास वाटू लागला की अस्मितेची स्वतत्त्व आणि ओळख हे भौतिक आधारावर असून ती स्वतंत्र-नंतरच्या राज्यांना आणि संरचनांना प्रदान केली आहे. दुसऱ्या शब्दांत, राज्याच्या संरचनेच्या निर्मिती आणि देखरेखीद्वारे अस्मितेचे राजकारणास सक्रिय योगदानकर्ता म्हणून पाहिले जाते. जे विशिष्ट अस्मितेचे दृष्टीने लोकांना परिभाषित करतात आणि मान्यता देतात. भारतात भाषा, धर्म, जात, वांशिकता आणि आदिवासी ह्या वेगवेगळ्या बाबींवर अस्मितेचे राजकारण आढळते. परंतु असे म्हटल्यावर हे गृहीत धरणे चुकीचे ठरेल की यापैकी प्रत्येक अस्मितेचे पैलू इतर निर्मात्यांच्या अतिव्यापी प्रभावापासून स्वतंत्रपणे स्वायत्तपणे कार्य करतात. दुसऱ्या शब्दांत एकसंध भाषिक गट जातीय संबंधांद्वारे, धार्मिक प्रवृत्तींद्वारे विभागला जाऊ शकतो जो किंवा सर्व व्यापक वांशिक दाव्याच्या अधीन असू शकतात.

जात

जातीवर आधारित भेदभाव आणि दडपशाही हे भारतीय समाजाचे एक हानिकारक वैशिष्ट्य आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात त्यांचे राजकारणाशी असणाऱ्या संबंधांमुळे आतापर्यंत दबलेल्या जाती-गटांना फक्त राजकीय स्वातंत्र्यची मान्यता दिली नाही, तर त्याबद्दल राजकीय चेतना

व जागरूकताही निर्माण झाली आहे. आंबेडकर आणि मंडल आयोगाच्या जातीच्या दृष्टिकोनातील फरक स्पष्ट करताना दीपांकर गुप्ता यांनी हा विरोधाभास मार्मिकपणे उघड केला आहे. पूर्वीच्या भारतीय समाजजीवनातून आणि राजकारणातून अस्पृश्यता दूर करण्यासाठी आरक्षण किंवा संरक्षक धोरण आखले गेले. त्यानंतर जात हे एक महत्त्वाचे राजकीय स्रोत मानले गेले. वास्तविकरित्या, मंडल कमिशनला बौद्धिक प्रेरणा मानले जाऊ शकते कारण त्यांनी जातीवर आधारित स्वतत्त्व आणि ओळख हे विशेष आधोरेखित केले आहे. असे म्हटले जाऊ शकते की, उच्च जातींनी त्यांच्या उच्च अस्मितेमुळे व प्रमुख स्थानामुळे पूर्वीपासून राजकीय आणि आर्थिक व्यवस्थेतील ताकदीच्या पदांवर कब्जा केला होता. जेव्हा मंडळाने 'दलितांची' जात-अस्मितेची गैरसोय व अन्याय ओळखून त्यांच्यामधील चेतना वाढवली तेव्हा त्यांना असे दिसून आले की, जात-अस्मितेची ओळख ही हकांच्या प्राप्तीसाठी संघर्ष ठरत आहे. जातिव्यवस्था, ही शुद्धता आणि अपवित्रता, पदानुक्रम आणि फरक या संकल्पनांवर आधारित आहे. त्यामुळे सामाजिक गतिशीलता असूनही, 'शूद्र आणि बहिष्कृत समाजावर दडपशाही होत असून ते धार्मिक विधीच्या कलंकाने ग्रस्त आहेत. ते त्यांचे जीवन अतिशय गरिबी, निरक्षरते मध्ये जगत आहेत. वरील कारणांमुळे "दलित समाजाचे " राजकीय हक्क नाकारले जातात. संघर्षात्मक अस्मितेच्या राजकारणाची उत्पत्ति ही जातीवर आधारित आहे असे म्हटले जाऊ शकते. उत्पीडित जातींच्या गटांना संरक्षणात्मक भेदभावाच्या रूपात राज्य सहाय्य प्रदान करते. ही समूह अस्मिता (group identity) जातीवर आधारित असून जात अस्मितेच्या (caste identities) राजकीय चेतनेमुळे बळकट झाली. जात-आधारित अस्मिता राजकीय पक्षांद्वारे गैर-संस्थात्मक आहे जे जातींसह फक्त विशिष्ट अस्मितेच्या हितसंबंधांचे संरक्षण आणि संरक्षण करण्याचा दावा करतात. भारतीय समाज आणि राजकारणात जात - आधारित अस्मितेच्या राजकारणाची दुहेरी भूमिका आहे, असा युक्तिवाद करून राजकारणाच्या एकत्रित संचयी परिणामाचा सारांश देता येतो. जातीवर आधारित भारतीय समाजाचे तुलनेने लोकशाहीकरण केले गेले परंतु त्याचवेळी वर्ग-आधारित संस्थांच्या उत्क्रांतीला कमी केले.

आपली प्रगती तपासा -

१. भारतातील अस्मितेच्या राजकारणाची चर्चा करा?

११.४ धर्म

अस्मितेच्या राजकारणाचे आणखी एक रूप म्हणजे सामायिक धार्मिक बंधनाचा समाजाच्या बांधणीवर परिणाम होतो. भारतात, हिंदू धर्म, इस्लाम, शीख, ख्रिश्चन आणि पारसी धर्म (Zoroastrianism) हे काही प्रमुख धर्म आहेत जे लोक पाळतात. संख्यात्मकदृष्ट्या हिंदूंना बहुसंख्य मानले जाते, जे आरएसएस (राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ) किंवा शिवसेना सारखे अनेक हिंदू निष्ठावंत गट आणि भाजपा (भारतीय जनता पार्टी) किंवा हिंदू महासभा सारखे राजकीय पक्ष असा दावा करतात की भारत एक हिंदू राज्य आहे. हे दावे भारत आणि भारताच्या इतिहासाबद्दल एकसंध समज व मिथक निर्माण करतात. या दाव्यांचा विरोध इतर धार्मिक गटांकडून केला जातो कारण त्यांच्या धार्मिक आणि सांस्कृतिक जीवनातील स्वायत्तता गमावण्याची शक्यता निर्माण होते. कारण त्यांच्या एकसंध दाव्यामुळे व

स्पर्धात्मक पुढाकारांमुळे अनेकदा जातीय दंगली होतात. सामान्यतः स्वीकारल्या गेलेल्या मिथक हे धार्मिक तत्वांवर अस्मितेच्या विभाजनाची प्रक्रिया करतात ते 'तुष्टीकरण सिद्धांत', (appeasement theory) निर्भर असते. त्यामूळे वेगवेगळ्या समस्या उत्पन्न होतात जसे की, 'जबरदस्तीने धर्मपरिवर्तन', सामान्य 'हिंदूविरोधी' आणि अल्पसंख्याक धार्मिक गटांची 'भारतविरोधी' वृत्ती इत्यादी. 'बहुसंख्य गट किंवा समाज हा 'वर्चस्ववादी आकांक्षामूळे' आणि दाव्यामुळे अल्पसंख्याक गट किंवा समाजाला सामाजिक-सांस्कृतिक स्थान व हक्क ('denial of a socio-cultural space') नाकारतात. ऐतिहासिकदृष्ट्या, १९ व्या शतकातील हिंदू पुनरुत्थानवादी चळवळ (Hindu revivalist movement) हा असा काळ मानला जातो ज्यामध्ये धार्मिक आधारावर दोन स्वतंत्र संस्कृतींचे सीमांकन पाहिले गेले. जे हिंदू आणि मुस्लिम फाळणीमुळे आणखी गहन झाले. सांप्रदायिक विचारसरणीच्या रूपाने संस्थात्मक झालेल्या सांप्रदायिक विचारधारा गेल्या शतकातील हिंदू-मुस्लिम संघर्षाच्या प्रमुख भाग बनला आहे. अलिकडच्या काळात हिंदू आणि शीख, हिंदू आणि ख्रिश्चन यांच्यातील लढती अनेकदा जातीय संघर्षात बदलल्या आहेत. हिंदू राष्ट्र ठामपणाचा उदय, सरकारचे प्रतिनिधीत्व राजकारण, सांप्रदायिक धारणांची चिकाटी, सामाजिक-आर्थिक संसाधनांसाठी स्पर्धा आणि जातीय विचारसरणीची निर्मिती इत्यादी बाबी ह्या हे मोठ्या दंगलींमध्ये रूपांतर होण्यासाठीची कारणे मानली गेली आहेत. धर्मावरील आधारित अस्मितेची योजना केवळ आंतरराष्ट्रीय संदर्भातच नव्हे तर १९९० च्या दशकापासून भारतीय लोकशाही आणि धर्मनिरपेक्षतेसाठी एक आव्हान बनली आहे.

स्वतंत्र भारतात, बहुमतवादी प्रतिपादनामुळे अल्पसंख्यांक धर्मांच्या आग्रहीतेच्या रूपात स्वतःचे विरोधाभास निर्माण झाले. ह्यांचा परिणाम संघर्षमय राजकारणात झाला जो भारतातील नागरी समाजाच्या समकालीन परिमाणांना कमी करतो. ज्या प्रक्रियेद्वारे संस्थात्मकदृष्ट्या धार्मिक ताकत वाढली असून ती इतिहासाच्या पुनरुत्थानाद्वारे व सांप्रदायिक प्रक्षेपणद्वारे भारताची राष्ट्रीय अस्मिता उन्नती होऊ शकते.

११.५ भाषा

भाषेद्वारे एकत्र बांधलेल्या सामूहिकतेच्या धारणेवर आधारित अस्मितेच्या दाव्यांचे मूळ काँग्रेसच्या स्वातंत्र्यपूर्व राजकारणात आहे असे म्हटले जाऊ शकते, ज्यांनी भाषांवार प्रांतरचनेच्या आधारावर स्वातंत्र्योत्तर काळात राज्यांच्या पुनर्रचनेचे आश्वासन दिले होते. पण ही "JVP" (जवाहरलाल नेहरू, सरदार वल्लभभाई पटेल आणि पट्टाभी सितारामय्या) समितीने असे कबूल केले की, जर सार्वजनिक भावना "आग्रही आणि जबरदस्त" ("insistent and overwhelming") असेल तर तत्कालीन मद्रासच्या तेलुगू भाषिक प्रदेशातून आंध्रची निर्मिती होऊ शकते. मायकल ब्रेचर (Michael Brecher) यांनी भारतीय राजकारणावर वर्चस्व गाजवण्यासाठी १९५३ ते १९५६ या काळात केल्या गेलेल्या कडव्या संघर्षाचा उल्लेख केला आहे.

उपरोधिकपणे भाषिक सामूहिकतेसाठी स्वतंत्र राज्यांचा दावा हा १९५६ मध्ये संपला नाही आणि आजही भारतीय नेतृत्वाची चिंता कायम राहिली आहे. परंतु समस्या अशी आहे की रचना केलेले किंवा दावा केलेले कोणतेही राज्य रचनांमध्ये एक-वंशीय (mono-ethnic) नाहीत आणि काहींमध्ये संख्यात्मक आणि राजकीयदृष्ट्या शक्तिशाली अल्पसंख्याक

आहेत. यामुळे विद्यमान राज्यांच्या प्रादेशिक मर्यादा धोक्यात येत आहेत आणि भाषिक राज्यांच्या सीमांवरील विवादांमुळे वाद निर्माण होत आहेत. उदाहरणार्थ बेळगाव जिल्ह्यावर महाराष्ट्र आणि कर्नाटक यांच्यातील तणाव किंवा मणिपूरच्या नागा सारख्या काही भागांमध्ये.

संपूर्ण देशासाठी एकसमान भाषा धोरण नसल्यामुळे भाषिक विभागणी गुंतागुंतीची झाली आहे. प्रत्येक राज्यात प्रामुख्याने प्रादेशिक भाषा बहुतेक वेळा सूचना आणि सामाजिक संवादाचे माध्यम म्हणून वापरली जाते, परिणामी स्वतःच्या भाषेशी विकसित होणारी आत्मीयता आणि निष्ठा एखाद्याच्या मूळ राज्याबाहेरही व्यक्त होते. अशा प्रकारे भाषा एक महत्त्वाचा आधार बनते ज्यावर गटांची एकत्रित अस्मिता सुसंगठित होते.

११.६ वांशिकता

जातीय व वांशिक अस्मितेची संकल्पना वापरण्याचे दोन मार्ग आहेत; (एक), ती एका विशिष्ट गुणधर्माच्या आधारावर अस्मितेची निर्मिती उदाहरणार्थ - भाषा, धर्म, जात, प्रदेश इ. (दोन), एकाधिक गुणधर्मांच्या आधारावर अस्मितेची निर्मिती. तथापि, संस्कृती, चालीरीती, प्रदेश, धर्म किंवा जात या एकापेक्षा जास्त वैशिष्ट्यांच्या आधारावर अस्मितेची रचना निर्माण करण्याचा हा दुसरा मार्ग आहे, जो वांशिक अस्मितेची निर्माण व घडण करण्याचा सर्वात सामान्य मार्ग मानला जातो. एक वांशिक अस्मिता दुसऱ्या जातीय अस्मितेच्या संबंधावर घडत असते. एकापेक्षा जास्त वांशिक अस्मितेमधील सुसंवाद संबंध हे परस्परविरोधी असू शकतात. जेव्हा वास्तविक किंवा काल्पनिक आधारावर वांशिक अस्मितेमधील स्पर्धा असते, तेव्हा ती स्वायत्तता चळवळी, सत्राची मागणी किंवा वांशिक दंगलीच्या स्वरूपात व्यक्त होते. अस्मितेचे राजकारण किंवा ज्याला आपण मान्यतेची मागणी म्हणून संबोधू शकतो, त्याचा मूलभूत अर्थ असा आहे की, मूलतः समान प्रतिष्ठा व समान सन्मानाचे राजकारण आणि भिन्नतेचे राजकारण (किंवा सत्यता) हे विकसनशील आणि विकसित दोन्ही देशांमध्ये उदयास आले आहे. त्यांचा उगम लिंग व लैंगिक राजकारण, वांशिक राजकारण आणि धार्मिक व्याख्या, किंवा त्याचे काही संयोजन हे अस्मितेच्या आधारावर संहसंबंधीत आहेत.

आपली प्रगती तपासा -

१. भाषा, धर्म, जात, वांशिक संकल्पना सांगा ?

११.७ लैंगिकता सामाजिक ओळख:

लैंगिकतेच्या सामाजिक अध्ययनामध्ये जसे, लैंगिक आचरण आणि पद्धती, लैंगिक भावना, लैंगिक अभिमुखता, सामाजिक संस्था आणि संस्कृतीद्वारे विशिष्ट लैंगिक अस्मिता आणि वर्तन कसे प्रबलित किंवा परावृत्त केले जातात इत्यादी घटकांचा अभ्यास समाविष्ट होतो. लैंगिकता आणि लैंगिक ओळख व अस्मिता (sexual identity), आकर्षण, आणि असे अनुभव जे लिंग (sex) आणि लिंगाशी (gender-socially constructed) सुसंगत असतात किंवा नसतात. यामध्ये विषमलैंगिकता, समलैंगिकता (समलिंगी गे (Gay) किंवा

समलिंगी (lesbian), उभयलिंगीपणा (bisexuality) इत्यादींचा समावेश queer theory मध्ये होतो.

जात, जमाती, आणि अस्मितेचे
राजकारण, लैंगिकता
आणि सिमांतिकरण

विषमलैंगितेस सहसा एक सर्वसामान्य प्रमाण मानले जाते. विषमलैंगिकतेच्या विपरीत कोणतीही गोष्ट विचलित मानली जाते. ज्या व्यक्तीची त्यांच्या जैविक संभोगाच्या विरुद्ध भूमिका असते त्यांना ट्रान्सजेंडर, किन्नर किंवा तृतीयपंथी (transgender) म्हणून संबोधले जाते. उदाहरणार्थ, ट्रान्सजेंडर पुरुषांचे समाजातील स्त्रियांच्या पैलूंशी इतके भावनिक आणि मानसिक संबंध असतात की ते स्वतःला स्त्री म्हणून ओळखतात. ट्रान्सजेंडर महिलांसाठी पुरुषत्वाचा (masculinity)समांतर संबंध अस्तित्वात आहे. समाजात लिंग परिवर्तनचे प्रमाण व व्यापकता निश्चित करणे खूप कठीण आहे.

ट्रान्ससेक्सुअल (transsexual) असे आहेत जे वैद्यकीय हस्तक्षेपाद्वारे त्यांचे शरीर बदलतात आणि त्यांचे शारीरिक अवयव त्यांच्या लिंग अस्मितेसह संरेखित करतात. त्यांना पुरुष-ते-महिला (MTF) किंवा महिला-ते-पुरुष (FTM) ट्रान्ससेक्सुअल म्हणूनही ओळखले जाऊ शकते. तथापि, सर्व ट्रान्सजेंडर व्यक्तींनी त्यांच्या शरीरात बदल करणे निवडले नाही: बरेच लोक त्यांचे मूळ शरीरशास्त्र राखतात परंतु ते स्वतःला विपरीत लिंग म्हणून समाजासमोर सादर करू शकतात. हे विशेषतः क्रॉसड्रेस, केशरचना, पद्धती, किंवा सामान्यतः विरुद्ध लिंगाला नियुक्त केलेल्या इतर वैशिष्ट्यांचा अवलंब करून केले जाते. हे लक्षात घेणे महत्वाचे आहे की क्रॉस-ड्रेसिंग सामान्यतः स्वयं-अभिव्यक्ती, मनोरंजन किंवा वैयक्तिक शैलीचा एक प्रकार आहे. अपरिहार्यपणे उपरोक्त हे एखाद्याच्या लिंगाविरुद्ध अभिव्यक्ती (APA 2008) नसून ते स्वतःच्या आवडीनुसार असते. ट्रान्सजेंडर आणि ट्रान्ससेक्सुअल व्यक्तींना त्यांच्या लिंग अस्मितेवर आधारित भेदभावाचा अनुभव येतो. जे लोक आणि समाज ट्रान्सजेंडर म्हणून ओळखले जातात (National Coalition of Anti-Violence Programs 2010) राष्ट्रीय हिंसा विरोधी कार्यक्रम २०१० नुसार त्यांच्यावर गैर-ट्रान्सजेंडर व्यक्ती म्हणून हल्ला किंवा भेदभाव होण्याची शक्यता दुप्पट असते; त्यांना धमकावण्याची शक्यता दीड पट जास्त असते.

LGBT उपसमूहांचे सर्व सदस्य लैंगिकता आणि लिंगाबद्दलच्या समज आणि परंपरेमध्ये असलेल्या मुळ हे समान पूर्वग्रहांच्या अधीन आहेत. एलजीबीटी लोक, सामाजिक अल्पसंख्याक गटाचे सदस्य म्हणून ओळखले जातात जे, विविध प्रकारच्या सामाजिक - आर्थिक आणि सांस्कृतिक अन्यायाने ग्रस्त आहेत. जे स्वतःला भिन्नलिंगी म्हणून ओळखतात जसे की, लेस्बियन, गे, बायसेक्सुअल आणि ट्रान्सजेंडर लोकांना असहिष्णुता, भेदभाव, छळ आणि त्यांच्या लैंगिक प्रवृत्तीमुळे हिंसाचाराचा धोका होण्याची शक्यता असते. हे होमोफोबियामुळे (समलैंगिकतेबद्दल भीती किंवा तिरस्कार) आहे. समलैंगिकतेच्या भीतीस प्रबळ गटाच्या नैतिक, धार्मिक आणि राजकीय विश्वासांमुळे मोठ्या प्रमाणावर चालना मिळते . काही देशांमध्ये, समलैंगिकता बेकायदेशीर आहे आणि दंड, कारावास, जन्मठेप आणि अगदी फाशीची शिक्षा आहे. जरी अनेक समाजांनी मानवाधिकारांच्या कायद्यामद्धे लक्षणीय प्रगती केली असली तरी, एलजीबीटीच्या अधिकार सार्वत्रिक स्वीकृती मिळवण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो.

१९४८ मध्ये तयार केलेल्या मानवी हक्कांच्या सार्वत्रिक जाहीरनाम्यात विशेष लैंगिक प्रवृत्तीचा समावेश नाही परंतु ही वस्तुस्थिती काही लोकांना एलजीबीटीच्या हक्कांवर चर्चेचा विचार करण्याची परवानगी देते. मानवाधिकारांच्या घोषणेत असे नमूद केले आहे की, या घोषणेमध्ये कोणत्याही प्रकारचे भेद न करता प्रत्येक व्यक्तीला सर्व समान अधिकार आणि स्वातंत्र्यांचा हक्क आहे. आता जास्तीत जास्त लोक उघडपणे त्यांचे लैंगिक प्रवृत्ती (sexual orientation) व्यक्त करत आहेत, आणि संघटित करत आहेत तसेच त्यांच्या अधिकारांची मागणी करत आहेत. या समूहांच्या सहकार्यामुळे जगभरात एलजीबीटी अधिकारांची स्वीकृती वाढत आहे आणि काही देशांतील सरकार पक्षात एलजीबीटी अधिकार आणि भेदभावविरोधी कायदे करू लागले आहेत.

भविष्यात जागतिक स्तरावर LGBT हक्कांसाठी व त्यांच्या न्यायासाठी पुढीलप्रमाणे मुद्यावर काम करण्याची गरज आहे जसे की, लैंगिक प्रवृत्ती, द्वेषयुक्त गुन्हे आणि कायद्याचे संरक्षण, समान अधिकार आणि विशेषाधिकार (विवाह, सामान्य कायदा भागीदारी, वैद्यकीय निर्णय घेणे, इच्छाशक्ती यावर आधारित छळाचे उच्चाटन करणे असेल, इस्टेट, पालकत्व आणि दत्तक) इत्यादी. समाजातील बदलांसाठी होमोफोबिया (समलैंगिकतेचे भीती) आणि विषमलैंगिकतेवर कार्य करून समाज शिक्षित करणे हे महत्वाचे आहे, तसेच संवेदनाक्षम बनवून इतरांना त्यासाठी जागृत करणे हे देखील महत्वाचे आहे.

आपली प्रगती तपासा -

१. लैंगिकता आणि लैंगिक ओळख व अस्मिता संकल्पना?

११.८ LGBT ची संकल्पना:

एलजीबीटी म्हणजे, लेस्बियन, गे, बायसेक्सुअल आणि ट्रान्सजेंडर. एलजीबीटी लैंगिकता आणि लिंग (gender identity) अस्मिता -आधारित संस्कृतीच्या विविधतेवर भर देण्याच्या हेतूने आहे. कधीकधी लेस्बियन, गे, उभयलिंगी किंवा ट्रान्सजेंडर असलेल्या लोकांऐवजी गैर-विषमलिंगी किंवा गैर-लिंगी व्यक्तीचा संदर्भ देण्यासाठी वापरला जातो. एक सर्वसमावेशक लोकप्रिय ओळख दाखविण्यासाठी सर्वसामान्यतेपेक्षा वेगळा (Q) अक्षर जोडला जातो ही नोंद १९९६ पासून केली आहे. व तसेच एलजीबीटीक्यू (LGBTQ) म्हणून देखील संबोधले जाते. लैंगिकअस्मितेवरील प्रश्नामुळे त्यांची ओळख ही पर्यावरणमध्ये भेदभाव करणारे असते व एलजीबीटी अधिकारांच्या स्थितीवर अवलंबून असते. समलिंगी या शब्दास सुरवातीच्या काळात नकारात्मक अर्थाने मानले गेले. हा शब्द १९५० आणि १९६० च्या दशकात होमोफाइल या शब्दाने बदलला गेला (जे गे लोकांशी निगडित आहे) आणि नंतर १९९० च्या दशकात 'गे' नावाने उदयास आला.

एलजीबीटी लोकांना भेदसावणान्या समस्या:

लेस्बियन, गे, बायसेक्सुअल आणि ट्रान्सजेंडर (एलजीबीटी) लोकांना समाजात राहताना प्रचंड अडचणींना सामोरे जावे लागते जिथे विषमलैंगिकता सर्वसामान्य आहे आणि समलैंगिकतेला विचलित मानले जाते. सामाजिक, राजकीय, आर्थिक आणि जीवनाच्या जवळजवळ सर्व क्षेत्रात त्यांना जगभर भेदभाव आणि बहिष्काराचा सामना करावा लागतो.

एल.जी.बी.टी. लोकांना लक्ष्य करणारी होमोफोबिक हिंसा आणि गैरवर्तने नियमितपणे घडतात. बहुतांश देशांमध्ये समलिंगी जोडप्यांना विपरीत लिंग जोडप्यांसारखे समान अधिकार आणि संरक्षण मिळत नाही आणि परिणामी त्यांना सामाजिक सुरक्षा योजना, आरोग्य सेवा, पेन्शनमध्ये भेदभाव आणि गैरसोय सहन करावी लागते.

जात, जमाती, आणि अस्मितेचे राजकारण, लैंगिकता आणि सिमांतिकरण

श्रमिक बाजारात व कामाच्या ठिकाणी, बहुसंख्य एल.जी.बी.टी. लोक आपली लैंगिक प्रवृत्ती लपवतात कारण नोकरी गमावण्याच्या भीती असते व ते मानसिक छळ सहन करतात. विशेषतः असुरक्षित तरुण LGBT लोक आहेत ज्यांना कौटुंबिक आणि मैत्रीच्या समूहामधून वेगळेपणा, शाळेत छळ आणि अदृश्यता अनुभवली जाते. ज्यामुळे काही प्रकरणांमध्ये शाळेत कमीपणा, शाळा सोडणे, मानसिक आजार आणि बेघर होण्याच्या त्रासला सामोरे जावे लागते.

इंटरडिसिप्लिनरी आणि मल्टिडिसिप्लिनरी स्टडीज (आयजेआयएमएस) या आंतरराष्ट्रीय जर्नल नुसार, भेदभाव केवळ एलजीबीटी लोकांना रोजगार, आरोग्य सेवा, शिक्षण आणि निवास यासारख्या महत्वाच्या समाजिक सुविधातून केवळ वगळण्यात आले नसून, तर त्यांना भेदभाव समजापासून दुर्लक्षित केले व असुरक्षित बनवले गेले. या गटांना सामाजिक बहिष्कार होण्याचा धोका आहे आणि एलजीबीटी लोकांना भेडसावणाऱ्या काही प्रमुख समस्या खालीलप्रमाणे आहेत.

आपली प्रगती तपासा -

१. एलजीबीटीची संकल्पना?

११.९ सिमांतिकरण आणि सामाजिक बहिष्कार:

सिमांतिकरण (marginalisation) सामाजिक जीवनापासून सर्व स्तरांवर वंचित राहण्याचा महत्वाचा भाग आहे. जो समाज उपेक्षित आहे त्यांच्या जीवनावर आणि त्यांच्याकडे उपलब्ध संसाधनांवर तुलनेने कमी नियंत्रण असते; ते कलंकित होऊन बऱ्याचदा नकारात्मक सार्वजनिक मनोवृत्तीस बळी पडतात. कालांतराने ते कमी आत्मसन्मान विकसित करतात आणि अलिप्त होऊ शकतात. सामाजिक धोरणे पद्धतींचा अर्थ असा होऊ शकतो की त्यांना मूल्यवान सामाजिक संसाधने जसे की शिक्षण आणि आरोग्य सेवा, गृहनिर्माण, उत्पन्न, विश्रांती क्रियाकलाप आणि कार्य यांत तुलनेने मर्यादित प्रवेश आहे. सामाजिक बहिष्काराच्या बाबतीत, उपेक्षिततेचे परिणाम सारखेच आहेत.

उपेक्षाची उत्पत्ती आणि प्रक्रिया काहीही असो, दुर्बलता, लैंगिकता, वांशिकता इत्यादी सामाजिक दृष्टिकोन किंवा कार्यस्थळे बंद करणे, न परवडणारी घरे या सामाजिक परिस्थितीमुळे हा समाज उपेक्षित राहतो. एलजीबीटी व्यक्तींना वर्णभेद, लैंगिकता, दारिद्र्य किंवा इतर घटकांचा अनुभव येऊ शकतो. होमोफोबिया किंवा ट्रान्सफोबियासह ते मानसिक आरोग्यावर नकारात्मक परिणाम करतात. अनेकदा एल.जी.बी.टी. लोकांना त्यांच्या स्वतःच्या कुटुंबांकडून, सेवांमधून, वैद्यकीय सेवा, न्याय, कायदेशीर सेवा, आणि शिक्षण यांसारख्या अनेक सामाजिक संरचनेतून वगळण्यात येते. लिंग अभिमुखता, लैंगिक अस्मिता आणि अभिव्यक्ती यांचा एल.जी.बी.टी लोकांच्या जीवनावर परिणाम होऊन ते

मूलभूत हकांपासून वंचित राहतात जसे की, आरोग्य सेवा आणि गृहनिर्माण इत्यादी. एल.जी.बी.टी लोकांचे सिमांतिकरण सहसा ज्या कुटुंबामध्ये त्यांचा जन्म झाला त्यापासून सुरु होते.

११.१० लैंगिक आणि पर्यायी लिंग-सिमांतिकरण

बहिष्कार आणि भेदभाव:

लेस्बियन, गे आणि ट्रान्सजेंडर व्यक्तींच्या जीवनावर बहिष्कार आणि भेदभाव याचा मोठा परिणाम खालीलप्रमाणे होतो.

- शाळा लवकर सोडणे
- घर आणि कुटुंब सोडणे
- नियमित नोकरी शोधण्यात अक्षम, इतरांपेक्षा कमी पर्याय.
- समाजात दुर्लक्षित आणि अलिप्त असणे
- विविध सेवांमध्ये प्रवेश नसणे
- गतिशीलता, इतर भागात जण्याकरिता प्रवृत्त करणे, (जसे की शहर आणि शहरी भाग) (इंटरनॅशनलिसिप्लिनरी आणि मल्टीडिसीप्लिनरी स्टडीजचे आंतरराष्ट्रीय जर्नल (IJIMS), 2014, खंड 1, क्रमांक 5, 317-331. 320)
- कौटुंबिक आणि सामाजिक मदतीचा अभाव
- धर्माकडून नकार (विशेषतः मुस्लिम आणि काही ख्रिश्चन मूलतत्त्ववादी पंथ)
- आत्महत्येचा प्रयत्न
- विपरीत लिंगासह जबरदस्तीने विवाह आणि नंतर घटस्फोट.

एल.जी.बी.टी. मुलांवर कौटुंबिक प्रतिक्रियांचा प्रभाव:

गतकाळातिल नकार आणि विरोधामुळे फारच थोड्या किशोरवयीन मुलांनी त्यांच्या कुटुंबीयांजवळ स्वतःची ओळख ही समलिंगी असल्याचे सांगितले. प्रौढ होईपर्यंत बहुतेक लेस्बियन, समलिंगी पुरुष आणि उभयलिंगीनी (एलजीबी) इतरांना त्यांच्या एलजीबी ओळखीबद्दल सांगितले नाही. नकाराची भीती आणि गंभीर नकारात्मक प्रतिक्रियांनी अनेक एलजीबी प्रौढांनी त्यांचे आयुष्य उघडपणे सामायिक करण्यापासून रोखले. अगदी अलीकडेच, इंटरनेट, शालेय विविधता क्लब आणि एलजीबीटी युवा गटांनी समलिंगी आणि ट्रान्सजेंडर तरुणांना अचूक माहिती, मार्गदर्शन आणि समर्थन देण्यास मदत केली आहे. संसाधनांच्या अधिक प्रवेशासह, पौगंडावस्थेमध्ये अधिक एलजीबीटी आपली खरि लैंगिक अस्मिता जाणत आहेत (त्यांची समलिंगी किंवा ट्रान्सजेंडर ओळख मित्र, कुटुंब आणि इतर प्रौढांसह सामायिक करत आहेत).

कुटुंब आणि काळजी घेणाऱ्यांचा त्यांच्या एलजीबीटी मुलांच्या ओळखीच्या जोखीमवर व कल्याणावर मोठा परिणाम होतो. पालक आणि त्यांच्या एलजीबीटी मुलांमधील संवादाचा अभाव आणि गैरसमज हे कौटुंबिक संघर्षांना जन्म देतात. संवादाच्या या समस्या आणि लैंगिक अभिमुखता आणि लिंग ओळखीबद्दल समज नसल्यामुळे लढाई आणि कौटुंबिक व्यत्यय येते व त्यामुळे एलजीबीटी किशोरवयीन मुलांना जबरदस्तीने घराबाहेर काढले जाते. एलजीबीटी ओळखीशी युवकानां संबंधित कौटुंबिक संघर्षामुळे त्यांच्या पालकांशी निगडित ठेवण्यात आले आहे. तसेच त्या संघर्षामध्ये त्यांची एकतर अटक होते किंवा त्यांना जबरदस्तीने रस्त्यावर राहण्यास प्रवृत्त करण्यात येते. ह्या गैरवर्तन वागणुकीमुळे त्यांच्या आयुष्यावर गंभीर समस्या निर्माण होतात तसेच आरोग्य आणि मानसिक आरोग्याचा धोका अधिक असतो. एलजीबीटी युवकानां स्वतःची ओळख लपवावी लागते कारण समलिंगी असणे म्हणजे चुकीचे किंवा पापी असे सांगण्यात येते. त्यांच्या ओळखीवर बरेच जण प्रश्न विचारतात ह्या भीतीने आणि समाजामधून त्यांना नाकारले जाऊ शकते त्यामुळे ते नेहमी ओळख लपवण्याचा प्रयत्न करतात. त्यांच्या पालकांना आणि कुटुंबातील इतर सदस्यांना कोणतेही दुःख होणार नाही म्हणून देखील ते ओळख लपवतात. ह्या भीतीमुळे एचआयव्हीचा धोका व गैर पदार्थांचे सेवन करण्याच्या वर्तणूकीला चालना मिळते. ह्यामुळे त्यांच्या भविष्यासाठी योजना बनवण्याच्या क्षमतेवर, संधी आणि व्यावसायिक नियोजनवर परिणाम होतो.

आपली प्रगती तपासा -

१. एलजीबीटीना व्यक्तींच्या जीवनात बहिष्कार आणि भेदभाव सामोरं जावं लागतं?

११.११ मुख्य प्रवाहातील समाजात एल.जी.बी.टी. (LGBT) लोकांना भेडसावणाऱ्या समस्या

गृहहीनतेच्या समस्या (Homelessness):

बेघरपणामध्ये त्यांच्या विशिष्ट गरजा पूर्ण करणाऱ्या घरांचा आणि सेवांचा अभाव समाविष्ट आहे. बेघर समलिंगी जोडप्यांना देशभरातील आश्रयस्थान व्यवस्थेमध्ये कौटुंबिक निवास उपलब्ध नाही. ट्रान्सजेंडर लोकांना निवारा प्रणालीमध्ये स्वतःच्या लैंगिक निवडीनुसार समलिंगी जोडीदारबरोबर राहण्यासाठी परवानगी नाही. गृहहीन LGBT लोकांना गैरवर्तन आणि त्रास देणे इतर लोकांइतून अपरिहार्य आहे. बहुतेक घरगुती हिंसा आश्रयस्थाने व्यवस्थेमध्ये समलिंगी पुरुष किंवा ट्रान्सजेंडर लोकांना स्वीकारत नाहीत.

बेघर एलजीबीटी तरुण आर्थिक मदतीशिवाय असतात, बहुतेकदा औषधांचा वापर आणि धोकादायक लैंगिक वर्तनांमध्ये गुंततात आणि बऱ्याचदा मानसिक आरोग्यचे विकार विकसित करतात. बेघर एलजीबीटी युवक गंभीर प्रारंभिक वर्षांमध्ये शिक्षण आणि सामाजिक सहाय्यापासून वंचित राहतात. अर्ध्याहून अधिक बेघर एलजीबीटी तरुणांना समवयस्कांकडून भेदभावाचा अनुभव येतो.

होमोफोबिया: (समलिंगी विषयवासना असणाऱ्याविषयी वाटणारा तिटकारा किंवा भीती)

समलिंगी लोकांबद्दल शत्रुत्व किंवा भीती म्हणून सामान्यतः होमोफोबियाची व्याख्या केली जाते, परंतु समलैंगिकतेबद्दल सामाजिक विचारधारेमुळे उद्भवलेल्या कलंकांचा संदर्भ देखील घेऊ शकतो. लेस्बियन, गे, bisexual आणि ट्रान्सजेंडर लोकांना असहिष्णुता, भेदभाव, छळ आणि त्यांच्या लैंगिक प्रवृत्तीमुळे हिंसाचाराचा धोका होण्याची शक्यता असते, जे स्वतःला भिन्नलिंगी म्हणून ओळखतात. प्रभावी गटाचे नैतिक, धार्मिक आणि राजकीय स्थरावर मोठ्या प्रमाणावरील काही घटक होमोफोबियाला बळकटी देऊ शकतात. होमोफोबिक वातावरणात राहणे हे अनेक एलजीबीटी लोकांना नकारात्मक प्रतिक्रिया आणि परिणामांच्या भीतीमुळे स्वःताची लैंगिकता लपवण्यास भाग पाडते. नॉन-हेटेरोसेक्सुअल वर्तन, ओळख, नातेसंबंध आणि समुदायाबद्दल नकारात्मक भावना किंवा दृष्टिकोन हे अनेक लेस्बियन, गे, bisexual आणि ट्रान्सजेंडर (एलजीबीटी) लोकांद्वारे अनुभवलेल्या भेदभावाचे मूळ आहे. होमोफोबिया वेगवेगळ्या स्वरूपात दिसून होतो, उदाहरणार्थ होमोफोबिक विनोद, शारीरिक हल्ले, कामाच्या ठिकाणी भेदभाव आणि माध्यमांचे नकारात्मक प्रतिनिधित्व. समलिंगीपणा चुकीचा आहे असा विश्वास लादल्यामुळे, ते समलिंगी असू शकतात याची जाणीव, लाज आणि स्वतःची घृणा वाटू शकते, ज्यामुळे त्यांचा आत्मसन्मान कमी होतो. जेव्हा एलजीबीटी लोकं त्यांचे लैंगिक अभिमुखता घोषित करण्याचा निर्णय घेतात तेव्हा त्यांचे कुटुंब, मित्र आणि व्यापक समाजातून त्यांना दुर्लक्षित आणि भेदभावाचा सामना करावा लागतो. (ijjims 317 -331. 322). होमोफोबिया लोकांच्या जीवनात अत्यंत हानी आणि व्यत्यय आणतात.

शाळांमध्ये एलजीबीटी विद्यार्थ्यांना त्रास देणे:

एलजीबीटी विद्यार्थ्यांना शाळांमध्ये छळाला सामोरे जावे लागते. किशोरवयीन असताना अशा छळाला न घाबरता सुरक्षित वाटेल अशा पद्धतीने सामोरे जाणे. संपूर्ण देशात लेस्बियन, गे, बायसेक्सुअल आणि ट्रान्सजेंडर (LGBT) विद्यार्थ्यांना शाळेत दररोज त्रास दिला जातो. ज्या विद्यार्थ्यांना फक्त एलजीबीटी म्हणून समजले जाते त्यांनाही त्रास दिला जातो. बऱ्याच एलजीबीटी विद्यार्थ्यांना छळाबद्दल बोलणे कठीण वाटते कारण ते आपल्या संस्कृतीत अंतर्भूत आहे जे सहजरीत्या अशा ओळखीचा स्वीकार करत नाही. एलजीबीटी समुदायाला त्रास देणे हे छळाच्या प्रकारापैकी एक आहे ज्याला अजूनही लोकप्रिय संस्कृतीत परवानगी आहे.

मानसिक त्रास:

एलजीबीटी लोकांची लक्षणीय संख्या त्यांच्या दैनंदिन जीवनात मोठ्या प्रमाणावर कलंक, भेदभाव आणि छळ सहन करावा लागतो. त्यांच्या मानसिक आरोग्यावर नकारात्मक परिणाम होतो आणि ज्यामुळे मानसशास्त्रीय पातळीवर लक्षणीय वाढ होते व ते त्रास, स्वतःची हानी व आत्महत्येचा मार्ग अवलंबतात. एलजीबीटी किशोरवयीन मुलांना कोणताही आधार नसल्यामुळे त्यांची लैंगिक अभिमुखता किंवा लिंग ओळख ही अलिप्त ठेवली जाऊ शकते. सामाजिक आणि भावनिक प्रगती मधून जात असताना त्यांचा प्रौढत्वापर्यंतचा प्रवासात कायम असुरक्षित असतो. एलजीबीटी लोकांना ग्रामीण भागातून बाहेर पडणे

अनेकदा अधिक कठीण असते. तुलनात्मकदृष्ट्या शहरातील एलजीबीटी लोकांना त्यांच्या जीवनातील इच्छेनुसार क्षेत्र निवडण्याची परवानगी अधिक अनुकूल असते (आंतरविद्याशाखीय आणि बहु-विषयक अभ्यास (IJIMS), 2014, खंड 1, क्रमांक 5, 317-331). पुरुष आणि स्त्री यांस त्यांच्या विषमलिंगी उदासीनता आणि चिंता अनुभवण्याची अधिक शक्यता असते. या भावनांमध्ये तीव्र दुःख, चिंता, एकटेपणा, सामाजिक परिस्थितीमध्ये अस्वस्थता आणि दबलेल्या भावनांचा समावेश असू शकतो. हे केवळ त्यांच्या जेंडर आयडेनटिमुळे नाही! तर पुरुषप्रधान समाजातील मानसिकता व लिंग भिन्नता असण्याने त्यांना खूप त्रास होतो. खरं तर दुःख आणि त्रासामुळे त्यांना मानसिक विकार होतात. हे निदानाद्वारे समजते. बऱ्याचदा होमोफोबिक समाजात राहण्यापासून ते कौटुंबिक नकाराला सामोरे जाण्यापर्यंत, जीवनातील काही किंवा सर्व पैलू बंद होण्यापर्यंत अनेक घटक यात योगदान देतात. मानसिक विकार लैंगिक प्रवृत्तीची लक्षणे नाहीत, उलट त्या भेदभावाची लक्षणे आणि भेदभावाची भीती निर्माण करणारे आहेत. बहुधा हिंसा, सामाजिक नकार आणि विलगीकरण यामुळे, एलजीबीटी समुदायाला अनेक त्रासाला सामोरे जावे लागते. १५ ते ५४ वयोगटातील लोकांमध्ये चिंता, मनःस्थिती आणि पदार्थांचे सेवन केल्यामुळे विकार, आत्महत्या विचार येणे हे मोठ्या प्रमाणात होते. शक्यतो समलिंगी आणि सरळ (straight communities) या दोन्ही समुदायांकडून नाकारल्यामुळे, बायसेक्शुअल स्त्रियांना समलिंगी किंवा विषमलिंगी महिलांपेक्षा मानसिक आरोग्य खूपच कमी असल्याचे आढळले आहे. (Mayock) मायोक इ. (2009) आयरिश अभ्यास अहवालात असे मोठ्या प्रमाणावर म्हटले आहे की संपूर्णपणे एलजीबीटी लोक मानसिक त्रासाला अधिक असुरक्षित आहेत. त्यांच्यानुसार ६०% पेक्षा जास्त प्रतिसादकर्ते थेट तणाव आणि नैराश्याचे कारण गैर-विषमलिंगी ओळखीला देतात. समाजात होमोफोबिक मनोवृत्ती आणि विषमलैंगिकतेचा परिणाम म्हणून भावनिक आरोग्य देखील वाईट असू शकते या दाव्याचे समर्थन करणारा पुरेसा मोठा पुरावा आहे. ज्यामुळे आत्मविश्वास कमी होतो आणि विशेषतः तरुण समलिंगी महिलांसाठी अधिक तणाव वाढतो.

दीन -आर्थिक स्थिती आणि कामाच्या ठिकाणी भेदभाव:

होमोफोबिया व्यतिरिक्त, लेसबीयन, गे, बायसेक्शुअल आणि ट्रान्सजेंडर लोक दररोज वंशभेदभाव आणि गरिबीचा सामना करतात. एलजीबीटी व्यक्तींच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीतील फरकांमध्ये कामाच्या ठिकाणी एलजीबीटी व्यक्तींचा भेदभाव हा एक महत्त्वाचा घटक आहे. कामाच्या ठिकाणी व्यापक भेदभावामुळे समलिंगी आणि ट्रान्सजेंडर व्यक्ती मोठ्या प्रमाणात सामाजिक-आर्थिक असमानतेमुळे ग्रस्त आहेत. संस्था आणि वैयक्तिक थेरपिस्ट नेहमीच एलजीबीटी समुदायाला अनुकूल नसतात आणि काही थेरपिस्ट स्वतःचे विषमलिंगीत्व ओळखू शकत नाहीत.

वयस्कर (elders) एलजीबीटी समोरील आव्हाने:

लेस्बियन, गे, बायसेक्शुअल आणि ट्रान्सजेंडर (एलजीबीटी) समुदायाला वयानुसार अनेक विशिष्ट संबंधित चिंतेला सामोरे जावे लागते. संस्थात्मक विरोधाभासामुळे त्यांना पुरेसा आरोग्य सेवा, परवडणारी घरे किंवा त्यांना आवश्यक असलेल्या इतर सामाजिक सेवांमध्ये प्रवेश व संधि मिळत नाही. बहुतेक एलजीबीटी वयस्कर स्वतः सेवा घेत नाहीत व स्वःताचे

विलगीकरण करतात. बहुतेकजण एलजीबीटी समुदायातच सामाजिक अलगाव आणि वयवाद अनुभवतात. हे मुद्दे, बहुतेकदा वर्णद्वेष आणि इतर प्रकारच्या भेदभावामुळे गुंतागुंतीचे असतात. धोरणकर्ते, सेवा प्रदाते यांच्याकडून मदतीसाठी वयोवृद्ध मागणी करतात. एलजीबीटी लोक जसजसे मोठे होत जातात तसतसे ते अशा सेवांच्या जगात प्रवेश करतात जे कदाचित एलजीबीटी लोकांशी परिचित नसतील. एलजीबीटी वयस्कांना भेडसावणाऱ्या अनेक समस्या या वस्तुस्थितीमुळे उद्भवतात कारण की त्यांच्याकडे सहसा विषमलिंगी लोकांसारखीच कुटुंब समर्थन प्रणाली नसते. LGBT वयस्कांना त्यांच्या प्रशाबद्ध फार कमी कल्पना असते जसे सरकारी आणि शैक्षणिक संशोधकांच्या व्यापक अपयशामुळे वृद्धांच्या अभ्यासात लैंगिक अभिमुखता आणि लिंग ओळखीबद्दल प्रश्न समाविष्ट करण्यात आले आहेत. कायदेशीर आणि एलजीबीटी लोकांना पारंपारिकपणे वगळलेल्या धोरणात्मक रचनेबद्दल माहिती नसते. तसेच त्यांना सामाजिक आणि आर्थिक परिणामामुळे एलजीबीटी वयस्कांना वित्तीय संसाधने आणि समुदाय समर्थन प्रणालीमध्ये प्रवेश नाकारण्यात येतो. एलजीबीटी वृद्ध लोकसंख्येच्या गटाबद्दल व्यापक गृहीतके लावण्याची गरज (इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ इंटरडिसीप्लिनरी अँड मल्टीडिसीप्लिनरी स्टडीज (IJIMS), 2014, खंड 1, क्रमांक 5, 317-331.) समजून घेणे महत्वाचे ठरते. एलजीबीटी वयस्क केवळ अधोरेखितच नाहीत, तर त्यांची अस्मिता कमी मानली जाते.

आपली प्रगती तपासा -

१. एलजीबीटीना कोणत्या अडचणींना सामोरं जावं लागतं?

११.१२ सारांश

अल्पसंख्यांक जाती, वंश आणि भाषेतील लोक, विविध लैंगिक ओळख असलेल्यांना भेदभावाचा सामना करावा लागतो, मग ते विकासाच्या कोणत्या टप्प्यावर असले तरीदेखील आधुनिक राजकारणात अस्मिता (Identity) ही एक महत्त्वाची घटना बनली आहे. सर्व किंवा काही गुणधर्मांच्या आधारावर सामान्य गुण सामायिक आधारावर गटाच्या सदस्यांची ओळख, लिंग, भाषा, धर्म, संस्कृती, जातीयता इत्यादी अस्तित्वाचे किंवा अस्मितेचे स्वरूप दर्शवतात. या विविध पैलूंच्या आधारावर विशेषतः लढाईत उपयोगासाठी एकत्र जमा होण्याला अस्मितेचे राजकारण असे म्हणतात. युनायटेड स्टेट्स आणि युरोपमध्ये १९५० आणि १९६० मध्ये अस्मितेच्या राजकारणाला वैधता प्राप्त झाली. भारतात, अस्मितेचे राजकारण, हे राजकारणाचे महत्त्वाचे पैलू बनतात. दलित राजकारणाचा उदय, विशेषतः I3SP आणि मागासवर्गीय राजकारणाचा मंडल कमिशन अहवालाच्या अंमलबजावणीनंतर; १९५० पासून भारतीय राज्यांची भाषिक संघटना, भाजपचा उदय, आरएसएस सारख्या संघटनांची सक्रिय भूमिका; आणि देशाच्या अनेक भागांमध्ये जातीय संघर्ष, बंडखोरी आणि स्वायत्तता चळवळी इत्यादी भारतातील अस्मितेच्या राजकारणाची उदाहरणे आहेत. भारतातील लोकशाही राजकीय व्यवस्था विविध गटांना त्यांच्या सामायिक गुणधर्मांच्या आधारावर संघटित आणि ठाम करण्यास सक्षम करते. भारतीय राजकारणात अस्मिता राजकारणाचा नकारात्मक आणि सकारात्मक दोन्ही भूमिका आहेत.

११.१३ स्वाध्यायः

जात, जमाती, आणि अस्मितेचे
राजकारण, लैंगिकता
आणि सिमांतिकरण

1. जात, वंश आणि भाषेच्या संदर्भात अस्मितेच्या राजकारणाची संकल्पना स्पष्ट करा.
2. लैंगिकता म्हणजे काय? विषमलैंगिकतेपासून दुर झालेल्यांना येणाऱ्या विविध समस्यांना उदाहरणासहित स्पष्ट करा.
3. भारतीय राजकारणातील भाषेवर आधारित भूमिकेबद्दल विस्तृत चर्चा करा.

११.१४ संदर्भ /REFERENCES:

- American Psychological Association (APA). 2008. "Answers to Your Questions: For a Better Understanding of Sexual Orientation and Homosexuality." Washington, DC. Retrieved January 10, 2012 (<http://www.apa.org/topics/sexuality/orientation.aspx>).
- Avoiding Heterosexual Bias in Language; September 1991, Volume 46, Issue No. 9, 973-974 by the American Psychological Association, Inc. <http://www.apa.org/pi/lgbt/resources/language.aspx>
- International Journal of Interdisciplinary and Multidisciplinary Studies (IJIMS), 2014, Vol 1, No.5, 317-331. 325
- LGBT From Wikipedia, the free encyclopedia, Retrieved 11 feb 2014 from <http://en.wikipedia.org/wiki/LGBT>
- Stances of Faiths on LGBT Issues: Islam;
<http://www.hrc.org/resources/entry/stances-of-faiths-on-lgbt-issues-islam>

Document Information

Analyzed document	MA I - SEM - II - वंचित गट आणि समुदाय जात, जमाती आणि लिंग.pdf (D136683880)
Submitted	2022-05-16T08:38:00.0000000
Submitted by	Pandit Rajashri
Submitter email	rajashree@idol.mu.ac.in
Similarity	1%
Analysis address	rajashree.unimu@analysis.arkund.com

Sources included in the report

W	<p>URL: https://books.google.com.hk/books?id=Q8lBDwAAQBAJ&pg=PP3&tpg=PP3&dq=%E0%A4%86%E0%A4%BF%E0%A4%A3+%E0%A4%86%E0%A4%BF%E0%A4%A5+%E0%A4%95+%E0%A4%86%E0%A4%BF%E0%A4%A3+%E0%A4%B8%E0%A4%BE%E0%A4%AE%E0%A4%BE%E0%A4%BF%E0%A4%9C%E0%A4%95&source=bl&ots=tMMsJ17JzY&sig=ACfU3U1qPUQm3sGNu8rCYrv4OeeHQ7Ntw&hl=zh-TW&sa=X&ved=2ahUKEwif_aZtOP3AhXermoFHeILASkQ6AF6BAghEAM</p> <p>Fetches: 2022-05-16T08:37:52.5530000</p>		2
SA	<p>SNEHA RATHOD 2015017000532336 YCMOU HSS.pdf</p> <p>Document SNEHA RATHOD 2015017000532336 YCMOU HSS.pdf (D82850108)</p>		5
W	<p>URL: https://mu.ac.in/wp-content/uploads/2021/12/Paper-IV-Social-Economic-and-Administrative-History-of-Modern-India-1757-CE-%E2%80%931947-CE-Marathi-Version.pdf</p> <p>Fetches: 2022-05-12T08:14:15.9600000</p>		19
W	<p>URL: https://mr.vikaspedia.in/e-governance/online-citizen-services/91192893293e908928-90592894193894291a93f924-91c92e93e924940-91c93e924-92a92192493e933923940</p> <p>Fetches: 2021-12-29T11:03:58.9900000</p>		1
W	<p>URL: https://cdn.mahanmk.com/ebook/current-affairs-dec-2019.pdf</p> <p>Fetches: 2022-05-16T08:38:03.7030000</p>		5
W	<p>URL: https://mr.wikipedia.org/wiki/%E0%A4%AE%E0%A4%B0%E0%A4%BE%E0%A4%A0%E0%A5%80_%E0%A4%B2%E0%A5%8B%E0%A4%95</p> <p>Fetches: 2020-11-24T07:20:39.6530000</p>		2
W	<p>URL: https://www.sndt.ac.in/pdf/cde/circulars/2019/list-of-assignment-questions-for-ba-ii-fresh-students.pdf</p> <p>Fetches: 2021-05-19T19:08:21.5100000</p>		2
W	<p>URL: https://books.google.com/books?id=Upw9DwAAQBAJ&pg=PT206&tpg=PT206&dq=%E0%A4%86%E0%A4%BF%E0%A4%A3+%E0%A4%86%E0%A4%BF%E0%A4%A6%E0%A4%B5%E0%A4%BE%E0%A4%B8%E0%A5%80+%E0%A4%9C%E0%A5%80%E0%A4%B5%E0%A4%A8+%E0%A4%86%E0%A4%BF%E0%A4%A3+%E0%A4%B8%E0%A4%82&source=bl&ots=3N-SDzVc3k&sig=ACfU3U0nEMyZgoIC9MK06xhKT45NDssuNw&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwi_2qChtOP3AhXPIUQIHfaADHIQ6AF6BAglEAM</p> <p>Fetches: 2022-05-16T08:38:07.5030000</p>		1
W	<p>URL: https://cdn.s3waas.gov.in/s39ad6aaed513b73148b7d49f70afcfb32/uploads/2018/03/2018032275.pdf</p>		2

	Fetchd: 2022-05-16T08:38:17.9770000		-
	URL: https://cdn.s3waas.gov.in/s33493894fa4ea036cfc6433c3e2ee63b0/uploads/2019/12/2019123045.pdf Fetchd: 2022-05-16T08:37:58.9600000		1
	URL: https://mdd.maharashtra.gov.in/1108/Basic-Rights?format=print Fetchd: 2022-05-06T10:22:14.8470000		1